

**T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI**

**TARİHTEN GÜNÜMÜZE AZERİ – ERMENİ İLİŞKİLERİNDE KARABAĞ
SORUNU**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

Doç. Dr. Şaban H. ÇALIŞ

HAZIRLAYAN

**Elshan İZZATOV
034229001013**

KONYA-2006

ÖZET

Karabağ problemi, Sovyetler Birliğinin dağılmaya başladığı 1988 yılından başlayarak dünya kamuoyunun gündemini meşgul eden bir konudur. Problem, Azerbaycan ve Ermenistan arasında, Azerbaycan sınırları içinde, tarihten beri Türk toprağı olan Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi için cereyan etmektedir. Problemin temelleri Çarlık Rusyası'nın Ermenileri Azerbaycan topraklarına yerleştirmesiyle atılmıştır. Ermenistan'ın 1992–1994 yılları arasında Azerbaycan'ın topraklarının 1/5'ini işgal etmesiyle problem had safhaya ulaşmıştır. 1994'de imzalanan ateşkes ile sıcak çatışmalar durdurulmuş olsa da halen bölgede kalıcı barışı sağlayacak bir anlaşma sağlanamamıştır. Azerbaycan ve Ermenistan, problemi çözmek için uluslararası kuruluşların girişimleri ve devletlerin arabuluculuğu ile barış görüşmelerini sürdürmektedirler.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan, Ermenistan, Karabağ, Dağlık Karabağ.

ABSTRACT

The problem of Karabakh, as the Soviet Union collapsed since 1988, this subject is on the agenda of world public opinion. The problem is between Azerbaijan and Armenia, on borders of Azerbaijan occurred from the history on Turkish soil situated Nagorno- Karabakh Autonomous Region. The basis of problem began when the Royal Russia lodged Armenian in Azerbaijan's territory. Between 1992–1994 Armenia occupied Azerbaijan's territory, about one-fifth, therefore the problem gained boundary line. In 1994 a cease-fire was signed, although hot collisions came to a halt but still the region doesn't have eternal peaceful agreement which can provide peace between these two countries. Azerbaijan and Armenia in order to solve this problem, they keep in touch with international establishment attempts and states intermediary efforts of peaceful agreements.

Key words: Azerbaijan, Armenia, Karabakh, Nagorno - Karabakh.

KISALTMALAR

ABD:	Amerika Birleşik Devletleri.
a.g.e.:	adı geçen eser.
AGİK:	Avrupa Güvenlik İşbirliği Konferansı.
AGİT:	Avrupa Güvenlik İşbirliği Teşkilatı.
a.g.m.:	adı geçen makale.
AK:	Avrupa Konseyi.
AKPM:	Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi.
AzerTAs:	Azerbaycan Haberalma Ajansı.
BDT:	Bağımsız Devletler Topluluğu.
bknz:	bakınız.
BMGK:	Birleşmiş Milletler Genel Kurulu.
çev:	çeviren.
der:	derleyen.
DKÖB:	Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi.
EUH:	Ermen Ulusal Hareketi.
GK:	Genel Kurul.
haz:	hazırlayan.
İTAR- TASS:	Sovyet Rus Haber Alma Ajansı.
KP:	Komünist Partisi.
KPMK:	Komünist Partisi Merkezi Komitesi.
MK:	Merkezi Komite.
M.Ö.:	Milattan Önce.
s.:	sayfa.
SSCB:	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği.
TBMM:	Türkiye Büyük Millet Meclisi.
ter:	tercüme eden.
vb.:	ve benzeri.
y.e.y.	yayın evi yok
y.t.y.	yayın tarihi yok
y.y.y.	yayın yeri yok

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	I
KISALTMALAR	II
İÇİNDEKİLER	III

1. Araştırmanın Amacı.....	3
2. Araştırmanın Önemi.....	3
3. Araştırmanın Modeli.....	3

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİHTE AZERİLER VE ERMENİLER

1.1. Etimolojik ve Semantik Bir Analiz	4
1.1.1. “Azerbaycan” Coğrafi Konumu ve Adı.....	4
1.1.2. Ermenistan (Armenia) Adının Açılımı ve Coğrafi Mevkii.....	6
1.1.3. Karabağ ve Dağlık Karabağ Kavramlarının Anlamı ve İfade Ettiği Bölgeler	9
1.1.4. Karabağ’ın Eski İsmi Arsak/ Arşak/ Artsak.....	11
1.2. Azerbaycan ve Karabağ’ın, Azerbaycan Tarihindeki Yeri	14
1.3. Tarihte Ermeniler ve Ermeni Tarihi	23
1.4. Ermeni Dilinin Formalaşmasında Azerbaycan Dilinin Önemi.....	28

İKİNCİ BÖLÜM

AZERİLERİN ERMENİLERLE TANIŞMASI ve İLK AZERİ- ERMENİ ÇATIŞMASI

2.1. Tarihte İlk Kez Azerilerin Ermeni Toplumuna İle Tanışması.....	31
2.2. Millet-İ Sadıkadan Hayali Ermenistan’a	35
2.2.1. Osmanlı Tebaası Ermenileri	35
2.2.2. Emperyalist Devletlerin Osmanlıyı parçalama politikaları	36
2.2.3. Milletleşme sürecinde Ermeni Örgütleri.....	38
2.3. Çarlık Rusyası’nın Kafkasya’yı İşgali ve Ermenileri Kafkasya’ya Yerleştirmesi	40
2.4. Çarlık Rusyası’nın Azerbaycan’da Oluşturduğu Ermeni Vilayeti.....	43

2.5. Ermenilerin Bölgeye Yerleştirilmelerinden Sonra Türkçe Yer Yurt İsimlerinin (Toponimlerin) Değiştirilmesi.....	45
2.6. Azeri Tarihi Eser ve Abidelerinin Ermenilerce Yok Edilmeye ve Özleştirilmeye Çalışılması.....	48
2.7. Tarihte İlk Azeri- Ermeni Çatışması ve Karabağ Sorununun Temellerinin Atılması	52

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SOVYETLER BİRLİĞİNİN KURULMASINDAN GÜNÜMÜZE KADAR AZERİ-ERMENİ İLİŞKİLERİNDE KARABAĞ SORUNU

3.1. Sovyet Dönemi Boyunca Karabağ Problemi.....	59
3.2. Sovyetler Birliği Dağılırken Karabağ Probleminin Yeniden Canlanması	61
3.3. Ermeni İddialarına Göre Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a Birleştirilmek İstenmesinin Sebepleri	64
3.4. Sıcak Çatışmaların Gölgesinde Bağımsızlığın İlk Yılları	66
3.5. Karabağ Probleminin Uluslararası Nitelik Kazanması	68
3.6. Büyük Devletlerin Arabuluculuk Girişimleri	77
3.6.1. Fransa'nın Barış İçin Girişimleri	77
3.6.2. ABD'nin Arabuluculuk Girişimleri	81
3.6.3. Rusya Federasyonunun Bölgeyle İlişkileri ve Barış Girişimleri	83
3.6.4. Türkiye'nin Bölgeyle İlişkileri	85
3.7. 2001–2006 Arası Son Gelişmeler ve Dönemin Analizi	89
SONUÇ ve DEĞERLENDİRME.....	94
KAYNAKÇA.....	98
EKLER.....	104

GİRİŞ

Doğanın en üstün yaratıklarından olan insanlar, karakter itibarıyla farklılık arz etmekte, bir kısmı sahibi olduğu ile yetindiği halde diğer bir kısmı da daha fazlasına sahip olma hırsına kapılarak hisleri uğruna her an başkalarını rahatsız etmekten çekinmemektedir. İnsanoğlunun bu mizacı, bazen kitleleri birbirine karşı koymuş, savaşlara yol açmış ve sonraki nesilleri de aynı hislerle boğuşan hale mecbur ettiği gibi beşerin ruhunda derin yaralar açmıştır. Böylece daha fazlasına sahip olma duyguları,

unutulması zor bir tarih sayfasının yazılmasına sebep olmuştur. İzdüşümü ile kendini hemen fark ettiren bu gibi hadiseler az değildir. Bunlardan biri de yaklaşık 200 yıldır Güney Kafkasya’da sınırların tartışılmasını sağlayan ve aralıklarla savaflara neden olan “Karabağ” sorunudur. Bu sorunun ortaya çıkmasına sebep olan en önemli etken Ermenilerin “Büyük Ermenistan” hayalleridir.

Azerbaycan ve Ermenistan arasında bir anlaşmazlığa ve probleme sebep olan Dağlık Karabağ, tarihte en eski Türk yerleşim birimlerinden biri olmuştur. Bölge, Azerbaycan coğrafyasından geçen Kür ve Aras nehirleri arasındaki büyük bir arazinin eski ismi olan “Karabağ”ın küçük bir kısmını oluşturmaktadır.

Ermeniler bu joğrafyaya ancak 1808 Rus Çarlığının Azerbaycan’ı işgal etmeye başlaması sonrası, Çarlığın gayretleri ile göç ederek gelmişlerdir. Çarlığın Azerbaycan’ı işgal ettiği tarihte burada Azerbaycan hanlıkları hüküm sürmekteydi. Ermenilerin şu anki başkenti Erivan da Azerbaycan’ın hanlıklarından biri olmuş ve bu hanlığı hep Türkler (Azeri Türkleri) yönetmişlerdir. Karabağ’da yine Azerbaycan’ın hanlıklarından biri ve Azerbaycan’ın en güçlü ve en önemli hanlıklarındandı. Rusya’nın Basra körfezine ulaşmak için İran’ı işgal etmek istemesi, Basra yolu üzerindeki Karabağ’ın stratejik önemini artırmıştır. Ruslar bu önemli bölgeyi işgal ettikten sonra güven altına almak için aynı dinden olan Ermenileri bu bölgeye yerleştirmeye çalışmışlardır. Bir müddet bu bölgede yerli halkla dostluk içinde yaşayan Ermeniler, “Ermeni sorununun” ortaya atılması ile birlikte Azerbaycan’dan toprak iddialarında bulunmaya başlamışlardır. İlk önce Çarlık Rusyası, Erivan hanlığının yerinde bir Ermeni bölgesi kurmuş daha sonra Ermeniler 1918’de bu arazide (9 bin km²) ilk Ermenistan devletini kurmuşlardır. Sovyetler Birliği döneminde 28 bin km² Azerbaycan toprağını bin bir hile ile kendi topraklarına katmışlardır. Bu dönemde Nahçıvan ile Azerbaycan arasındaki Zengazur bölgesi Ermenilere verilmiş ve bu şekilde Azerbaycan ile Nahçıvan kara sınırı ortadan kaldırılmıştır.

1987–1988 Sovyetlerin son yıllarında ise, Sovyetlerin dağılmaya yüz tuttuğunu gören Ermenistan, Ermenistan’la sınırı olmayan 1923 yılında Azerbaycan’ın içerilerinde kurulmuş, Ermenilerinde yaşadığı Dağlık Karabağ Özerk Bölgesini Ermenistan’a birleştirmek için Azerbaycan ile çatışmalara başlamıştır. İlk başlarda sözlü isteklerle başlayan çatışmalar daha sonra silahlı çatışmalara dönüşmüştür. Ermenistan, 1988’de homojen kültür oluşturma adına Ermenistan’da özellikle de Zengazur bölgesinde yaşayan 250 000 Azeri Türkünü Ermenistan’dan kovdu. 1992–1994 yıllarında ise Azerbaycan’ın % 20 topraklarını işgal ettiler ve burada yaşayan 680. 000 insan zorunlu göçe maruz kaldı.

Bu insanlar yaklaşık on beş yıldır vatanlarına geri dönme özlemiyle çadırlarda, prefabrik evlerde ağır hayat şartları altında yaşamaktadırlar.

Ermenilere Azerbaycan topraklarını işgal etmede, başta Rusya, İran ve ABD olmak üzere birçok büyük devlet destek vermiştir. Adil bir savaş olmadığı için Azerbaycan 1992'de Avrupa Konseyine ve BM'lere üye olarak Ermenistan ile arasında mevcut problemi uluslararası platformda, uluslararası hukuk çerçevesinde çözmeye karar vermiştir. Uluslararası aktörlerin de çabalarıyla 1994'de ateşkes sağlanabilmiş fakat ebedi barış hala sağlanamamaktadır.

Azerbaycan ve Ermenistan arasında vuku bulmuş bu problem çalışmamızda dört bölüm şeklinde incelenecektir.

Çalışmanın birinci bölümünde, konunun iyi anlaşılması için çalışmanın konusuyla ilgili kavramlara açıklık getirilmiş, Azerbaycan ve Armenia'nın neresi olduğu açıklanmış ve Azerbaycan ve Ermenistan tarihleri kısaca anlatılmıştır. Çalışmanın ikinci bölümünde, Ermenilerin Azerbaycan topraklarına ilk gelişleri, Azerilerin Ermenilerle ilk tanışmasına yer verilmiş, ilk Azeri - Ermeni çatışmasına dikkat çekilmiştir. Çalışmanın üçüncü bölümünde, günümüzdeki Azerbaycan Ermenistan İlişkilerini belirleyen Karabağ sorununun nasıl yeniden başladığı, Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgali, ateşkesin sağlanması, ebedi barış için arabuluculuk girişimlerinin yapılması ve günümüzde problemin çözümü için yapılan çalışmalar açıklanmaya çalışılmıştır.

1. Çalışmanın Amacı

Azerbaycan Ermenistan arasındaki Karabağ probleminin tarihi boyutlarına inmek; Dağlık Karabağ ile alâkalı Ermeni iddialarının ne kadar asılsız olduğunu, asıl meselenin Ermenilerin klasik politikaları olan “Büyük Ermenistan” uydurmasından kaynaklandığını, bu amaçla Ermenistan’ın Azerbaycan topraklarını işgal ettiğini ortaya çıkarmak; Problemin çözümü için yapılan çalışmaları kronolojik sırayla aktarmaktır.

2. Çalışmanın Önemi

Ermeniler Azerbaycan’ın dünya devletlerince tanınmış topraklarının 1/5’ni işgal etmesine rağmen, kendisinin “haklı olduğunu” bütün dünyaya ispat etmeye çalışmakta ve bu konuda yüzlerce çalışma yaparak, kitaplar yazmış, uydurma filimler çekmişlerdir. Fakat Azerbaycan, toprağı işgal edilen bir ülke olmasına rağmen bu konuda fazla araştırma yapılmamış ve asıl suçlunun kim olduğunu tam olarak dünyaya inandıramamıştır. Bu konuda büyük bilgi eksikliği vardır. Bu bilgi eksikliğini minimuma indirebilmek için bu çalışmanın yapılmasına ihtiyaç duyduk.

Bu çalışmanın Türkiye ve dünya kamuoyunu asıl gerçeklerle yüzleştireceğı için önemli bir çalışma olacağı kanaatindeyiz.

3. Araştırmanın Modeli

Araştırma tarama modelindedir. Çalışmanın konuyla ilgili verileri; literatürdeki kitaplardan, dergilerden, gazetelerden ve ansiklopedilerden toplanarak çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİHTE AZERİLER VE ERMENİLER

1.1. Etimolojik ve Semantik Bir Analiz

1.1.1. Azerbaycan'ın Coğrafi Konumu ve Adı

Etimolojik olarak Azerbaycan kavramının orijini ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Tarihte Azerbaycan ismiyle ilgili en eski adlandırma Adurbadhagan/ Adharbadhagan şeklindedir. Bu isim Ermeni kaynaklarında Atrpatakan, Grek kaynaklarında Atropatene, Orta çağ Farsça'da Aturpatakan, Süryani kaynaklarında Azerbaygan şeklinde işletilmiştir¹. Bu adın nereden geldiği konusunda ise başlıca birkaç görüş ileri sürülmektedir.

Bunlardan ilk görüş, M.Azerlu, T.Musevi, Z. Jampolskinin, 1974 yılında birlikte kaleme aldıkları çalışmada belirttikleri gibi, Strabon, Khronik Karpi, İbn Mukaffa, Mukaddesi, İbn el- Fakih, Yagut Hamavi, Hamdullah Mustofî, M.Streak, T. Holdsk, E. Hersfeld, R. Grishman gibi bazı eski ve yeni kaynaklar “Azerbaycan” adını birey ismi olan “Atropat” a dayandırmaktadırlar². Bu fikre göre aslen İranlı olan Atropat, (bazı görüşlere göre Atropates) İran Ahemeni devletinin Guagamela (M.Ö. 331) savaşında İskender'e yenilgisinden sonra ona sadakatini bildirmiş, onun satrapı olmuş, bu tarihten sonra da Küçük Midya'yı İskender'in adına yönetmeye başlamıştır. İskender öldükten sonra da Küçük Midya'da krallığını ilan etmiş, onun ismiyle bu ülkeye “Atropatın Ülkesi” anlamına gelen Atropaten denilmiştir. Zamanla ülkenin sınırlarının kuzeye doğru genişlemesiyle, bu ülkenin sınırları Azerbaycan'ı da kapsamış ve Azerbaycan'a da Atropaten denilmiştir³.

Başta X. Bartolome ve M. H. Bogolyubov olmakla bu görüşe katılmayanlar çoğunluktadır. Bunlar “Atropat” isminin genel bir isim olduğunu ileri sürerek Azerbaycan ismini “Avesta”daki od tanrısı “Atar”la ilişkilendirmeye çalışmaktadırlar. Buna göre Azer/Atar/Ator/Atr od, ateş, “Pat” ise bekçi, koruyucu demektir. “Kan” ve ya “Can” ise daha sonra Araplar tarafından yer, ülke bildirmek için sonradan eklenmiştir⁴.

¹ Abdulhaluk M. Çay, “Azerbaycan ve Türkler”, **Azerbaycan Birinci Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları**, Ankara, 2002, s.90.

² M. Azerlu, T.Musevi, Z.Yampolski'den aktaran: Mirali Seyidov, **Azerbaycan Halkının Soykökünü Düşünürken**, Yazıcı, Bakü, 1989, s.13.

³ a.g.e, s.13; “Azerbaycan”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Cilt: IV, İstanbul, 1991, s.49

⁴ Seyidov, a.g.e, s.13; Nazile Abbashı, **Azerbaycan Özgürlük Mücadelesi**, Beyaz Balina, İstanbul, 2001, s.26.

Azerbaycan adının birey isminden gelmediğini kabul eden fakat bu ismin tarihte geçen bir yer ismine dayandığını ileri süren bir diğer bilim adamı Z. Bünyadov'dur. Şöyle ki, Bünyadov, M.Ö. VIII-VII. asır çivi yazısı kaynaklarında, tahminen Manna'nın Medya ile sınırında, Kızıl Üzen nehrinin güney batı başlangıç akarında Adırpatianu/Andırpatian yer adının geçtiğini, bu adın Azerbaycan adının ilk ve en eski hali olduğunu belirtmektedir. O, bu yer adının Aderbadgan/ Adırbadgan/Aderbaygan/Adirbaygan ve nihayet Adırbican ve Azırbican şeklinde değişerek zamanla şimdiki halini aldığını kanıtlamaya çalışmaktadır. Bünyadov, Andırpatianu/Andarpatian adındaki Andır/Andar kısmının Adır/Ader Türk sözünün karşıtı gibi kabul etmenin mümkün olduğunu ve bu şekilde kabul ettiğimiz zaman bu yer adının “dağlı-tepeli düzen yer”, “sıradağ düzeni”, “dağaltı yer” anlamını taşıdığını belirtmektedir. Bünyadov ayrıca, bazı araştırmacılar tarafından bu ismin Atropatla karıştırıldığını, bu kelimelerin aynılaştırılmasının yanlış olduğunu da bizlere aktarmaktadır⁵.

Azerbaycan adının açıklanması ile alakalı bir farklı görüşte yine Azerbaycanlı bilim adamı Mirali Seydov'dan gelmektedir. Seyidov, “Azerbaycan” sözünün Az-Er-Bay-Gan (Can) sözcüklerinin birleşmesinden oluştuğunu belirtmektedir. Ona öre “Az” eski Türk dilinde geçen bir kelimedir. “Gültikin”, “Tonyigun” abidelerinde bu kelimeye rast gelinmektedir. Gültikin Abidesinin 23-24cü çizgilerinde “Az”ların adı ile alakalı çöl belirtilmekte ve şöyle denilmektedir. “Çölde Az eri buldum. Özüm Az jirim, ony bil” (Açıklaması ise, “Az çöllerinde Az er (kişi) buldum. Bil benim yerim Az'dır”).

İkinci sözcük “ar-er”dir. Bu sözcük eski bir Türk sözüdür ve halende birçok Türk halklarında kullanılmaktadır. Türk dillerinde “ar/er”i Azerbaycanlılar “er”, “kişi”, “yiğit”; Çuvaşlar, Türkmenler “insan”, “kişi”, Özbekler, Kırgızlar, Tatarlar, Başgırdlar “kişi”, “yiğit”, Karakalpaklar “kişi” manalarında kullanılmaktadırlar. “Ar” Türk dillerinde yukarıda saydıklarımızın yanında iyiniyetli, kırmızı anlamlarına da gelmektedir. Ayrıca Türk dillerinde “insan”, “kişi” anlamlarına gelen “ar-er-ir-ır” bu ve ya başka bir söze eklenince kabile, kabile birleşmesi, tanrı adı oluşturmaktadır. Örnek olarak Av-ar, haz-ar, Mac-ar, Suv-ar, Gac-ar, Hız-ır. Azerbaycan ismindeki “bay/bey” sözcüğü “ zengin”, “hâkim” manasında olup Özbek, Tatar, Kırgız Türkçe'sinde halende kullanılmaktadır. Kelimenin son sözcüğü “Gan” Türk dillerinde kaan, ata, hâkim, han demektir. “Gan” “Azerbay”a eklenirken ön ses “g” bir sıra Türk dillerinde olduğu gibi “y” sesinin etkisiyle

⁵ Ziya Bünyadov, Y. B. Yusufov, **Azerbaycan Tarihi**, Azernesr, Bakü, 1994, s.18

yumuşayarak “c”-ya dönüşmüş ve bu haliyle kullanıla gelmiştir⁶. Seyidov, analizinin sonucu olarak “Azerbaycan” adını, zengin Az insanının atası, kaan’ı, hâkimi, iyiniyetli, kırmızı, güneşle bağlı tanrısı demek olduğu sonucuna varmıştır⁷.

Azerbaycan’ın sınırlarına geldiğimizde ise, onun sınırlarını tarihi sınırlar ve şimdiki sınırlar olarak ikiye ayırmamız gerekmektedir. Tarihi Azerbaycan’ın coğrafi arazisi⁸ 35–42. enlemler ve 44–50. boylamlar arasında yaklaşık 220 bin km² olmuştur⁹. Bu arazi Güney ve Kuzey Azerbaycan’ın Toplam arazisidir. Azerbaycan, 1813 Gülistan, 1828 Türkmençay anlaşmalarıyla Rusya ve İran arasında ikiye bölünmüştür. Bu şekilde Güney kısmı İran, Kuzey kısmı ise Çarlık Rusya’nın hâkimiyeti altına geçmiştir. Bu paylaşım göre Azerbaycan’ın 105.952 bin km² arazisi İran’a, kalan arazide Rusya’ya bırakılmıştır¹⁰. 1918 de kurulan Azerbaycan Demokratik cumhuriyetinin sınırları 114 bin km² olmuştur¹¹. Bu devlet Paris konferansında konferansa katılan ülkeler tarafından da tanınmıştır. Azerbaycan 1920 yılında Sovyetler Birliğine girerken de 114 bin km² arazisi bulunmaktaydı. Fakat Sovyetler dönemi boyunca 28 bin km² araziyi Azerbaycan Ermenistan’a kaptırmıştır¹².

Azerbaycan’ın günümüzdeki arazisi ise 86.6 bin km²’dir. Bunun da %20’si Ermenistan tarafından işgal edilmiştir. Azerbaycan’ın şuan ki sınırları ise kuzeyden Dağıstan (Rusya Federasyonu), kuzeybatıdan Gürcistan, batıdan Ermenistan, güneybatıdan Türkiye, güneyde İran, doğuda ise Hazar denizi ile çevrilidir¹³.

1.1.2. Ermenistan (Armenia) Adının Açılımı ve Coğrafi Mevkii

“Ermenistan”, “Armenia” kelimesinin “-istan” eklenmiş, ülke ismi belirten ad şekline sokulmuş halidir. Aslında “Armenia” yukarı bölgeyi anlatmak için kullanılmış, yukarı eller, yukarı ülke anlamına gelen bir kelimedir. Bu ismi bu bölgenin ilk komşuları kullanmışlardır. Bugünkü Türkiye’nin doğusu, Azerbaycan, Gürcistan (Kartel/kartli) ülkelerini içine alan yüksek yaylalarda başlayan ırmaklar: Karadeniz, Hazar denizi ve

⁶ Seyidov, a.g.e, ss.16–17.

⁷ a.g.e, s.17.

⁸ Tarihi Azerbaycan’ın arazisini daha iyi görebilmek için ek:1’deki haritaya bakabilirsiniz.

⁹ Şehram Rehnemun, “Azerbaycan Coğrafyasının Önemi”, **Azerbaycan Birinci Uluslararası Sempozyumu Bildirileri**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s.245.

¹⁰ Ziya M. Bünyadov, “Azerbaycan”, **T.D.V. İslam Ansiklopedisi**.

¹¹ Savaş Yanar, **Türk Rus İlişkilerinde Gizli Güç: Kafkasya**, Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2002, s.177.

¹² “31 Marat Azerbaycanlıların Soyqırımı Günüdür: Dünya İçtimayeti Ermenilerin Azerbaycanlılara Qarşı Hayata Keçirdiyi Soyqırımı Siyasetine, Etnik Temzleme, Deportasya ve Terror Cinayetlerine Bigane Qlmamalıdır”, AzerTAs muhabirinin Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Siyaset Meseleleri Üzre Dövlət Müşaviri Hidayet Orucov’la roportajı, **Azerbaycan Gazetesi**, 29 Mart 2005, s.6.

¹³ Çay, a.g.m, s.90; Ramazan Özey, **Dünya Platformunda Türk Dünyası**, İstanbul, 1999, s.41.

Basra körfezine dökülmektedir, bu ırmakların aşağı kesiminde yaşamış eski ve yeni kavimler, tayfalarda bu nehirlerin başladığı ve kollarını aldıkları, yukarı, yüksek yaylaları kendi dillerinde “yukarı”, “yüksek” manalara gelen isimlerle ifade etmişlerdir¹⁴. Bu bölgenin Yukarı ülke anlamında ifade edilmesinin tarihi M.Ö. 1280'lere kadar dayanmaktadır. Şöyle ki: Musul çevresindeki Asurlular, Dicle kolları ve Van Gölü çevresine “nehirler ülkesi” anlamına gelen “Nayiri Ülkesi”, M.Ö. 1280 den sonra “Ur-artu” yani yüksek ülke demeye başlamışlardır¹⁵. Diyarbakır-Severek bölgesindeki Sami soyundan gelen Aramiler de kuzeylerindeki Dicle nehrini besleyen su kaynakları çevresine M.Ö. 1000 yıllarında “Armina/Arminyab/Har-manyab” demişlerdir¹⁶.

“Armenia” isminin geçtiği ilkyazı ise Herodot tarihi ve Dartus yazıtlarıdır. İlk Ermeni isminin geçtiği bu kayıtlarda ve bundan sonraki önemli kayıtlarda da Ermenistan ve Ermeni ismi, bugünkü kullanılan haliyle değil, Anadolu gibi, Rumeli gibi, Mezopotamya gibi bir coğrafi bölge ismi olarak kullanılmıştır¹⁷.

Yukarıda belirtmiş olduğumuz tarihi kanıtlar, Ermenilerin bölgeye gelmelerinden çok öncesi tarihi ifade ettiği için Ermenilerin, hem kendilerine Ermeni demeleri fikrinden alıkoymuş hem de bazı Ermeni tarihçilerinin köklerini Urartular'a bağlama gerçekliğini çürütmüştür. Büyük ihtimalle bunun içindir ki Ermeni tarihçileri köklerini daha eskiye götürebilmek için kendilerini farklı şekilde ifade etme mecburiyeti hissetmektedirler. Bunun için de Ermeniler kendilerine Hayk, ülkelerine de Hayastan demektedirler. Ermeni tarihçilerinden rahip Alişan bu durumu şöyle izah etmektedir: “Hayk” Ermenilerin mukaddes atası Orion'un adının değiştirilmiş halidir. Hay da ulusumuzun adıdır. Ermeniler kesinlikle yabancıların adlandırdıkları gibi Armen değildir”¹⁸.

Meydan Larousse Ansiklopedisinin Ermeniler maddesinde: Ermeni ismi, Nordik ve Alpin ırkları karışımı bir halk topluluğuna Perslerin verdikleri ad olduğu belirtilmekte ve Ermenilerin kendilerine “Hayk”, yaşadıkları bölgelere de “Hayastan” dediklerine dikkat çekilmektedir¹⁹.

Ermenilerin kendilerine “Hayk” demelerinin sebebi konusunda kesin bir bilgiye ulaşılmamıştır. Ama Ermeniler kendilerini nasıl ifade ediyorsa etsinler günümüzdeki

¹⁴ Fahrettin Kırzıoğlu, “Selçuklulardan Önce Armenia'da Hâkim Olanlar”, **Türk Tarihinde Ermeni Sempozyumu**, Şafak Yayınevi, Manisa,1983, s.131.

¹⁵ **a.g.m**,131.

¹⁶ **a.g.m**, s.131.

¹⁷ Yavuz Ercan, “Ermeniler ve Ermeni Sorunu”, **Yeni Türkiye Dergisi**, Yıl.7, Sayı 37, Ocak -Şubat 2001, s.36.

¹⁸ Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge Yayınları, İstanbul,1987, s.102.

¹⁹ “Ermeniler”, **Meydan Larousse**, Cilt: IV, Sabah Gazeteleri, 1992

Ermenileri ifade etmek için kullanılan isimlerin coğrafi terim olarak kullanılmış tarihi Armenia'yı içermeyeceği kesindir. Kamuran Gürün bu konuya nokta koyacak çok güzel açıklama getirmektedir. Gürün, "Ermenistan isminin Hayastan ile ve Ermeni kelimesinin "Hayk" ile ilgisi olmadığı kabul edilince, ismini ne sebeple ve nereden almış olsun, Ermenistan'da eski tarihlerde yaşamış bütün topluluklara "Ermeni" denmiş olması ne kadar normal ise, bu "Ermeni" dediğimiz toplulukların, bugün bu kelimedenden anladığımız manada, yani "Hayk" manasında Ermeni olduklarını kabul etmenin o derece anormal olacağı ortaya çıkar" demektedir²⁰.

Ermeniler ülkelerini, Doğu Ermenistan, Batı Ermenistan, Küçük Ermenistan Büyük Ermenistan şekillerinde ifade etmektedirler. Bu kelime birleşmelerinin her birinin de farklı anlamları bulunmaktadır. Onlara göre Doğu Ermenistan'ın sınırları şuan ki Ermenistan, Azerbaycan, İran'daki Urmiye gölünün çevresi ve Azerbaycan'a kadar olan kısmı, Kartli (Gürcistan'ın bir kısmı) ve Rusya'nın güney kısmını kapsamaktadır. Büyük Ermenistan'ı ise güneyinde Toros dağları, kuzeyinde Pontus sıradağları, kuzey doğusunda Dağlık Karabağ yükseltisi, doğuda ise Hazar denize kadar uzanmaktadır. Kendilerinin hayallerindeki Ermenistan olarak da adlandırdıkları bu bölgenin merkezi ise Van, Sevan (Gökçe) ve Urmiye gölleri üçgeni oluşturmaktadır²¹. Bu Hayali Ermenistan'ın Fırat'ın batı kısmında kalan kısmına Küçük Ermenistan, doğu kısmına ise Büyük Ermenistan demektirler²².

Tarihte hiç yaşamadıkları, yaşasalar da hiçbir zaman devlet kuramadıkları toprakları kendilerinin göstermeleri ve ileriye dönük iddiaları, bu halkın ne kadar kötü niyetli olduklarını ortaya çıkarmaktadır. Ermenilerin Karabağ'daki amelleri de bu işgalci niyetlerinin sonucundan başka bir şey değildir.

Şuan da sınırları kabul edilmiş Ermenistan, 18. Asırda Azerbaycan'ın hanlıklarından olan Revan hanlığının yerine kurulmuş, Azerbaycan'ın aleyhine genişlemiş ve 29,8 bin km²'ye ulaşmış yapmacık bir ülkedir. Bu ülkenin şuan da sınır olduğu ülkeleri belirtecek olursak: Batıdan ve güney batıdan Türkiye, kuzeyden ve kuzey batıdan Gürcistan, doğudan Azerbaycan, güney doğudan ise Azerbaycan ve İran ile sınırdır. Bunun dışında Azerbaycan'ın %20 toprağını işgali altında tutmaktadır²³.

²⁰ Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, 3.Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayını,1985, s.11.

²¹ Ömer Göksel İşyar, **Sovyet-Rus Dış Politikaları ve Karabağ Sorunu**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2004, s.111.

²² "Ermeniler", **Meydan Larousse**, Cilt: IV. Sabah Gazeteleri, 1992.

²³ Mustafa Mutluer, "Türkiye Ermenistan İlişkilerinde Yeni Sorunlar ve Çözümler", **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, Cilt: II, s.375.

Ermenistan'ın nüfusunu, Sovyetler dağılırken 3,5 milyon olduğu bilinmektedir. Fakat Azerbaycan ile çıkan savaştan ve yoksulluktan dolayı batıya göçler olmuş şunda 1,5 milyon nüfusu kaldığı tahmin edilmektedir²⁴.

1.1.3. Karabağ ve Dağlık Karabağ Kavramlarının Anlamı ve İfade Ettiği Bölgeler

“Karabağ” kelimesi eski Türkçe bir kelime olup, Türk boyları ve yer adları ile alâkalıdır²⁵. Azeri bilim adamı Seyidov, “kara”nın Türkçe lehçelerinde, “renk”, “kötü”, “biçare”, “kuzey” anlamları ile birlikte, “başçı”, “güçlü”, “büyük” gibi manalarının da mevcut olduğunu, “bağ”ın ise “ip”, “düğüm” anlamlarda kullanıldığını ifade ederek, “Karabağ” kelimesinden “halkın bir hissesi manası” çıktığını ve Karabağ’ın güçlü soy birleşmesinin meskeni olduğunu bizlere aktarmaktadır²⁶. Bu fikirleri doğrulayan Diyarbakır’daki Karacadağ, Musul’daki Karacuk dağları ve yine tarihte Kara-koyunlu, Kara- serkardu, Kara- dolak, Kara- bulak, Kara- donlu, Kara- pirimlu, Kara-lar, Kara-hanlu, Kara- dağlı, Kara- bayramlı, Kara – velilü, Kara- çınarlı gibi “kara”kelimesiyle başlayan boy ve yer adları da mevcuttur²⁷.

Azerbaycanlı bir diğer bilim adamı G.Geybullayev ise “ Karabağ toponimi (adı) Türk Peçeneklerinin boylarının adıyla ilgilidir” demiştir²⁸. Geybullayevin tasnifini güçlendiren bir diğer görüşü de Bahaddin Ögel’in araştırmasından öğreniyoruz. Bu araştırmaya göre Peçenek boyları isimlerini atlarının renklerine göre belirliyorlarmış. Karabağ ismi de kara atları olan boyun isminden gelmektedir²⁹. Eski Türklerde “Boyla Kara Tarkan”, Kara Buğra Tarkan” örneklerinde olduğu gibi başbuğlara “Boyla Kara”, “Kara Buğra“ gibi rütbe anlamına gelen isimler takılmaktaydı. Karabağ ismindeki ikinci hece “bağ” da rütbe anlamına gelen “Buğra” kelimesiyle bağlantılı olduğu düşünülebilir³⁰.

Tarihte Karabağ, Azerbaycan’ın Kür ve Aras nehirleri arasında yer alan bölgesine denilmiştir. Bu bölgenin Karabağ olarak isimlendirilmesinin tarihi İlhanlılardan başlar. Daha önce bu bölgeye “yaylak/dağ tersi anlamında Aran denilmiştir. Kışı sert olmadığı

²⁴ Şefika Hüseyin, “Ermeniler ve Karabağ”, **Ermeni Araştırmaları 1.Türkiye Kongresi Bildirileri**, Cilt: II, s.319.

²⁵ Abdulhaluk Çay, “Giriş Yerine”, **Dağlık Karabağ: Hayaller ve Gerçekler**, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları No:37, Ankara, 1989, s.16.

²⁶ Seyidov, **a.g.e**, s.36–37.

²⁷ Mirza Bala, “Karabağ”, **İslam Ansiklopedisi**, 2. Baskı, Cilt:6, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1967.

²⁸ G.Geybullayev, **Azerbaycan Türklerinin Teşekkülü Tarihinden**, Azerneşr, Bakü, 1994.s.202.

²⁹ Mihriban Vezir, “Karabağ”, **Azerbaycan Birinci Uluslararası Sempozyumu Bildirileri**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s.202.

³⁰ **a.g.m**, s.202.

için bu bölge sürekli kışlak olarak kullanılmış, yukarıda da belirtildiği gibi eski Türklerde “kara” iyi anlamında kullanıldığı, Aran’ın da iyi kışlak olduğu için bu bölgeye “Kara-bağ” iyi kışlak denilmiştir³¹. Aran’dan önceki ismi ise Arsak olmuştur. Arsak kelimesi bu bölgede devlet kurmuş Saka Türklerinin isminden gelmektedir³². Bu bölgeye küçük Azerbaycan da denilmektedir. Karabağ’ın sınırları ise güneydoğudan Kür – Aras çayları kavşağı, güneyden Aras çayı, batıdan Karabağ dağları adı verilen Keşbek, Salvartı ve Eriklim dağları ile Gökçe gölüne kadar uzanır, doğudan Goran -Kür çayı ile sınırlanmıştır³³.

Karabağ ile Dağlık Karabağ’ı bir biri ile karıştırmamak gerekir. Dağlık Karabağ, Karabağ’ın yalnızca bir kısmını oluşturmaktadır³⁴. Şöyle ki, Karabağ alanı 18 bin km² iken Dağlık Karabağ bunun yalnızca 4392 km² lik bir kısmını oluşturmaktadır. Karabağ’a Ağdam, Yevlah, Terter, Fizuli, Beylagan, Kubatlı, Cebrail, Mingeçevir, Ağcabedi, Hocavend, Şuşa, Hankendi, Laçın, Kelbecer, Hanlar, Gorus, Akdere, Berde, Zengazur, Hadrut rayonları³⁵ girmektedir. Fakat Dağlık Karabağ ise bunlardan küçük bir kısmı olan Hankendi (merkez), Şuşa, Akdere, Hadrut, Hocavend, Askeran reyonlarından oluşmaktadır³⁶. Ayrıca Karabağ genel görünümü ile orman ve yaylalardan ibarettir. Buraya “dağlık” denilmesi ise politiktir. Dağlık kelimesi, Sovyetler açısından stratejik öneme sahip olan bu gibi yerler için, bir küçültme ve bölge halkının gözünden düşürme aracı olarak kullanılmıştır. Dağlık Altay ve Dağlık Bedehşan muhtar vilayetlerinde olduğu gibi. Asıl maksat önce bir bahane uydurmak sonrada ele geçirmektir. Karabağ için “Dağlık” sıfatı yine ilk kez Sovyetler Birliği döneminde bu bölgede Ermenilere özerklik verilirken kullanılmıştır³⁷.

³¹ Fahrettin Kırzioğlu, **Albanlar Tarihi Üzerine (M.Ö. IV- M.S. X)**, Türkiye – Azerbaycan Dostluk Derneği Yayınları, Ankara, 1994, s.48.

³² Seyidov, **a.g.e.**, s.37.

³³ H. D. Halilov, “Karabağ’ın Etnik Tarihinden”, **Azerbaycan SSR İlimler Akademisinin Haberleri**, Tarih Felsefe, Hukuk Serisi, No:3, Bakü, 1988, s.170.

³⁴ Dağlık Karabağ için Ek:2’ye bakabilirsiniz. Bu haritada Dağlık Karabağ siyah renkli olarak belirtilmiş küçük bölgeyi oluşturmaktadır.

³⁵ “Rayon” kelimesinin Türkçe tam karşılığı olmadığı için bu kelime tezimizde olduğu gibi kullanılmıştır. Bu kelime Azerice’ye Rusça’dan girmiş, ilden küçük, ilçeden büyük yerleşim bölgesini ifade etmek için kullanılmaktadır.

³⁶ Araz Aslanlı, “Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu”, **Avrasya Dosyası**, Azerbaycan Özel Sayısı, Cilt: VII, İlkbahar 2001, s. 394.

³⁷ Zeynel Abidin Makas, **Azerbaycan’ın Tarihi ve Kültürel Coğrafyası**, KÖK Yayınları, Ankara, 1990, ss.17–18.

1.1.4. Karabağ'ın Eski İsmi Arsak/Arşak/Artsak

Ermeni kaynakları Dağlık Karabağ'ı ifade etmek için "Artsak" kavramını kullanmaktadırlar. Onlara göre bu bölge, M.Ö. VIII yüzyıldan M.Ö. V. yüzyıla kadar, Urtekhe - Urtekhini adı ile Urartu Krallığı'nın bir parçasıydı. M.S. 387 yılında Ermeni devleti, Bizans ve İran arasında paylaşılınca, Artsak bölgesi İran egemenliği altında kalmıştır. Karabağ bölgesi Perslerin elindeyken etnik renkliliğini korumuş ve yerel melikler tarafından yönetilmiş, 428 yılına kadar Persler (Sasaniler) tarafından yönetilen bölge bu tarihten sonra Albanlar'a verilmiştir³⁸.

Bazı eski tarih kaynaklarında Karabağ'ı belirtmek için Arsak/Arşak/Artsak adları kullanılmıştır. Bunun sebebi Karabağ'ın eski adının Arsak olmasındandır. Bu ad, Azerbaycan halkını oluşturan kabile ve kabile birleşmelerinden olan, Orta Asya'dan Kafkaslara kadar ünü yayılmış, kökleri Saklara dayanan Arsaklar'dan gelmektedir. Bu kabile Azerbaycan halkını oluşturan diğer kabilelerle kaynaşıp bağımsızlığını kaybettikten sonra Arsak ismi de önemini yavaş-yavaş kaybederek arka planda kalmış ve bu adın yerini diğer bir Türk kabile adı olan Karabağ almıştır³⁹.

Yunan ve Ermeni kaynaklarında bu isim Arsak/Arşak/Artsak şekillerinde geçmektedir. Ermeniler, Karabağ'da toprak iddiasında bulunurlarken Arşak/ Artsak ismini ileri sürerek bu isimlerin Ermenilere ait olduğunu, eskiden beri bu topraklarda Ermenilerin yaşadığını ispat etmeye çalışmaktadırlar.

Fakat iyice araştırdığımız zaman bu adların Ermenilerle hiçbir alakası olmadığını, Ermeniler Karabağ bölgesini tartışmaya açmak ve iddiada bulunabilmek için Karabağ'ın eski ismini sahiplenip kendilerininmiş gibi yenden ortaya çıkarmayı amaçladıklarını rahatlıkla anlamak mümkündür.

"Arsak" aslında "Ar" ve "Sak"sözcüklerinin birleşmesinden oluşmaktadır. "Ar" burada Azerbaycan adını açıklarken bahsettiğimiz gibi Türk dillerinde "kişi", "er", "yiğit" anlamlarında kullanılmaktadır. "Sak" ise yukarda da bahsettiğimiz gibi Azerbaycan halkını oluşturan Türk dilli kabile birleşmesinin adıdır. Bu adın Ermeni ve Yunan kaynaklarında kullanılan şekilleri, Arsak kelimesinin Türk yöresel dilerinde kullanılmış şekilleriyle ilgilidir. Türk dillerinde "s" sesi "ş", "y", "c", "ç" sesleri ile yerini değiştirebilmektedir. Özellikle Savir ve Hazar dillerinde "s" sesi bazı durumlarda "ts" şeklinde değiştiği görülmüştür. Günümüzde bile özellikle Bakü çevresi ve Gürcistan'ın Azerbaycanlılar yaşayan Borçalı bölgesinde "çay" – "tsay", "çalağan" – "tsalağan",

³⁸ İşyar, a.g.e, s.111.

³⁹ Seyidov, a.g.e, s.37.

“vuracağam” “vuratsam”, “gaçacam”- “gaçatsam”, “gelecem”- geletsem” şeklinde telaffuz edilmektedir. Bununla birlikte Türk dillerinde “s” sesi “ts” ile değiştiği gibi, “s” “ş” ile de değişmektedir. Örnek verecek olursak Özbekler Sak’lara Şaklar demişler halende Özbek tarih kitaplarında bu isim Şak şeklinde belirtilmektedir⁴⁰.

Ermenilerin iddia ettiklerinin tam tersine, Sakaların bir kolu olan Arsaklar, Urartu uygarlığının yıkılmasından ve bu bölgedeki Ermeni egemenliğinin tamamen ortadan kalkmasından sonra diğer Türk boyları Mamikler, Saragurlar, Akatzierler, Hazarlar vb. ile birlikte Kafkasya’ya gelmişlerdir⁴¹. Kafkasya’da yoğunlaşan bu Türkler M.Ö.255 yılında Selefkuşlar’a karşı ayaklanmışlar ve İran’ı Makedonya egemenliğinden kurtarmışlardır. Bu Türk tayfaları İran’ın Horasan bölgesindeki “Partia” isminden esinlenerek kendilerine “Partlar” demişlerdir. Sakaların Dahe/Dae kolunun Parn/Ararn ya da Baran boyundan olan 1. Arsak (Koç Arsak: M.Ö. 250–226) “Arsaklılar” devletini kurar. Bu devletin merkezi ise Pehlevi/Hamedan şehriydi. 1. Arşak ve onun halefleri olan Arşaklılar bu şekilde M.Ö. 250–227 yılları arasında hüküm sürmüş Arşaguni devletinin temellerini atmış oldular⁴².

Bizleri burada ilgilendiren Arsakların kimlikler ile ilgilidir. Bu konuda Rus tarihçisi Gumilev şöyle demektedir: “Turanlıların yani Part ve Sarmatlar’ın çıkış noktaları Hazarın doğu sahilleridir”⁴³.

Gumilev diğer bir yerde, İran’ı Selevkid’lerden yolup alan Turanlı Partlar popülasyonu kendi genefenlarını ekemediler....” diyerek yine Partları Turanlı olarak belirtmektedir⁴⁴.

Türkiye’deki önemli kaynaklarda Partların Turanlı olduklarını ileri sürmektedirler. Bunlardan Esat Uras, “Tarihte Ermeniler” eserinde Avrupalı tarihçilerin, Armenia da 6 asır hâkim olan “Arsakuni Sülalesi”nin “Türklerle aynı ırka mensup” ve “Dahe-Scyth” veya “Scytian” (İskit-Sakların’dan) olduklarını bizlere aktarmaktadır⁴⁵. Diğer bir kaynak tarihçilerimizden Kırzioğlu konuyla ilgili bir eserinde Arsaklılar’ın aslen Turanlı olduklarını birçok yabancı ve yerli yazarlardan alıntılar alarak kanıtlamaktadır⁴⁶.

⁴⁰ Seyidov, **a.g.e.**, s.38.

⁴¹ İşyar, **a.g.e.**, s.93.

⁴² İsmet Parmaksızoğlu, **Tarih Boyunca Kürttürkleri ve Türkmenler**, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1983, s.9.

⁴³ L.N. Gumilev, **Hazar Çevresinde Bin Yıl**, 2. Baskı, Çev: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2002, s.81.

⁴⁴ **a.g.e.**, s. 78.

⁴⁵ Uras, **a.g.e.**, s.91.

⁴⁶ Fahreddin Kırzioğlu, **Dede-Korkut Oğuznameleri**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2000, s.14–25.

390 yılında Ermenistan coğrafyası Sasaniler ve Roma arasında paylaştırıldığı doğrudur. Fakat Ermenistan dediğimiz bölge hiçbir zaman Karabağ bölgesini kapsamamış, ayrıca Ermenistan diye nitelenen bölgede M.Ö 95–66 yılları hariç bağımsız bir Ermenistan devleti kurulamamıştır. Bu bölge ya tamamen İran’da kurulmuş Arsasidlerin (Artakis) yönetiminde olmuş ya da Romanın tayin ettiği Arsasid valilerce idare edilmiştir. M:Ö 95-66 yıllarında Roma’daki iç karışıklık ve İran’daki yönetim değişikliğini fırsat bilen 1.Tigran Bu bölgede bulunan diğer prensleri hâkimiyeti altına alabilmiş fakat bu devlet hiçbir zaman Aras nehrinin doğu kesimini işgal edememiştir. Tigran’ın işgal istikameti batı Anadolu’dur. Zaten Tigran’ın batıya doğru işgallerinden rahatsız olan Romalılar M.Ö. 66 yılında Tigran’ı yenerek onun kurduğu hâkimiyete son vermişlerdir⁴⁷.

Ermeniler, Karabağ bölgesi V. yüzyılın başlarına kadar İran’ın dâhilindeyken etnik renkliliğini koruduğunu, bu bölgenin 428 yılında Persler tarafından Albanlar’a verildiğinden bahsetmektedirler.

İleride geniş bir şekilde de değineceğimiz gibi Albanya zaman- zaman Roma ve Part egemenliğine girmiş olsa da Ermenilerin aksine sembolikte olsa bağımsızlığını koruyabilmiş bunun içinde bu devletler bölgede sınırlarla oynayacak şekilde etkili olamamışlardır⁴⁸.

Etnik renklilikten bahsetmek gerekirse Karabağ bölgesinde hatırı sayılır Ermeni nüfus ancak Albanya devletinin çöküşünden sonra mümkün olacaktır. Bu da V. yüzyılda değil VII yüzyılda Arapların Albanya devletini dağıtması ile olacaktır⁴⁹.

Ermeniler yukarıdaki iddialarına dayanarak 1991 yılında Dağlık Karabağ’da Artsak isminde bir Ermeni devleti kurduklarını ilan ettiler. Bu devletin bölgede Karabağ’dan önce kurulmuş Ermeni Artsak devletinin devamı olduğunu belirtmektedirler⁵⁰.

Fakat yukarda da belirttiğimiz gibi Arsak ismi, bu bölgede yaşamış Orta Asya’dan Kafkaslara kadar ün salmış Türk kabile birleşmesi adı ile ilgilidir ve bu kabile birleşmesi kendi isimlerinde Güney Azerbaycan, İran ve Irak’ın kuzey kısmını içine alan geniş bir bölgede bir devlet de kurmuşlardır.

⁴⁷ Cemalettin Taşkıran, **Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara,1995, s.43.

⁴⁸ a.g.e, s.43–44.

⁴⁹ a.g.e, s.51.

⁵⁰ Aslanlı, **Tarihten...**, s.402 .

1.2. Azerbaycan ve Karabağ'ın Azerbaycan Tarihindeki Yeri

Bilindiği gibi Kafkasya tarihin en eski yerleşim yerlerindedir. Aynı zamanda doğu-batı koridoru olması sebebiyle de birçok tarihi çekişmeye sebep ve şahitlik yapmıştır. Arkeolojik kazılar Azerbaycan'da yaşayan ilk insanların tarihini taş devrine kadar götürmektedir. Azerbaycanlı arkeolog Mehemedali Hüseyinov 1960'da Karabağ bölgesinde Azık mağarasını keşfetmiştir. Bu mağarada bulunan insan çenesinin 1,5 milyon yıllık olduğu tahmin edilmektedir⁵¹. Karabağ bölgesinde bölgede başka, "Tağlar" mağarasındaki kalıntılar 80–100 bin yıllık olduğu tahmin edilmektedir. Yine Aracadzor kurganlığı ile Hocalı mezarlığında yapılan araştırmalar da bu fikri desteklemektedir⁵².

Azerbaycan'da yapılan arkeolojik kazılar bu bölgede insan yaşamının süreklilik arz ettiğini kanıtlamaktadır. Bizi en çok ilgilendiren bu bölgede yaşamış insanların kimlikleriyle alakalıdır. Bu bölgelerde yaşayan insanların kimlikleriyle alakalı bilgiler M.Ö. 4. bin yıllına kadar götürülebilmektedir. M.Ö. 4. bin yıl önce Azerbaycan'ın yerlileri Türk kavminden olan Hürriilerdir. Hürriiler, Kafkasya'ya kuzeyden gelip Karabağ'a yerleşmişler ve burada uzun yıllar yaşamışlardır. M.Ö. 2. bin yıllına kadar Hürriilerin bu bölgede yaşadıklarını belirten ciddi kanıtlar mevcuttur⁵³. M.Ö. 2. Bin yıllına ikinci yarısında Azerbaycan'da Turukki ve Su tayfalarının siyasi faaliyeti başlamıştır. Turukkilerin M.Ö. 1307–1275 yıllarında Asurların Azerbaycan'a yürüyüşlerine karşı geldikleri ve onlara karşı kahramanca savaştıkları Asur kitabelerinde belirtilmiştir⁵⁴.

M.Ö. 1. Bin yıllığın başlarında Azerbaycan'da Manna Devleti kuruldu. Bu devler uzun yıllar Asurlar ve Urartular'ın yürüyüşlerine maruz kalmıştır. Birçok kez toprakları bu iki devlet tarafından işgal edilmişse de Manna devleti bu devletlerden işgal edilmiş topraklarını geri almasını bilmiş ve bağımsızlığını M.Ö. VII. asrın birinci yarısına kadar korumayı başarmıştır⁵⁵.

M.Ö. VIII. yüzyıllardan itibaren Azerbaycan'a Kimer, Skit ve Sakalar Orta Asya'dan gelerek Azerbaycan'ın yerleşmeye başladılar. Heredot, "Skitlerin, Avrupa'dan kovdukları Kimmerlerin ardından orta Asya'ya oradan da kaçan Kimmerleri izleyerek,

⁵¹ Musa Gasimov, "Azerbaycan Cumhuriyeti", Ter: Sadık Sadıkov, **Türkler**, Cilt:4, Der: Komisyon, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.126; Makas, a.g.e, s.9.

⁵² Araz Aslanlı, "Türk Dünyasının Kanayan Yarası: Karabağ", **Türkler**, Cilt:4, Der: Komisyon, Yeni Türkiye Yayınları, , Ankara, 2002, s.194.

⁵³ **a.g.m**, s.194.

⁵⁴ Bünyadov- Yusufov, **a.g.e**, s.76.

⁵⁵ **a.g.e**, s.86.

Midya'ya sokuldular” demiştir⁵⁶. Bu tayfalar kısa zamanda yerli halkla kaynaşarak Manna devleti ile birlikte Assurlara karşı savaşmışlardır.

M.Ö. VI. yüzyılda İran'da Ehemeni hâkimiyete gelmiştir. Bazı kaynaklar Ehemeni Azerbaycan'ı işgal ederek tamamen kendine bağladığından bahsetmekte ancak Herodotus Albanya'da (Azerbaycan) yaşayan halkların gönüllü olarak Ehemeni hanedanını tanıdığını, ona hediyeler vererek bağımsızlıklarını koruduklarını belirtmektedir⁵⁷. Ehemeni Hükümdarı III. Dara'nın İskender ile savaşında da Alban prensleri ona gönüllü olarak asker vermiş ve bu askerler Atropatın komutası altında savaşmışlardır⁵⁸.

III. Dara İskenderle M.Ö. 331 de yaptığı savaşta yenilince Orta Asya'ya doğru kaçmayı tercih etmiş, fakat onun komutanlarından Atropat onu takip etmeyerek ordusuyla birlikte İskender'e teslim olmuş, İskender'de Atropat'ı cesaretinden dolayı hem komutanlığını elinden almamış hem de Urmiye gölünden Aras nehrine kadar olan bölgeyi onun idaresine vermiştir. Böylece Azerbaycan toprakları ikiye bölünmüş oldu. Güneyde merkezi Gazaka olan Media Atropaten'i ve kuzeyde merkezi Berde olan Albanya (Agvam/Arran) Krallığı⁵⁹. Ermeniler Alban kelimesini Aghuank/Aghvank şekilde telaffuz ederek özleştirmeye çalışmaktadırlar ama bu kelime Türkçe kelime olup “alp” kelimesinden gelmektedir. Nitekim Kazak, Kırgız ve Türkmenlerin tarihinde Alban isminde Aşiretler mevcuttur⁶⁰. Dede Korkut Kitabı'nda da “Alban” ismi zikredilmiştir. Bölüm (boy) IV'te, Doğu- Güney Kafkasya'da yaşayan “Oğuz Halkı”nın ikinci hükümdarı Hazan han, Albanlar'ın lideri olarak nitelendirilmektedir⁶¹.

Albanya'yı 26 boydan oluşan bir konfederasyondan diyebiliriz. Albanya Güney Kafkasya'nın büyük bir bölümünü (kısa dönemli kesintiler hariç) M.Ö. III. yüzyıldan M.S. VIII. yüzyıla kadar yaklaşık 1000 yıl yönetmişlerdir⁶².

Ermeni iddialarına göre, Azerbaycan (Alban) toprakları ilk çağlar ve orta çağın başlarında Kürün sol tarafı ile sınırlıydı ve Kür'ün sağ tarafı Ermeni toprağıydı. Bu bölge

⁵⁶Bünyadov- Yusufov, a.g.e, s.103.

⁵⁷ a.g.e, s.126.

⁵⁸ a.g.e, s.129.

⁵⁹ İşyar, a.g.e, s.94.

⁶⁰ a.g.e, s.94.

⁶¹ Süleyman Aliyarov, “Gerçekler”, **Dağlık Karabağ: Hayaller ve Gerçekler**, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara, 1989, s.36.

⁶² Yaşar Kalafat, Mahmut Niyazi Sezgin, “Albanlar Tarihi ve Ermeni Kültür Stratejisi”, **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, Çilt II, s. 327.

daha sonralar Albanya'ya birleştirildi fakat bu topraklar Etno-Kültürel olarak Ermenistan'ın doğu bölgesi olmaya devam etmiştir⁶³.

Ermenilerin genellikle kaynak gösterdikleri Strabon, Albanya sınırları konusunda Ermenilerin görüşlerinin tam tersi görüş ileri sürmektedir. Ona göre M.Ö. I. asırda Van'ın kuzey kısmında küçük bir coğrafya Armenia adlandırılmaktaydı. İlk ahalisi yerli ahaliydi. Firikyta tarafından bir kol buraya yerleşmişti ve bu coğrafyanın ismi ile Ermeni adlandırılmaktaydılar. İşgaller sonucu Armenia adı yavaş – yavaş Aras çayının kuzey kısmına da denilmeye başladı. Selevki Hükümdarı III. Artiokhun ölümünden sonra onun serkerdeleri Artaksi ve Zariadri Hükümdar oldular ve komşu halkların o cümleden Albanya'nın, Aderbaygan (media Azerbaycan'ı) ve İbera (Gürcistan) arazilerini işgal ederek Armenia'nın topraklarını genişlendirmeye çalışmışlardır. Albanya'ya mahsus Kaspia'yı Basaredanya'yı (Nahçıvan civarı) ve Favnitidanya'yı (Karabağ'ı) işgal ettiklerini fakat I. Artasesin ölümünden sonra Albanya'nın bu toprakları geri aldığını belirtmektedir⁶⁴.

Strabon, eserinin başka bir yerinde ise “ Albanya'ya Kaspiana'da (Kür ve Aras Çayları arası) dâhildir” ifadesini kullanmıştır⁶⁵.

Ermenistan'a M.Ö 95–55 yıllarında Hükmeden II. Tigran Azerbaycan topraklarını işgal etmeyi arzu etmiş fakat İşgaller batı yönünde olduğu için fırsat bulup geri dönerek Azerbaycan topraklarını işgal etmeye fırsat bulamamıştır. Batıda İşgal ettiği topraklara ise M.Ö. 67–65 yıllarında Roma ile yapılan savaşta yenilmesinden sonra veda etti⁶⁶.

Görüldüğü gibi Ermenistan (Armenya) bölgesi küçük bir bölge olmuş ve işgaller sonucu kısa süreliğine geniş bir araziye yayılmış ama işgaller fazla sürmemiştir. En önemlisi de işgaller sonucu ulaşılmış arazilere Ermenilerin, sahiplenmeye hiçbir haklarının olmayışıdır.

Ayrıca birinci asırda Ermenistan bölgesi başkaldırı yüzünden Roma tarafından ezilirken Albanya Romayla dostluk içinde bağımsız bir devlet olarak yerli hükümdarlar tarafından yönetilmekteydi. Oktavian Avgust bu konuda şöyle yazıyor: “ Bizim (yani Romanın) dostluğumuzu... Alban, İber ve Med (Midiya Azerbaycan'ı) hükümdarları istemekteydiler”⁶⁷.

⁶³Kalafat, **a.g.m**, s.328

⁶⁴ Bünyadov –Yusufov, **a.g.e**, 152.

⁶⁵ **a.g.e**, s.152.

⁶⁶ **a.g.e**, 152–153.

⁶⁷ Aktaran, **a.g.e**, 158.

Alban'ya'nın bağımsızlığını kanıtlayan bir diğer göstergede her devirde kendine ait para basmış olmasıdır. Ama Ermenistan bunu ancak Roma imparatorluğu denetiminde yapabilmıştır. Ermenilerin bastıkları sikkelerin üzerinde, Roma'ya aman dileyen/ baş eğen Ermeni savaşçısı figürleri veya başka türden itaat anlamları içeren resimler bulunmaktaydı. Ayrıca, Albanya kralı Roma'da düzenlenen şenliklere davet edilmekte ve en üst düzeyde karşılanılmaktaydılar. Bütün bunlar Albanya'nın, Romanın herhangi bir komşusu gibi itibar görmekte olduğunu göstermektedir⁶⁸.

VIII. Yüzyıl Arap işgallerine kadar Kuzey Azerbaycan'a Albanlar hükümlük etmişlerdir. 640 yıllarından itibaren Arap orduları Kafkasya'ya girmeye başlamış, 705 yılı itibari ile Albanya ve Güney Kafkasya'nın Araplar tarafından işgali büyük ölçüde tamamlanmıştır⁶⁹. Bölgeyi yönetmek için Türk Sac Oğulları Hanedanından Muhammed el-Afşin vali olarak tayin edilmiştir. Bu valinin iki ikametgâhı olmuş bunlardan biri Dvin diğeri ise Berde'dir⁷⁰.

Müslüman Arapların Azerbaycan'ı hâkimiyetleri altına almaları ile Alban krallığı dağılmış ve Alban kilisesi de tarihindeki ilk baskı dönemine girmiştir. Alban kilisesi, Roma ile aynı mezhepte (diofizitlik) olması ve Ermeni kilisesinin de etkisiyle Araplar tarafından müsamaha görmemiştir. Ermeni Katolikosu Arapları kışkırtmaları sonucu da Alban kiliseleri zorla Ermeni Grigoryan kiliseleri ile birleştirilmiştir⁷¹.

İslamiyet'i kabul etmeyen Albanlar bu şekilde ilk başta Gregoryen Hıristiyan daha sonra Ermenileştirilmişlerdir⁷². Bu şekilde Karabağ ve çevresindeki bölgelerde Ermeni nüfus oluşmaya başlamıştır. Bu konu ileride geniş şekilde incelenecektir.

Arapların Azerbaycan'daki hükümlüklerinin Albanlar'ın sonu gibi algılanmasının yanında Azerbaycan'a birçok faydası da olmuştur. Örnek verecek olursak; Atropatena ve Albanya yeniden tek çatı altında birleşmiş, zamanla dini birlik oluşmuş, Kuzey ve Güney arasında iktisadi ve medeni yakınlaşmaya zemin yaranmış, Azerbaycan Türklüğünün oluşması ve milliyetleşmesi başlanmıştır⁷³.

IX. Asırda Azerbaycan'da Arap hilafetine karşı yerli feodaller tarafından başkaldırılar, isyanlar başladı. Bu başkaldırılar ve isyanların büyümesi yerel yarı bağımsız devletlerin oluşmasına yol açtı. Bu şekilde Azerbaycan'da Şirvanşahlar, Şeddadiler,

⁶⁸ İşyar, **a.g.e.**, 108.

⁶⁹ Kalafat- Sezgin, **a.g.m.**, s.329.

⁷⁰ Dursun Yıldırım, Cihat Özönder, **Karabağ Dosyası**, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları:118, Seri:3, Sayı:a31, Ankara, 1991, s. 1.

⁷¹ Kalafat- Sezgin, **a.g.m.**, s.329.

⁷² **a.g.m.**, s. 330.

⁷³ S.Allahverdiyev ve Diğerleri, **Azerbaycan Tarihi**, Müellim, Bakü, 2005, s.40.

Revvadiler devletleri oluştu. Bu devletler kendi aralarında sürekli savaştıkları için bu dönemde Azerbaycan'da iktisadi, siyasi gerileme baş vermiş ve dıştan gelen akınlara karşı etkili olamamışlardır. Bunun sonucu olarak da bu dönemde Azerbaycan'a çeşitli Oğuz boylarının yerleştiği görölmektedir. Bu Oğuz boyları ile başlayan akınlar XI yüzyılda Selçukluların Akınları ile devam etti ve 1015'te Azerbaycan, Selçukluların Bizans'ı Gence'de Bozguna uğratmasıyla Selçukluya birleřmiřtir⁷⁴.

Selçuklular Güney Kafkasya'ya girdiklerinde Güney Kafkasya'da, Azerbaycan topraklarında vassal da olsa Ermeni- Gürcü prensliği bulunmamaktaydı. Ermeni-Gürcü kiliseleri direk olarak Bizans'a bağlıydı. Bizans imparatoru IX Konstantin Manomak Ermenileri isyankâr davrandıkları için ağır vergilerle cezalandırmaktaydı. Bunun içinde toleranslı idaresi dolayısıyla Ermeniler Bizans'ı Selçukluya tercih etmiřtir⁷⁵.

Azerbaycan, XIII. yüzyıldaki Moğol istilasına kadar Selçuklu- Türklerinin Yönetiminde kalmıştır. 13. Yüzyılın başlarında Azerbaycan'a Moğolların istilaları başlamıştır. Moğollar Azerbaycan'ı işgal edebilmek için aralıklarla üç kez yürüyüş düzenlemişlerdir. Birinci (1221) ve ikinci (1231) hareketlerde Azerbaycan'da fazla tutunamamıştır ama üçüncü (1258) girişimlerde ise Azerbaycan'ın büyük bölümünü işgal etmeyi başarmış ve Moğol- Tatar Hülagiler devletini kurmuşlardır. Azerbaycan'ın Karabağ bölgesiyle birlikte Muğan, şirvan, Aran gibi bölgeleri de 15. yüzyılın başlarına kadar Azerbaycan'ın içinde Hülagiler devletine bağlılığını sürdürmüştür.⁷⁶

1410 yılından 1468'e kadar Karakoyunlular hükümdarlığında bulunan Azerbaycan, bundan sonra yine Tebriz merkezli diğer bir Türkmen beyliği olan Akkoyunlular'ın idaresine geçmiştir. şah İsmail'in Akkoyunlu hâkimiyetini ele geçirmesiyle birlikte Azerbaycan'da Safaviler dönemi başladı. İsmail, İslamiyet'in uydurma mezhebi olan şiiliği devlet dini tayin etti ve bununla birlikte Anadolu Türkü ile Azerbaycan Türkünü bir birine hor gösterecek, kardeş kardeşe kırdıracak nifak tohumunu iki toplumun arasına ekmiş oldu. Bu döneme kadar Sünni inancının hâkim olduğu Azerbaycan, İslamil ile birlikte zorla şiiliği kabul etmek zorunda kaldı⁷⁷.

Bu kardeş kırgınının en belirgin örneği ise Yavuz Selim ile şah İsmail arasında 1514'de cereyan eden Çaldıran savaşıdır. Bu savaş sonrası Azerbaycan Osmanlıya dâhil olmuř⁷⁸ ama ne yazık ki bu mezhep farkı kardeş halkın birbirleri ile savaşlarının devam

⁷⁴ Bünyadov-Yusifov, **a.g.e**, s.289.

⁷⁵ Yıldırım- Özönder, **a.g.e**, s.2.

⁷⁶ **a.g.e**, s.2.

⁷⁷ Nazim Ahundov, **Karabağ Salnameleri**, Yazıcı Neşriyatı, Bakü, 1989, s.25.

⁷⁸ Mehmet Saray, **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s.18.

etmesine neden olmuş ve Azerbaycan bu tarihten sonra İran merkezli Şii devletlerle Osmanlı arasında sürekli el değiştirmek zorunda kalmıştır. Bu iki devletin birbirleri ile sürekli savaşları güçsüz düşmelerine sebep olmuş ve bu da bölgede diğer bir devletin, Çarlık Rusyası'nın belirginleşmesine sebep olmuştur.

Rus Çarlığı XVI yüzyıla kadar çok büyük olmayan Muskovite Prenslığıydı. Bu prenslik genişlemeye, imparatorluğa dönüşmeye XVI. yüzyılda Çar “Korkunç” (IV.) İvan döneminde başlamıştır. Çar 1. (Büyük) Petro'nun 1709 yılında İsveç kralı XII. Charles'i Poltova'da hezimete uğratması ile Rusya büyük imparatorluk haline gelmiştir⁷⁹. Petro bu galibiyetten sonra kuzeydeki işgalleri durdurdu ve istikametini Güneye, Kafkasya'ya çevirdi. Petro'nun niyeti, Hazar denizi havzasını işgal ederek İngiltere'nin Hindistan yoluna ulaşmak ve bu yolu kontrol altına alarak dünyanın tek büyük devleti haline gelmekti. Petro bu niyetini hayata geçirmek için Volga ve Hazar denizinde bir donanma kurdu. Bütün hazırlıklarını tamamladıktan sonra da İran'ın durumunu kontrol etmek için elçiler gönderdi ve İran'ın durumunun iyi olmadığını tetkik edince de bu ülkenin üzerine yürüdü. Petro bu yürüyüşünde Azerbaycan'ın hazar çevresini ele geçirmeyi başardı ama hem İsveç'in yeniden savaş açması hem de İran'da Nadir Şahın başa gelerek İran hanedanlığını güçlendirmesi karşısında fazla direnemeyerek geri çekilmek zorunda kaldı⁸⁰.

Nadir Şah Osmanlıya karşı savaşlar açarak Osmanlı'nın hâkimiyeti altındaki Azerbaycan topraklarını da işgal ederek Azerbaycan'ın tamamını hâkimiyeti altına almıştı. Nadir, Osmanlıyla savaşlarında kendisine karşı savaşan Azerbaycan halkına ağır vergiler koyarak cezalandırmaya çalışmıştır. Doğal olarak bu durum isyanlara sebep olmuştur. Halk tarafından sevilmeyen Şah 1747 yılında suikast ile öldürülmüştür⁸¹. Nadir'in ölmesiyle birlikte İran'da merkezi otorite zayıflamış ve Azerbaycan'da çeşitli hanlıklar ortaya çıkmıştır. Bu hanlıklar İran'daki Türk hanedanı ile Osmanlı Hanedanı arasında denge politikası izleyerek varlıklarını ayakta tutabilmişlerdir. Söz konusu hanlıklar arasında Karabağ hanlığı, günümüzde Ermeniler'in hak iddia ettikleri Karabağ bölgesi ve çevresinde, merkezi Şuşa olmak üzere 1747 yılında kurulmuştur⁸². Bu hanlığın kurucusu Penahali Handır. Penahali Hanın ölümüyle tahta oğlu İbrahim Halil han geçmiştir

⁷⁹ İşyar, **a.g.e.**, s.128.

⁸⁰ Saray, **a.g.e.**, s.19.

⁸¹ S. Allahverdiyev ve Diğerleri, **a.g.e.**, s.138.

⁸² F. Aliyev, “Azerbaydjan V. 18 V.”, **İstorçeskie Geografiya Azerbaydjana**, Elm Neşriyat, Bakü, 1989, s.133.

Bu dönemde Azerbaycan'da kurulan diğer önemli hanlıklarsa: kuzeyde, Şeki, Gence, Bakü, Derbent, Kuba, Nahçıvan, Talış, Revan (Şuandaki Erevan); güneyde ise Tebriz, Urmî, Erdebil, Hoy, Maku, Meraçin'dir. Bu hanlıklar kesinlikle Türk hanları tarafından yönetilmekteydiler. Hanlıklar kendi içinde mahallara bölünmekteydi. Mahallar da yaşayanlar aynı soyada bağlı kişilerin yerleşim bölgeleriydi. Bu bütün Türklerde değişmeyen boy ve aşiret yönetim şeklidir⁸³.

Ermeniler bölgede çok az ve dağınık halde yaşamaktaydılar. Hanlar tarafından dinlerini yaşamalarına baskı yapılmadığı için Türklerle dostluk içinde yaşamaktaydılar. Osmanlıda "millet-i sadıka" örneğinde olduğu gibi.

Rus Çarı 1. Petro Güneyde işgal ettiği topraklarda fazla tutunamayıp çabuk geri çekilmek zorunda kalmıştı. Petro ölümünün sonuna kadar Hazarın çevresini işgal etmeyi, sıcak denizlere ulaşmayı, İngiltere'nin imparatorluk yolunu ele geçirmeyi düşlemiştir. Petro ölmeden önce Çarlık Rusya'nın hedeflerini 14 nokta şeklinde belirlemiş ve haleflerine nasihat olarak bırakmıştır. Bu nasihatın konumuzla ilgili maddelerinin özeti şu şekildedir:

- Devlet, süresiz olarak savaş ortamı içinde tutulmalı ve normal bir durum olarak kabul edilmelidir;
- Ordunun sürekli teyakkuz halinde tutulmasının birinci gerekçesi, Avrupa'nın Türklerden arındırılması hedefini gerçekleştirmek gayreti olmalıdır; dolayısıyla, Kafkaslar da Avrupa sınırları içinde kabul edildiğine göre, bölgeye Ermeniler vb.nin yerleştirilerek Türklerin bölgeden uzaklaştırılması, Rus siyasi ideallerinin ayrılmaz bir unsuru olmalıdır;
- Rusya, ideallerine ulaşmaya dek sürekli olarak güneye doğru yayılmalıdır;
- Rusya, "güney politikalarını" izlerken İngiltere ile işbirliği içinde hareket etmelidir;
- Güneye giden yol üzerinde İran çökertilmelidir;
- Anadolu'daki dinsel mezhepler ve etnik azınlıklar Rusya tarafından maniple edilmeli; Anadolu'dakilerin yanı sıra, Polonya ve Macaristan'da bulunan tüm Ortodokslar tahrik edilip örgütlenerek bu ülkelerde isyanlar çıkarılmalıdır;

⁸³ Yıldırım- Özönder, a.g.e, s.3.

- Çıkarları gerektirdiğinde, kimi savaşlarda Rusya, savaşan tarafların her ikisini de destekleyerek olası düşman ve rakiplerini birbirine kırdırmalı ve onları zayıflatmalıdır⁸⁴.

Petro'dan sonra tahta geçen Çar ve Çarıçeler de Petro'nun belirlediği hedeflere ulaşmak için bütün yolları denemişlerdir. İlk başlarda Osmanlıdan çekinen Rusya Gürcü krallığını kullanarak Azerbaycan hanlıkları arasına nifaklar sokarak bu hanlıkların birleşmesini önlemeye çalışmıştır. Bunda pek etkili olamayınca da bu hanlıklara bir takım hediyeler gönderip vaatlerde bulunarak çarlığa bağlanmalarını istemişler, bunu başaramayınca da tehditler etmeye başlamışlardır⁸⁵.

Rus tehditleri karşısında Azerbaycan hanlıkları bağlı oldukları Osmanlıdan yardım istemişler ama ne yazık ki Kırım harbinden dolayı zor durumda olan Osmanlı, hanlıklara yeteri kadar yardımda bulunamamış, buna hanlıkların kendi aralarında çıkan çatışmalar da eklenince, Gürcistan'ı ele geçiren Rusya ile İran'da yükselen Kaçar hanedanı arasında kalmışlardır⁸⁶.

1801'de Çar 1. Aleksandr (1800–1825) Rusya'nın himayesinde bulunan Gürcistan Krallığı topraklarını da kapsayacak şekilde, bölgede Gürcü eyaletini kurduğunu ilan etmiştir. Bu eyaletin sınırları Azerbaycan'a ait Kazak ve Şemseddil sultanlıklarını da kapsamıştır. Böylece, Rusya'nın Gürcistan'da başlattığı “himaye” politikası, siyasi istilaya dönüşmüştür⁸⁷.

Gürcistan'a konuşlanan General Sisyanov komutasındaki Rus ordusu, bölgedeki Gürcü ve Ermeni gönüllülerinin yardımını da alarak Kasım 1803 yılında Gence hanlığına yürüyüşe geçmiştir. Sisyanov, Cavat hana nota göndererek teslim olmasını istemiş ama Cavat han, “Gence'ye ancak benim ölümün üzerinden geçerek girebilirsin” diyerek Sisyanov'un teklifini kabul etmemiştir. İki sene devam eden savaşta Cevat han, Hanlığı kahramanca müdafaa etmiş fakat dışarıdan yardım alamadığı için Ruslar Gence'yi işgal etmeyi başarmışlardır. Ruslar işgalden sonra kendilerine karşı direnen şehir halkından 1500 kişiyi vahşice öldürmüşler, 17 bin kişiyi esir almışlar, camileri kiliseye çevirmişler, şehrin ismini de Rus çarıçesi şerefine Yelizavetpol olarak değiştirmişlerdir⁸⁸.

Gence hanlığının işgal edilmesinden sonra Ruslar Karabağ hanlığına yürüyüşler düzenlemeye başladılar. Ruslara fazla direnemeyeceğini anlayan Karabağ hanı İbrahim

⁸⁴ İşyar, **a.g.e**, s.137.

⁸⁵ Saray, **a.g.e**, s.20.

⁸⁶ **a.g.e**, s.21.

⁸⁷ Çay, **Azerbaycan..**, s.104.

⁸⁸ Saray, **a.g.e**, s.22.

Halil han 1805 yılının Mayıs ayında Gence yakınında Kürekçay sahilinde Sisyanov ile anlaşma yaparak Çarlığa bağlılığını kabul etmiştir. Karabağ bu şekilde 1822 yılına kadar çarlığa bağlı yarı bağımsızlığını koruyabilmiştir⁸⁹.

Stratejik öneme sahip Gence ve Karabağ hanlıklarının işgal edilmesinden sonra diğer hanlıklarda düşmeye başladı. Bu arada Rus işgallerinin genişlemesi Osmanlı ve İran'ı tedirgin etti ve ayrı- ayrı Rusya'ya savaş açtılar. Osmanlı Ruslar karşısında birkaç yenilgi aldıktan sonra Rusya'nın Kafkasya'daki varlığını kabul etmek zorunda kaldı ve 1812 yılında Bukreş (Buharest) antlaşması imzalandı⁹⁰. Bu arada Rusya İran üzerindeki yürüyüşlerini artırdı ve Aslandüz ve Lenkeran meydan muharebesinde İran'a galip geldi. Bu yenilgiden sonra İran, Rus ordusunun İran'ın içlerine girmesinden korktu ve 1813 Ekimin 12'sinde Azerbaycan'ı Rusya ve İran arasında ikiye bölen ilk (Gülistan) anlaşmasını imzaladı⁹¹.

Rusların Azerbaycan hanlıklarının birçoğunu işgal etmesi en son İran'ı da yenmesi Osmanlı ile İran'ı bir birine yakınlaştırmış, diğer taraftan Ruslar'ın İmparatorluk yolunu tehlikeye soktuğu için İngiltere'yi tedirgin etmiştir. Hem Osmanlı'nın hem de İngiltere'nin desteklemesi ile İran Rusya'ya yeniden savaş açtı. 1826 Yılında yeniden başlayan Rus-İran harbi yine Rusya'nın galibiyeti ile sonuçlandı ve bu iki devlet arasında 21 Şubat 1828'de şartları halende geçerli olan Türkmençay antlaşması imzalandı⁹². Bu antlaşmada Rusya ile İran'ın sınırları Aras nehri olarak belirlenmiş ve Gülistan antlaşmasına ek olarak Nahçıvan ve Revan Hanlıkları Rusya'ya bırakılmıştır. Bu antlaşmalar İran'da yaşayan Ermenilerin Azerbaycan topraklarına yerleştirilmesi ile ilgili maddeler içermekte olduğu için ilerideki bölümde geniş şekilde incelenecektir.

Türkmençay antlaşmasıyla Çarlık Rusyası'na bırakılan Kuzey Azerbaycan 1917'de Çarlık Rusya'nın yıkılışına kadar Çarlık Rusya'nın içerisinde, 1918- 1920 yılları arasında kısa dönemli bağımsızlık yaşadıkdan sonra yeniden 1989 yılına kadar yine başka bir Rus devleti Sovyetler Birliği'nin çerisinde kalmıştır. Nihayet 1989'da Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla bağımsızlığına kavuşmuştur.

Azerbaycan Rusya devletleri içerisinde kaldığı süre zarfında çeşitli demografik değişikliklere maruz kalmıştır. Türkmençay antlaşmasının hemen akabinde Rus Çarı Nikola Azerbaycan'ın Nahçıvan ve Revan hanlıklarını birleştirerek bir Ermeni vilayeti

⁸⁹ Yıldırım - Özönder, **a.g.e**, s.3-4.

⁹⁰ Tofiq T. Mustafazade, "18. YY'da Osmanlı-Azerbaycan İlişkilerinin Başlıca Merhaleleri" **Karadeniz Araştırmaları**, Sayı:1, Bahar 2004, s.36.

⁹¹ Yıldırım - Özönder, **a.g.e**, s.4.

⁹² Saray, **a.g.e**, s.25; Çay, **Azerbaycan..**, s. 106-107.

oluşturmuştur⁹³. Bu oluşturulan vilayete ve çevresine İran, Osmanlı ve Rusya'nın çeşitli bölgelerinden Ermeniler getirerek yerleştirilmişlerdir. Bunun dışında Azerbaycan'ın önemli hanlıkları olan Gence ve Karabağ hanlıkları birkaç yere parçalanarak başka vilayetlere bağlanmış bu bölgelerde yeni kazalar oluşturularak buralara Ermeniler yerleştirilmeye çalışılmıştır⁹⁴. Bu demografik değişiklikler Sovyetler döneminde de sınır düzeltmeleri politikaları ile devam etmiştir. Bu bölgelere yerleştirilen Ermeniler örgütlenerak 1905 yılında Bakü'de ve Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerine binlerce Türkü katletmişlerdir⁹⁵.

Çarlık Rusya'nın buna tepkisiz kalması üzerine Azerbaycan'da milliyetçilik hareketleri başlamış ve bu hareket 31 Mart 1918'de yine Ermeni katliamının⁹⁶ ardından bağımsızlık hareketine dönüşmüş ve Memmed Emin Resulzade'nin önderliği ile Azerbaycan Demokratik Respublikası ilan edilmiştir.

Rusya'da kurulmuş Sovyet rejimi Azerbaycan'ı işgal edebilmek için Azerbaycan'daki Ermenileri Kullanmış onlara Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde isyanlar çıkarttırmış ve 1920'de Azerbaycan'ın yeni kurulmuş ordusu Karabağ'da Ermeni isyanlarını basmak için Bakü'den uzaklaştığı bir dönemde Rus Ordusu Bakü'ye girmiş ve Azerbaycan'daki 75 senelik Sovyet esaretini başlatmıştır⁹⁷.

Bu zorla sağlanan birlik geçte olsa 1885 yılına geldiğinde M.Garboçov ile birlikte dağılma çanları çalmaya başladı. Bakü'de öğrenciler tarafından gizlice oluşturulmuş bağımsızlık harekâtı 1980'lerin sonuna geldiğimizde Karabağ'daki Ermeni isyanlar çıkarması ve katliamlar yapmaya başlamalarıyla birlikte hızlı şekilde büyüdü ve meydanlara taşmaya başladı. 1989 yılına geldiğimizde Sovyetler ölen devin son sancılarını verdiği gibi o taraf bu tarafa saldırmağa başladı. Sovyetler birlik için can damarı sayılan Bakü'den, Bakü petrolünden vazgeçmemek adına 19 Ocak 1990'da Bakü'de yapılmakta olan mitingi bastı ve yüzlerce insanı vahşice katlettiler. Bunun üzerine Ebülfez Elçibey önderliğinde Azerbaycan'ın bağımsızlık hareketi, hükümeti ele geçirerek Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan ettiler⁹⁸.

⁹³ Hacı Y. Verdiyeva, "İrevan (Revan) Vilayetindeki Demografik Değişiklikler Üzerine, Çev: Bilgehan Atsız Gökdağ, **Türkler**, Cilt: IV, Der: Komisyon, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.175.

⁹⁴ **a.g.m.**, s.175.

⁹⁵ Sani Tofikoğlu Hacıyev, "Ermenilerin Azeri Türklerine Karşı Tetör ve Katliamları (XX. Yüzyıl Başları)", Çev: Elnur Ağaoğlu, **Türkler**, Cilt: IV, Der: Komisyon, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.181.

⁹⁶ **a.g.m.**, s.187-189.

⁹⁷ Musa Gasımov, "Azerbaycan Cumhuriyeti", Çev: Sadık Sadıkov, **Türkler**, Cilt: IV, Der: Komisyon, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 133.

⁹⁸ Abbaslı, **a.g.e.**, s.104-105.

1.3. Tarihte Ermeniler Ve Ermeni Tarihi

Tarihçiler Ermeni tarihi konusunda birbirine tamamen zıt görüşler ileri sürmektedirler. Ermeni tarihçileri de kendi eski tarihleri konusunda çelişkili iddialarda bulunmaktadır. İleri sürülen görüşlerin bazıları ilmi olmazken bazıları da kesinlik içermemektedir. Burada sadece Ermeni tarihi konusunda ileri sürülmüş başlıca görüşleri sıralamaya çalışacağız.

Ermeni tarihini efsaneye dayanarak açıklayan eski Ermeni Vakanüvisleri, Kharenli Mois, Toma Ardzrouni ve benzerleri, Ermeni ırkını Nuh Peygamberin oğlu Yafesin torunu tahmin edilen Hayk'a dayandırmaktadırlar. Bu görüşe göre Nuhun gemisi Ağrıya demirlendi ve Yafes'in torunu Hayk'ın sülalesi olan Ermeni ırkı oldum olası burada yaşamaktadırlar. Hayk'tan dolayı onun neslinden gelenler kendilerini Hay olarak ifade etmektedirler⁹⁹. Bu görüş modern tarihçiler hatta Ermeni birçok tarihçi tarafından da kabul edilmemektedir.

Hiçbir ilmi açıklaması olmayan bu görüşe Kamuran Gürün, “mademki tufana inanılıyor ve tufandan sonra insanlar Nuh'tan türediği kabul ediliyor o zaman Türklerin atası da Nuhtur, Türklerde aynı şekilde Ağrı dağı eteklerinde türemiş ve doğup türediği toprakları muhafaza etmişlerdir” diyerek cevap vermektedir¹⁰⁰.

Ermenilerin Konuştukları dilin Hint- Avrupa dil grubuna girdiği ve bu halkın Firikyalılarla akraba oldukları görüşünü ileri sürenler çoğunluktadır. Bu görüşe göre Ermeniler M.Ö. VIII-VII. yüzyıllarda Firikyalılarla birlikte Trakya üzerinden Anadolu'ya gelmişlerdir¹⁰¹. Bu görüşe farklı yorumlar getirenlerde vardır.

Jagues de Morgon, Ermenilerin Doğu Anadolu'ya gelişlerini bir asır geciktirmektedir. Ona göre Ermeniler Kapadokya'dan Erzurum yaylasına doğru hareket edişleri M.Ö. VII ve ya VI. asırda olmuştur.

Pastırmacıyan ise çelişkili iki fikir ileri sürmektedir. Ona göre Hint-Avrupa diline mensup olan Ermeniler VII yahut VI. asırda Kimerlerle birlikte Kafkasya'dan veya Frikyalılarla birlikte Balkanlardan gelmişlerdir¹⁰².

Khorenli Moiz'in de katıldığı bir farklı görüşe göre ise, M.Ö. IX ve VII. yüzyıllar arasında Anadolu'da bir devlet kurmuş olan Urartular Ermenilerin atalarıdır. Fakat son

⁹⁹ Gürün, **a.g.e**, s.12.

¹⁰⁰ **a.g.e**, 12.

¹⁰¹ Ercan, **a.g.m**, s.37.

¹⁰² Gürün, **a.g.e**, s.13.

yıllarda Urartu dilinin ne Hint Avrupa dili nede Semitik dillerle yakınlığı olmadığı, aksine Asyatik bir dil olduğu kanıtlanmıştır¹⁰³.

Bu ileri sürülen görüşlerden sonuç çıkaracak olursak Ermeni dediğimiz topluluğun Hint- Avrupa dil grubuna giren bir dilde konuşuyor olabileceği, Anadolu'ya gelme oldukları ve gelme tarihleri ise M.Ö. VI yüzyıl olabileceğidir. Ermenilerin Anadolu'daki kesin tarihi bilgileri ise aşağıda da bahsedeceğimiz gibi İskender'in Anadolu'ya yürüyüşlerinden başlamaktadır.

Büyük İskender'in Anadolu'ya yürüyüşüne kadar Ermenistan bir Pers eyaletiydi. İskender M.Ö. 331 yılında Son Ahemenid hükümdarı III Darius'u mağlup ettikten sonra İran hâkimiyetinde bulunan Ermenistan bölgesi Makedonya imparatorluğuna bağlandı¹⁰⁴.

Büyük İskender'in ölümünden sonra Makedonya İmparatorluğu İskender'in generalleri arasında taksim edildi ve Ermenistan bölgesi de Seleucos'un hissesine düştü. Seleucos'un kurduğu hanedanlık, M.Ö. 189 Manisa da Romalılara yenilmelerine kadar devam etti. Bu tarihten M.Ö. 95 yılına kadar Ermenistan bölgesi Roma ile İran'da kurulmuş Arsasid (Arşaguni) devletlerinin hâkimiyetleri altında kalmıştır¹⁰⁵.

M.Ö. 95 yılında Roma'daki iç karışıklığı, İran'ın da Türk boylarının baskılarıyla başları karışık olduğunu fırsat bilen Ermeni derebeylerinden Tigran (Dikram) bağımsızlığını ilan etti. Bu durum fazla sürmedi. Roma ordusunun M.Ö. 69 yılında Tigran ile başlayan savaşları, M.Ö. 66'da Roma Generali Pompe'nın ordusuyla Ermenistan'ı işgali ve Tigran'ın kurmuş olduğu devletin tarihe gömülmesi ile son buldu¹⁰⁶. Bazı tarihçiler Ermenilere Azerbaycan topraklarında pay iddia imkânı yaratmak için, M.Ö. I. asırda Tigran'ın Kür çayının sağ sahilinde yerleşen Alban topraklarını işgal ettiği ve bu toprakların IV. asra kadar da Ermenistan bölgesine bağlı kaldığını ileri sürmektedirler¹⁰⁷. Fakat Tigran topraklarını genişlendirmek için Akdeniz sahillerini işgal etmekteydi. En son Kapadokya'ya yürüyüşler başlatmasından sonra Roma harekete geçti ve Tigran'ı mağlubiyete uğrattı¹⁰⁸. Ayrıca Tigran'ın kurduğu devletin M.Ö. 66 yılında yıkılarak Ermenistan'ın yine Roma'nın hâkimiyeti altına girdiği bilinen bir konu olduğu için Ermenilere getirim kazandırmak peşinde olan "tarihçilerin" iddialarının inandırıcılığı bulunmamaktadır. Bu dönemde Azerbaycan'da bağımsız bir Alban devleti mevcuttu ve

¹⁰³ Ercan, **a.g.m**, s.37.

¹⁰⁴ Gürün, **a.g.e**, s.18.

¹⁰⁵ **a.g.e**, 18.

¹⁰⁶ Ercan, **a.g.m**, s.38.

¹⁰⁷ Bünyadov- Yusufov, **a.g.e**, 154.

¹⁰⁸ **a.g.e**, 154.

bağımsızlığını, Sasanilerin hâkimiyeti devrine kadar, İran'da kurulmuş devletlere ve Roma'ya hediyeler vererek korumakta idi¹⁰⁹.

Pompe'nin işgalinden sonra bölge Roma ve Arşaguni devletleri arasında sık-sık el değiştirdi. Genellikle siyasi egemenlik Roma'nın elinde olsa da bölgeyi en iyi Arsaklar tanıdığı için bölge Arsak valiler ve Persler tarafından idare edilmekteydi¹¹⁰.

224 yılında İran'da hanedan değişikliği oldu, Sasani hanedanlığı kuruldu fakat Ermenistan için bir şey değişmedi bu bölgeyi yine Arsaklı valiler idare etmeye devam ediyorlardı¹¹¹.

Sasanilerin hâkimiyete gelmesiyle birlikte Roma ile aralarında olan barış havasını korumaya çalıştılar. Fakat Ermenistan yönetimindeki Arsaklar IV. asırda Romayla birlikte Hıristiyanlığı kabul ettiler ve Hıristiyanlığı İran'da yaymaya hatta İran'da eski Arşaguni hanedanını hâkimiyete getirmeye çalışıyorlardı¹¹². Bu durum Zerdüşt dinine inanan Sasanileri endişelendirdi ve Roma ile yeniden uzun sürecek savaflara başladılar¹¹³. Sonuç olarak Ermenistan Roma ile İran arasında ikiye bölündü. Doğu kısmı Sasaniler tarafından tayin edilen ve Arşaguni sülalesine mensup Hosrov III'ün idaresinde İran'a; batısı ise Ermenistan'daki eski Arsaklardan Arşak III'ün idaresinde Roma'ya bağlanmıştır. Arşak'ın ölümünden sonra Roma buraya vali atamadı ve direk olarak imparatorluğa bağladı. Hosrov III'e gelince Sasani Hükümdarı kendisinden memnun olmadığı için 392 yılında onu azlederek onun yerine kardeşi Vram Chapour'u getirmiştir. Ermeni alfabesinin icat edilmesi onun zamanında 406 yılında olmuştur. Daha sonra bu Prens Ermenistan'da yaşayan halkların isteği ile 428 yılında doğrudan İran'a bağlanmıştır¹¹⁴.

Roma ile birlikte Hıristiyanlığı kabul eden Ermeniler, Papaz Gregoryen kurduğu Gregoryen kilisesine bağlanınca Rum, kilisesi bundan rahatsız oldu ve Gregoryen mezhebinin Bizans topraklarında dağılmasını önlemek ve sürekli huzursuzluk yaratan Ermenileri temizleme politikasına girişti. Bu politikanın sonucu olarak feodal beyler bölgeden uzaklaştırıldı. Sayıları yaklaşık elliye varan bu Ermeni derebeyleri (bunların bir kısmı Pers, Orta Asyalı, Yahudi ve Süryani idi) ve yerli halkın bir kısmını Trakya'ya zorla göç ettirdiler. Bu göçlerden boşalan yerler bölgeye Türklerin akınlarının hızlanmasını

¹⁰⁹Bünyadov- Yusufov, **a.g.e**, ss.152–156.

¹¹⁰ Ercan, **a.g.m**, s.38.

¹¹¹ **a.g.m**, s.38.

¹¹² Ermenistan'a Hıristiyanlığı getiren ve yayan kişi Kirkor Lusavoriç (Aziz Gregor) Part olmuştur. İleride de bahsettiğimiz gibi Partların aslen Orta Asya, Amurderya civarından gelmiş Saka- İskit'lere dayanan Turani kavmidir.Bknz: Kırzioğlu, **Dede- Korkut...**, ss.18- 20.

¹¹³ Gürün, **a.g.e**, s.18.

¹¹⁴ **a.g.e**, s.19.

sağlamış ve bölgede Türkler gittikçe artmışlardır. Bu durum Arapların Anadolu'yu ele geçirmelerine kadar devam etmişlerdir.

640 yılından itibaren Araplar Ermenistan bölgesinde egemenlik kurmağa başladılar. Araplar dönemi Ermenistan'da Grigoryan kilisesinin en parlak dönemidir. Ermeni papası Araplara boyun eğerek İslam'ın hoşgörüsünü kullanıp Grigoryan mezhebini hızlı şekilde yaymayı başarmıştır. İslam'ı istemeyen Hıristiyan diğer halklar gregoryenleştirilmiştir. Grigoryan mezhebine girmeyen bazı halkları da Papa, halifeye başvurarak halifenin yardımı ile kendi kilisesine bağlamaya çalışmıştır¹¹⁵. Bu konuya ikinci bölümde geniş şekilde yer verilecektir.

Türklerin Anadolu'ya akınları sistemli bir şekilde XI. asrın başlarında başlamıştır. XI. asrın üçüncü çeyreğinde ise bölgede büyük güç haline geldiler ve 1071 yılında Bizans ile yapılan Malazgirt zaferinden sonra bölgedeki hâkimiyeti tam olarak ele geçirdiler¹¹⁶. Bu tarihten sonra Türklerin Ermenilerle olan uzun yıllar sürecek birlikteliği başlamıştır.

Ermenistan diye nitelediğimiz bu bölge, 1157 yılına kadar büyük Selçuklu imparatorluğu, 1194 yılına kadar Irak Selçukluları, daha sonra Harezimşahlar ve İlhanlıların yönetiminde kaldı. İlhanlılardan sonra sırasıyla Celayirliler, Timurlar, Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Safaviler bölgeye hâkim olmuşlardır.

Osmanlı bölgeye 1514 yılında egemen olmuşlardır. Bölgede hâkimiyetlerini kurduklarında bölgede 470 yıldan beri herhangi bir Ermeni prensliği hatta derebeyliği bile bulunmamaktaydı¹¹⁷.

M.Ö. IV. asırdan beri Ermenistan denilen coğrafi bölgede, bugün Ermeni diye adlandırdığımız, ama köklerinin ne olduğunu tam olarak bilmediğimiz, bir topluluk yaşamaktaydı. Bunların bölgenin neresinde yaşadıkları ve sayıları hakkında hiçbir bilgi yoktur. Bu bölgede aynı zamanda birçok topluluk yaşamış ve her zaman büyük devletlerin hâkimiyeti altında olmuşlardır. Bu bölge çeşitli derebeyler tarafından paylaşılmış ve yönetilmişlerdir. Bu derebeylerin bugünkü anlamda hangisinin Ermeni, hangisinin başka asıllı olduğu bilinmemektedir. Bölgede Ermeni milliyetçiliğinden Ermeni şuurundan bahsetmek mümkün değil.

Azerbaycan tarihini anlatırken belirttiğimiz gibi, XIX. asırda Çarlık Rusya'nın işgal ederek Ermenileri yerleştirdiği Ermenistan cumhuriyeti dediğimiz bölge, bu zamana kadar Azerbaycan'ın ayrılmaz parçası olmuştur. Çarlık ilk önce Azerbaycan

¹¹⁵ İşyar, **a.g.e**, s.103.

¹¹⁶ Ercan, **a.g.m**, s.39.

¹¹⁷ **a.g.m**, s.40.

hanlıklarından olan Revan (Erivan) ve Nahçıvan hanlıklarını birleştirerek bu bölgeyi Çarlığa bağlı Ermeni vilayeti yapmış, çarlık dağıldıktan sonra 1918’de ise Revan hanlığı ve çevresinde 9 bin km² alanı kaplayan bir arazide Ermeni cumhuriyeti kurulmuştur. Bu devlet Sovyetler döneminde Azerbaycan’ın aleyhine genişlemiş ve şuan ki halini almıştır¹¹⁸. Ermenilerin Azerbaycan’da yurt edinmelerini ileride geniş şekilde inceleyeceğimiz için burada kısa tutuyoruz.

1.4. Ermeni Dilinin Formalaşmasında Azerbaycan Dilinin Yeri

Ermeni dilini günümüzde Hind- Avrupa dillerine benzerliği olduğu için, Hind – Avrupa dilinin bağımsız bir kolu olarak anlatmaya çalışmaktadırlar. Fakat Le Hormand bu konuda “Ermeni dili İran dilleri grubuna ait olan Zend ve Fars dilleri esasında formalaşmıştır. Kadim köklere sahip olduğuna dair hiçbir sübut yoktur” demektedir¹¹⁹. Ermeni dilinin birçok dile benzetilmesi doğaldır çünkü bu dil Yunanca’dan, Türkçe’den, Farsça’dan, Arapça’dan etkilenerek oluşmuş bir dil olduğunu söylemek mümkündür¹²⁰. Ermeni dili Hıristiyanlığın kabulünden önce zengin bir dil olmamıştır. De Morgan bu konuda “bu dilde Aysor, İbrani, Midiya, Gürcü, Migrel, Laz, Urartu, Nairi, İskit, Yunan, Arap, Türk, Moğol, Kürt, Latin, Rus kelimeleri vardır. Hıristiyanlıktan önce yazıları olmadığından Ermenilerin kadimliğini bildiren hiç bir belge yoktur” demiştir¹²¹.

İncilin tercüme edilmesinden sonra Ermeni dili yazıya dökülmüştür. Ermeni alfabesi 39 harften oluşmaktadır ve Ermeni din adamı Mesrop Maştos tarafından V yüzyılda oluşturulmuştur. Mesrop’un oluşturduğu bu alfabe Yenisey-Göytürk oyma yazısına benzemektedir. Bu alfabenin 11 harfi Göytürk alfabesi ile benzediği bilinmektedir¹²².

Ermenilerin kullandığı ilk dil olan Grabarca, dini terimlerle dolu olduğu için bu dille Ermeni edebiyatının gelişmesi mümkün değildi ve bazı Ermeni aydınları bu dili değiştirmek istemişlerdir. Kiliseye karşı gelerek dili değiştirmek kolay olmamıştır. Ermeni aydınlarının VII. asırda başlattığı mücadele nihayet XIII. asırda Grabarca’nın yerini halk

¹¹⁸ “31 Marat Azerbaycanlıların Soyqırım Günüdür: Dünya İctimayeti Ermenilerin Azerbaycanlılara Qarşı Hayata Keçirdiyi Soyqırımı Siyasetine, Etnik Temzleme, Deportasya ve Terror Cinayetlerine Bigane Qlmamalıdır”, AzerTAs muhabirinin Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Siyaset Meseleleri Üzre Dövlet Müşaviri Hidayet Orucov’la roportajı, **Azerbaycan Gazetesi**, 29 Mart 2005, s.6.

¹¹⁹ M. Sedi Koçaş, **Tarihte Ermeniler ve Türk - Ermeni Münasibetleri**, Azerb. Dil. Ter. Şaig Gedimov, “Azerbaycan Ensiklopedyası”, NPB, Bakü, 1998, s.23.

¹²⁰ a.g.e, s.23.

¹²¹ a.g.e, s.23.

¹²² a.g.e, s.24.

dili olan Aşhabarca'nın alması ile sonuçlanmıştır. Bu dil başta cümle kuruluşu olmak üzere birçok yönleriyle Türkçe'ye daha yakın olduğu belirtilmektedir¹²³. Bu dilin kabulünden sonra zengin Azeri dil kültürü, Ermeni kültürüne nüfus etmeye başlamıştır.

Dil, düşünce sistemine de tesir etmiştir. St.Nazaryan bunu şöyle ifade etmiştir: "... Muasir Ermeni sadece bol miktarda Türkçe kelimeler kullanmakta kalmıyor. Fikrini Türk gramer şekliyle ifade ediyor, hatta Türkçe düşünüyor". Gazoros Ağayan ise " çok okuyan Türkleşir" diyerek Azeri edebiyatının Ermeni edebiyatına tesirinden bahsetmiştir¹²⁴.

Türkçe 13. yüzyıldan itibaren, özellikle Kafkasya'da herkesin anladığı genel anlaşma dili haline gelmiştir. 13-14 asırdan başlayarak ise Ermeni şairleri artık Türkçe yazmaya da başlamışlardır. 19. yüzyıl Ermeni araştırmacılarından Karabert Kostasyan, Ermeni şairlerinden Grigor Ahtamarsi, Hokop, Gazar, Nagaş, Konstantin Yerzigaşi, Hovannes Tlkuransi gibi Ermeni şairlerinin Türkçe'yi mükemmel bildiklerini belirterek birazda esefle "... Öz istidatlarını bu dilde (Türkçe) meşhurlaştırmışlar. Arakel Bağizeşi... ve birçokları da bu yolda gitmişlerdir" demiştir¹²⁵.

G. Tardverdyan "Ermeni Aşıkları" adlı eserinde "benim topladığım 400'e yakın ermeni aşıklarının önemli kısmı sadece Azeri Türkçe'si ile şarkılar söylemişlerdir. Geriye kalan aşıkların ekseriyeti ise Azerbaycan ve Ermeni dillerinde şarkılar söylemişlerdir. Ermeni dilinde şiirler yazan aşıkların sayısı ise 20-25'den fazla değildir" demektedir¹²⁶. Bu aşıklardan çoğu kendilerine Kul, Dede ve Oğlu gibi Türkçe mahlaslar almışlardır¹²⁷.

Türk dilinin Ermeni dilini en çok müzik yoluyla etkilediği açıkça görülmektedir. Burada Kafkasya'nın Kültür merkezi olarak bilinen Karabağ'ın büyük etkisi olmuştur. XVIII. yüzyıl Karabağ'ı, büyük şair Vagif'in faaliyet yeri olmuştur. Karabağ, Hurşid Banu Natevan, Kasım Bey Zakir, Necef Bey Vezirov, Abdurrahim Bey Hakverdiyev, gibi klasik eser yazmış ediplerin, Üzeyir Bey Hacıbeyov, Zülfikar Bey, Cabbar Karyağdıoğlu, Sadıkcın, Bülbül, Fikret Emirov, Raşid Behbudov, gibi müzisyenlerin, Mirza Adıgüzel Bey, Mir Cemal Cevanşir, Ahmet Bey Cevanşir, Mir Mövsüm Nevvap, Köçerli Feridun Bey gibi bilginlerin vatanıdır. XIV. yüzyılda bile "Meclis-i Üns", Meclis-i Hamusan gibi edebi çevreler Şuşa'da aktif roller üslenmişlerdir. Bunlardan ilk grubun bile 30 üyesi olmuştur¹²⁸.

¹²³Makas, a.g.e, s.2.

¹²⁴ a.g.e, s.2.

¹²⁵ Fikret Türkmen, **Türk Halk Edebiyatının Ermeni Kültürüne Etkisi**, Akademi, İzmir, 1992, s.7

¹²⁶ Makas, a.g.e, s.37

¹²⁷ Türkmen, a.g.e, s.11

¹²⁸ Aliyarov, a.g.m, s.41

Bu konuda Ermeni müzik bilgini V. Karganov, “Kafkasya’nın müzisyenleri, Őarkıcıları ve çalgıcıları öteden beri Şuşa’dan nazım sanatının, müziğin ve Őarkıların sihirli diyarından gelmektedir. Tüm Güney Kafkasya için bir konservatuar rolü oynayan bu Őehirden her mevsim hatta her ay yeni Şarkılar, yeni motifler çıkmaktaydı” diyerek Karabağ’ın bezeği Şuşa’nın kültürel önemini çok güzel anlatmıŐtır¹²⁹. Diğer bir bilim adamı Rus V. Vinogradov, “Şuşa müzik yeteneği olanların beŐiĐiydi. Gz kamaŐtıran bir doğa içindeki bu bölgeden gelen, güçlü sese sahip Őarkıcılar G. Kafkasya dışında da isim yapmıŐlardı. Şuşa’nın müzisyenleri Azeri müziğinin tarihini yazmışlar ve onu sadece kendi ülkelerinde değil, doğunun diğer ülkelerinde de temsil etmişlerdir” demiŐtir.

Yukarıda da gördüğümüz gibi Ermeni dilinin, edebiyatının bugünlere gelmesinde Türk – Ermeni etkileŐiminin rolü çok büyüktür. Günümüzde bile Ermeniler günlük konuŐmalarında azımsamayacak kadar Türkçe’den alınmış kelimeler, deyimler ve atasözleri kullanmaktadırlar. Bu konuda Türk Dil Kurumunun (TDK) yaptığı bir araştırmaya göre yabancı dillerde 10 binin üzerinde Türkçe sözcük var ve en çok Türkçe kelimelerin bulunduğu diller Sırpça ve Ermenice’dir. Bu araştırmaya göre Sırpça’da 8 bin 742, Ermenice’de ise 5 bin Türkçe kelime vardır¹³⁰.

¹²⁹Aliyarov, **a.g.m**, s.41

¹³⁰ “Yabancı Dillerde 10 Binden Fazla Türkçe Sözcük Var”, **Zaman Gazetesi**, 14 Mart 2005, s.24; “Ermenice ve Sırpça’ya Türkçe Sözcük İhracı”, **Posta Gazetesi**, 14 Mart 2005, s.4.

İKİNCİ BÖLÜM

AZERİ- ERMENİ İLİŞKİLERİNİN BAŞLAMASI VE İLK ÇATIŞMALAR

2.1. Tarihte İlk Kez Azerilerin Ermenilerle Tanışması

Yukarıdaki bölümlerde Hayk kavminin Anadolu'ya M.Ö. VII- VI yüzyıllarda geldiklerinden, bu kavmin Hıristiyanlığın kabulünden önce Van gölünün kuzey kısmında Ermenistan adlanan küçük bir coğrafyada yaşadıklarından, bu bölgede Hayk kavminin dışında Grek, Türk, Süryani, Pers gibi etnik gruplarında yaşadığını ve bu etnik gruplar bölgenin ismiyle Ermeni adlandırıldıklarından bahsetmiştik.

M.Ö. 298 yılında Part asıllı, Gregor isminde biri Hıristiyanlığı yaymak için bölgeye gelmiş, fakat bu kişi Totemlere (putlara) kurban kesmediği için Tigran tarafından cezalandırılarak hapse atılmıştır. 314 yılında Roma İmparatoru Konstantinin Milano Bildirgesini yayımlayarak Hıristiyanlığı kabul etmesiyle birlikte Tigran da Hıristiyanlığı kabul etmiş ve dolayısıyla da Gregor hapisten çıkarılmıştır. Gregor hapisten çıkarıldıktan sonra bölgede Hıristiyanlığı yaymağa başlamıştır¹³¹. Gregor kısa zamanda etrafına cemaat toplamayı başarmış ve Gregorun ismiyle onun etrafında toplanan cemaata Grigoryan denilmeye başlanmıştır. Daha sonra Hıristiyan âleminin diyofizit inancını kabul etmesi ve Gregor'un cemaatinin bunu kabul etmeyişi, Hıristiyanlığın yorumlanmasında farklılıkları ortaya çıkarmış ve bu şekilde mezhepler ortaya çıkmış ki bu mezheplerden biride Gregoryen mezhebidir¹³².

Ermenistan bölgesinde Hıristiyanlık bu şekilde kabul edilirken Albanya'da Hıristiyanlığın yayılmağa başlaması Ermenistan coğrafyasına göre çok erken başlamıştır.

¹³¹ Ermeni kaynaklarına göre Tridat Hıristiyanlığı 301 yılında kabul etti. Onlara göre Tridat, totemlere (putlara) kurban kesmeyen Grigor'u hapse attırdı. Daha sonra ölümcül hastalığa yakalanan Tridat'ı ancak Grigor mucize göstererek iyileştirdi ve bu mucize karşısında Hıristiyanlığı seçti ve ülkesinde resmi din olarak kabul etti. Aslında Hıristiyanlığın 301 yılında kabul edildiğine ısrar edilmesinin sebebi, böyle kabul edilmesi durumunda Hıristiyanlığın kabul edildiği ilk devlet olacaklar ve bu şekilde bazı siyasi kültürel haklar ortaya çıkacak ve komşu ülkeler üzerinde psikolojik ve diplomatik baskı kurabileceklerdir. Ermeniler bu sebeple 2001 yılında Hıristiyanlığı kabul ettiklerinin 1700 yıllığını kutladılar. Fakat siyasi bağımsızlığa sahip olmayan Ermeni prensliğinin din kabulü gibi önemli konuda vassalı olduğu Roma imparatorluğundan bağımsız hareket etmesi düşünülemez. Ayrıca Hıristiyan kaynakları, Ermeni prensi Tigran'ın bir Hıristiyan katili olan Roma imparatorunun en sadık adamı olmuştur. Genel kabul görmüş kanı ise Gregor'un hapiste 15 yıl yatmış olduğudur. Bu tarihin de Milano bildirisi ile aynı tarihe denk gelmektedir. Bknz: Yaşar Kalafat, Mahmut Niyazi Sezgin, "Albanlar Tarihi ve Ermeni Kültür Stratejisi", **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, Cilt: II, Ankara, 2001, ss.321-324; Sarkis Seropyan, "1700 Yıl Önce Gerçekleşen Devrim" **Toplumsal Tarih**, Ağustos 2001, ss.43-46.

¹³² Kalafat- Sezgin, **a.g.m**, s.329.

Buradaki ilk vaiz Eliseydir. Elisey bugünkü Şeki şehri civarı Kiş bölgesinde, Kafkasya'nın ilk Kilisesini inşa etmiştir. Onun başlattığı Hıristiyanlığı Alban Kralı Urnair pekiştirmiştir. Hıristiyanlık Albanya'da Milano Bildirgesi ile birlikte resmi din olmuştur¹³³. Albanya Roma ile birlikte Diofizitlik kabul edilirken, Gregor'un cemaati bunu kabul etmeyince Roma Ermenistan bölgesini sürekli baskı altında tutmuş, çeşitli vergiler koyarak zulüm çektirmiştir. Fakat bu dönemde Albanya'da refah var, bağımsız bir devlet olmaya devam etmekte ve Hıristiyan kültürü gittikçe güçlenmektedir¹³⁴. Bu durum Arapların Albanya'ya tutmalarına kadar devam etmiştir.

640 yılında Araplar Kafkasya'yı fethetmeye başladılar. Araplara baş eğmek istemeyen Alban kilisesi Hıristiyanlığın dini merkezi olan Bizans'a başvurmuş ve onun siyasi nüfusuna sığınmıştır. Fakat Albanya, Arapların yoğun yürüyüşlerine fazla direnememiş ve 705 yılında Araplar tarafından fetih edilmiştir. Araplar, ezeli düşmanı olan Bizans ile aynı inanca sahip olan, Araplara baş kaldıran Alban kilisesinin Bizans'a bağlılığına son vermiş ve ona baskı uygulamaya başlamıştır. Alban kilisesi bu şekilde tarihinde ilk kez baskı görmeye başlamıştır. Baskıların bir diğer sebebi Bizans ile birlikte diofizit inanca sahip olmaları ve Ermeni Patriğinin Arapları, Albanlar'a baskı uygulamaya kışkırtmasıdır. Arap akınlarının Anadolu'da görünmesi ile birlikte Ermeni kilisesi halifeye itaat etmiş ve bu şekilde İslam'ın hoşgörüsünü kullanmayı amaçlamıştır. Ermeni Katolikos'u İliya (bazı kaynaklarda Yelia geçiyor) Arap Hükümdarı Abdülmelik'e mektup göndererek ona itaat ettiğini belirtmiş ve ondan Alban kilisesini kendi hâkimiyetine bağlamasını istemiştir. İliya mektupta:

“ Ermeni dini lideri İliya'dan, müminlerin lideri, hükümdar Abdü'l-Melik'e: Yüce Tanrı, itaatkâr ülkemize, size hizmet etmeyi ve Aghvanlılar (Albanlar) ile birlikte İsa'nın tanrısallığına inanmayı emretmiştir. Ancak Partav'da oturan şimdiki Aghvan dini lideri Yunanlılar'ın imparatoruyla bir anlaşma yapmıştır, dualarında onun adını anmaktadır ve ülkemizi kendisiyle bir dinde birleştirmeye zorlamaktadır.

Bu olaydan haberdar olmanız ve ona karşı dikkatli davranmanız gerekmektedir. Çünkü kendisi (Aghvan Patriği.) yüksek aristokrasiye mensup bir kadınla birlikte çalışmaktadır. İkisinin de, işledikleri günahlardan dolayı sizin yüce kararınızla cezalandırılması için bir emir çıkartınız”.

Abdü'l -Melik Ermeni dini liderinin mektubuna şu cevabı vermiştir. “Ermeni halkının dini lideri, Allah'ın kulu, İliya, mektubunu okudum. Merhametimin bir işareti

¹³³Kalafat- Sezgin, a.g.m, s.328.

¹³⁴ a.g.m, 328.

olarak sana birçok birlikle beraber sadık hizmetkârımı gönderiyorum. Kendisine, bize başkaldıran Aghvanlılar'ı sizin dini yasalarınıza tabi kıldırma emrini verdik. Hizmetkârımız bu kararı seninle birlikte Partav'da uygulayacaktır. Nerses ve birlikte çalıştığı kadını zincire vurulmuş halde sarayın önüne getirecektir. Onların cezalandırılmaları bütün isyancılar için yüzkarası olacaktır"¹³⁵.

Ermeni Patriği, hükümdarın gönderdiği Arap birliklerini istediği şekilde kullanmıştır. Alban Patriğini idam ettirdikten sonra Alban kilisesini dize getirmiş, Gregoryen kilisesine bağlamış ve Alban kilise ve eserlerini dağıtmış ve el yazmalara el koymuştur¹³⁶. Bunu Ermenilerin kendi tarihçileri Yeremyan, Orbela ve Veliçka'da doğrulamaktadır. Bu tarihçiler eserlerinde, Ermenilerin Albanlar'ın kiliselerini Grigoryen kilisesine zorla birleştirdiklerini ve burada yaşayan halkı Grigoryenleştirdiklerini kendi eserlerinde belirtmişlerdir.

S.T. Yeremyan: "Araplara kadar ki döneme ait Hıristiyan abidelerinin büyük çoğunluğu kadim Albanya'nın Ermenileştirilmiş bölümünde, kadim Alban vilâyetleri olan ve şuanda genellikle Ermeni ahalisinin yaşadığı Arsak (D. Karabağ) ve Ermenistan'ın sınırları içerisinde olan Şemseddil ve İcevan rayonları dâhil Küçük Kafkas'ın kuzey doğu kısmı) ve Utik'in arazisinde kalmıştır"¹³⁷.

V.L. Veliçko: "Karabağ'ın Ermeni Grigoryen geleneğine hizmet eden... ve yalnız üç-dört asır bundan önce Ermenileşmiş, yanlışlıkla Ermeni isimlendirilen ahalisi, farklılık teşkil etmekteydi" demiştir¹³⁸.

İ.A. Orbela da Dağlık Karabağ vilayetinin XIX asırda "Ermeni feodalları" tarafından ele geçirildiğini belirtmektedir¹³⁹.

Bir başka örnekte, 1908'de bir Alban Hıristiyan'ı dinini değiştirip Luteryan olmak istemiştir, buna gerekçe olarak da Gregoryen olduğu için yanlış olarak Ermeni addedildiğini ileri sürmüştür¹⁴⁰.

Bu alıntı ve örneklerden de anladığımız gibi, XIX yüzyılda buraya göç ettirilen Ermenilerin dışında, Dağlık Karabağ'ın Ermeni halkı olarak belirtilen ahalisi aslen Ermeni değil, Ermenileştirilmiş yerli Alban halkıdır. Aslında Albanlar, Gregoryen kilisesine bağlanmalarıyla hemen benliklerini kaybetmemişler zira Arapların bölgede gücü azalmaya

¹³⁵ Aliyarov, (Moisey Kayankavatsı'dan aktaran), **a.g.m**, s.34.

¹³⁶ **a.g.m**, s.34; İgrar Aliyev, Kamil Memmedzade, **Qarabağın Alban Abideleri**, Azereşr, Bakü, 1997, s.6

¹³⁷ Aliyev-Memmedzade, (Yeremyan'dan aktaran), **a.g.e**, s.6.

¹³⁸ Veliçko'dan aktaran bkz: **a.g.e**, s.7.

¹³⁹ Orbela'dan aktaran bkz: **a.g.e**, s.6.

¹⁴⁰ Yaşar Kalafat, Mahmut Niyazi Sezgin, "Albanlar Tarihi ve Ermeni Kültür Stratejisi", **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirisi**, Cilt. II, s.332.

başlamasıyla yeniden kendi kiliselerini kurabilmişler. Kaynaklarda son Alban kilisesi kinyaz Hasan Celal tarafından 1216- 1238 yıllarında yaptırıldığı belirtilmektedir¹⁴¹.

Albanya'nın yüksek bölgelerde İslamiyet'i kabul etmemiş nispeten Gregoryenleşmiş ahalisinin asimilasyonu daha sonraki dönemlerde gerçekleşmiştir. Dağınık şekilde yaşayan Ermeniler, XIX yüzyılda Ermeni Sorununun ortaya atılmasından sonra Ermenilerin milletleşme süreci başlamıştır. Burada küçük bir alıntı konuyu anlama açısından çok yararlı olacaktır.

“Hıristiyanlığ'ın Gregoryen mezhebi tarih sahnesine çıkmadan önce, bu mezhebin ortaya çıkıp yaygınlaştığı coğrafyada (Ermenistan) çeşitli ırklar bulunmaktaydı. Gregor isimli bir kimse çıkıp Hıristiyanlığı yorumlayınca, onun vaizini benimseyip ona inananlara, bu şahsın adına izafeten Gregoryen denmeye başlandı. 19. Yüzyılın ortalarına kadar Ermeniler, Ermenistan olarak teklif edilen coğrafyada bir millet olarak değil, Gregoryen cemaati olarak yaşamışlardır. Batılı misyoner faaliyetleri bu Hıristiyan topluma Ermeni milliyeti fikrini enjekte edince, ilk Ermeni milli şuurlaşması bu cemaatten doğmuştur”¹⁴².

Bu alıntıdan da anlaşıldığına göre bugün Ermeni dediğimiz kişiler 19. Yüzyıla kadar çeşitli ırkların dâhil olduğu Grigoryan cemaatidir. Bu Grigoryan mezhebinde Haykların çoğunluk olması diğerleri üzerinde zamanla bir kültür baskısı oluşturmuş ve Hayk kültürünü benimsemelerine sebep olmuştur. Hayk Toplumu, Grigoryan cemaat kültüründe payı olan diğer etnik grupları, onların din ve kültürel mirasını ve birikimini silmeye kalkışmış, bunda başarılı olunca da bu toplulukların tamamı Ermeni olarak adlandırılmaya başlanmıştır.

Bugün Gregoryen inançlı Ermeni milleti içinde Hayk kavmi dışında Türk, Pers, Grek ve Süryani gibi diğer etnik grupları görmüyor isek bu, Ermenilerin mono-milliyetçilik politikaları sebebiyledir¹⁴³.

Görüldüğü gibi Azeri Türklerinin Ermeni toplumu ile ilişkileri Araplar dönemi ile başlar. Bu dönemde Ermeni milleti daha formalaşmamış, kilise tarafından yönetilen cemaat şeklindedir. Ermeni milletinin formalaşması Osmanlı devletinin zayıflaması ve Rusya ve İngiltere başta olmakla batılı emperyalist devletlerin Ermenileri Osmanlıyı parçalamak için kullanmaya çalışmaları ile mümkün olabilecektir. Aşağıdaki bölümde bu konuyu ayrıntılı bir şekilde incelemeye çalışacağız.

¹⁴¹ Aliyev-Memmedzade, **a.g.e**, s.12.

¹⁴² Kalafat – Sezgin, **a.g.m**, s. 326.

¹⁴³ **a. g.m**, s.327.

2.2. Millet-İ Sadıka'dan Hayali Ermenistan'a

2.2.1. Osmanlı Tebaası Ermenileri

Tarihte hiçbir zaman bağımsız bir devletleri olmayan Ermeniler sürekli farklı devletlerin yönetimi altında kalmışlardır. XIV yüzyıla geldiğimiz zaman Osmanlı devletinin Anadolu fetihleri sonucu Osmanlı yönetimi altına girmişlerdir. Osmanlı devleti İslam'dan gelen hoşgörüsüyle Ermenilere düşünemeyecekleri iyi ve huzurlu bir ortam oluşturmuştur. Onların konuştukları dillerine, dinlerine karışılmazken, sosyal yaşantı ve güvenliklerinin sağlanması için düzenlemeler yapılmıştır. Hatta dini işlerini daha rahat yürüte bilmeleri, devlete daha kolay ulaşabilmeleri için Patrikhaneleri önce Bursa daha sonra İstanbul'un başkent olması ile birlikte Fatih Sultan Mehmet'in isteği doğrultusunda İstanbul'a taşınmıştır¹⁴⁴.

Ermeniler kısa zamanda devletin güvencesini kazanmasını bilmişler ve bunun içindir ki onlara "Millet-i Sadıka" unvanı takılmıştır. Devletin güvenini kazanan Ermeniler diğer azınlıklara göre daha rahat hareket etmişler ve Ermeni kilise meclisi, devletten kendileri için ek reformlar isteyen "Ermeni Milleti Nizamnamesi" olarak isimlendirilmiş bir paket hazırlanmış, padişaha sunulmuş, padişahta hiçbir rahatsızlık duymadan bu paketi kabul etmiş ve onaylamıştır¹⁴⁵.

Bu dönemde Rusya'daki Ermeniler Ortodoks olmadıkları için Rus zorba yönetiminin en zalim ve ezici tutumu altında kıvranıyordu. Katolikosluğa ait vakıf, okul ve dini kurumlar zorla ele geçirilir, Ermeni dilinde eğitim ilkokul derecesinde bile yasak, seyahat özgürlüğü türlü kayıt ve sınırlamalara tabi tutulur, Katalikoslar bile sürülüp kovulurken, Osmanlı'da büyük serbestlik içinde okullarını açıyor, yönetiyor, eğitim yapıyor, öğretmen papazlarını atayabiliyor, toplumsal ve dini sorunları tartışabiliyor, ticaret ve seyahatlerini rahat ve huzur içinde yapıp devlet kademelerinde görev alabiliyorlardı. Özellikle Rumların devlete karşı isyanından sonra onlardan boşalan devlet görevlerine Ermeniler alınmış devlet işlerinde de etkili olmaya başlamışlardır.¹⁴⁶.

Yukarda belirtilen huzurlu ortam Osmanlı coğrafyasının her yeri için geçerliydi. Kafkasya'nın Osmanlı'nın yönetimi altında olduğu dönemlerde Kafkasya'da da böyleydi. Bu durum XIX. yüzyılın sonlarına doğru yavaş-yavaş değişmeye başladı. Bunun birçok sebebi vardır. 1912 de Çarlık Rusya'nın Van konsolosu olarak bölgede gözlemlerde

¹⁴⁴ Koçaş, a.g.e, s.33.

¹⁴⁵ Halil Metin, **Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları**, M.E.B. Yayınları, Ankara, 2001, s.57.

¹⁴⁶ Metin, a.g.e, s.57.

bulunmuş Mayevski'nin yayınlanmış raporuna baktığımız zaman neden Ermenilerin değiştiklerini anlamak mümkündür. Mayevski bunu “Avrupa olmasaydı “Ermeni sorunu” olmazdı!”¹⁴⁷ Diyerek özetlemektedir ama biz bunu biraz daha açacak olursak şöyle sıralamamız mümkün:

1. Fransız inkılâbının yankıları; Fransız inkılâbının etkileri ilk önce balkanlara ulaştı ve burada devlete karşı milli ayaklanmalar başlamasına sebep oldu. Daha sonra ise Osmanlının çeşitli bölgelerinde yaşayan Ermenileri etkilemeye başladı. Ermeniler dağınık yaşadıkları için Fransız inkılâbından fazla etkilenmediler fakat yinede bir milli uyanış görülmüştür.
2. İngiltere ve diğer batı ülkelerinin Osmanlıyı parçalamak için Ermenileri kendi çıkarları doğrultusunda kullanma istekleri;
3. Ermeniler Ticaretle uğraştıkları için kısa zamanda zenginliğe ulaştılar. Genellikle çiftçilikle uğraşan yerli halktan daha zengin duruma geldikleri için kendilerini daha üstün bir sınıf gibi görmeye, yerli halkı küçük görmeye başladılar¹⁴⁸. Bu sosyal farklılıklar ileride milli farklılıkların ortaya çıkmasına sebep oldu. İleride de değineceğimiz gibi 1905’de Bakü’de çıkan çatışmanın çıkma sebeplerinden biride buydu. Çünkü Bakü’deki petrol kuyularının % 50 sini Ermeniler işletmekte, yerli halk ise sefalet içinde onlara çok düşük maaşlarla çalışmaktaydılar. Bu durum Azerbaycan’ın meşhur şairi Sabir’in şiirlerine de yansımıştır. Şiir, eleştirel dilde, kapitalistin dilinden yazılmış ve iki mısrası şöyledir:

Bu çarkı felek tersine devran edir indi,
Fehle (işçi) de özünü dâhili insan sanır indi¹⁴⁹.

2.2.2. Emperyalist Devletlerin Osmanlıyı Parçalama Politikaları

Yukarıda da belirtmiş olduğumuz gibi Rusya’nın bir büyük devlet haline gelerek imparatorluğa dönüşmesi ancak XVIII asırda, Çar 1. Petro (1682–1725) ile mümkün ola bilmiştir. Petro reformlarla devletini sağlamlaştırdıktan sonra yayılmacı politika izlemeye başladı. Petro’nun hedefi Balkanlar, Baltik ve Karadeniz’i ele geçirerek sıcak denizlere inmek ve İngiltere’nin imparatorluk yolunu ele geçirmektir. Ondan sonra gelen Çar ve Çariçeler Petro’nun hedeflerini benimsemekle birlikte hedefe ulaşma konusunda farklı

¹⁴⁷ Uğur Yıldırım, “Avrupa Olmasaydı “Ermeni Meselesi” Olmazdı” (Mayevski’den aktaran), **Tarih ve Düşünce**, Ekim, Kasım, Aralık 2005- Ocak 2006, s. 37

¹⁴⁸ Yıldırım, **a.g.m.**, s. 37

¹⁴⁹ Sabir’in Bakü Fehleleri (İşçileri) ve seçme şiirleri için bkz: M. E. Sabir, **Hophophana**, Turan Neşriyat, Bakü, 2002, s.23–24

yollarda geliştirmişlerdir. Osmanlının başına bela olan Katerina iki yönlü yayılcılık güdüyordu. Bunun ilki Baltık ve Karadeniz'e ulaşmak ve buradan sıcak denizlere inmek, diğeri ise Kafkasya'yı ele geçirip buradan Azerbaycan ve İran'ı işgal ederek Basra körfezine ulaşarak Hindistan yolunu ele geçirmek ve dünyaya hükmetmekti¹⁵⁰.

Çarizim hedeflerine ulaşmak için Osmanlıdaki azınlıkları özellikle de Ermenileri Osmanlıya kışkırtmayı planlıyordu. Bunu yapabilmek için onlara Ermenistan teklif ediyorlardı. 1793'de Kırımı işgal eden Ruslar, buradan Kafkasya'ya hücum ettiler. Rusların Ermenilerle ilk teması da bu tarihte başladı. Burada Ermeni aşiretlerinin bir kısmı Ruslarla işbirliği yaptılar¹⁵¹. Daha sonra Rusların İran ile yaptığı savaşlardan sonra, 1828 yılından başlayarak Ermenilere Kafkasya'da daimi yurt edinme işlemi başlamıştır. Rusya'nın Ermenilere karşı propagandası, önce Kafkasya'da daha sonrada Anadolu'da Ermeni devletleri kurarak bunların birleşmesinden "Büyük Ermenistan"ı oluşturmaktır.

İngiltere bu dönemde İmparatorluk yolu üzerinde olmasından dolayı Osmanlının bağımsızlığını korumaktaydı. Rusya, İngiltere engelini aşabilmek için onunla müttefik olmayı düşünüyordu. Bunun içinde 1858 yılında Rus Çarı II. Nikola İngiliz büyükelçisine "kollarımızın üzerinde çok hasta bir adam var, içtenlikle belirtmeliyim ki gerekli bütün hazırlıklar yapılmadan bu hasta ölüverirse büyük felaket olur" diyerek İngiltere'ye Osmanlıyı paylaşma teklifi yapmıştı¹⁵².

İngiltere, ilk başta Rusya'nın teklifini kabul etmemiş fakat 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından sonra Osmanlıyı tek başına Rusya'ya kaptırma endişesine düşerek onu korumaktansa parçalama politikasını benimsemiştir. İngiltere Rusya'dan daha erken davranarak Osmanlı topraklarında kendine yakın ülkeler kurmak için Anadolu'da yaşayan azınlıkları kışkırtmaya başlamıştır¹⁵³.

Anadolu'da yaşayan Ermeniler 1878 yılına kadar "Büyük Ermenistan"ı uydurmasına inanmıyorlardı. Rusya'da yaşayan Ermenilerin durumlarının kendilerinden iyi olmadığını bildikleri için başlangıçta savaşa karşı çıkararak tarafsız kalmışlar. Ancak Rus orduları Plevne hattını geçtiğinde bu düşüncelerinden vazgeçerek onlara Anadolu'da yardım etmişler ve hatta onlarla işbirliği yaparak Türklere karşı kırgınlar yapmışlardır¹⁵⁴.

Osmanlı - Rus savaşının son bulduğu sıralarda Patrik Nerses ve İzmirliyan'ın imasıyla Rus çarına verilmek üzere Ecmiyadzin kilisesine bir muhtıra gönderilerek

¹⁵⁰Metin, a.g.e, s.59.

¹⁵¹ Alev Alatlı, "Oran Pamuk'a Açık Mektup:2", **Zaman Gazetesi**, 8 Mart 2005, s.18.

¹⁵² Metin, a.g.e, s.62.

¹⁵³ a.g.e, s.63.

¹⁵⁴ a.g.e, s.69.

Osmanlı ile yapılacak anlaşmada kendileriyle ilgili düzenlemeler yapılması rica edilmiştir¹⁵⁵.

Ermenilerin ricaları Ruslar tarafından dikkate alındı ve savaştan sonra yapılan Ayastefanos anlaşmasının 16. Maddesinde Ermenilerle ilgili düzenlemeye yer verildi. Bu anlaşma yürürlüğe girmedi fakat bu anlaşmayla Ermeni ismi ilk kez uluslararası bir belgeye girmiş oldu¹⁵⁶.

Ayastefanos anlaşması yürürlüğe girmedi ama daha sonra yapılacak Berlin anlaşmasından önce bilinçaltı oluşmasına sebep oldu ve bu sefer İngiltere'nin isteği ile Berlin anlaşmasına Ermenilerle alâkalı düzenleme getiren madde konuldu. Burada İngiltere'nin maksadı, Ermenilerin ilerde Anadolu'da muhtar bir Ermenistan kurmaları halinde bunu Rusya'ya değil İngiltere'ye borçlu olduğunu hatırlatmak amaçlanmıştır¹⁵⁷.

Rusya ile İngiltere'nin Osmanlı'yı parçalamak için girmiş oldukları rekabete daha sonra diğer batılı devletlerde katıldı ve hepside Ermeni unsurunu kullanmayı ihmal etmediler. Bunun sonucu olarak Ermeni milliyetleşmesi için can simidi olan Ermeni sorunu ortaya atıldı ve günümüze kadar da taşınmıştır.

2.2.3. Milletleşme Sürecinde Ermeni Örgütleri

Emperyalist ülkelerin Ermenileri kışkırtmalarıyla birlikte Ermeni şuurlaşması oluşmaya başladı. Fakat Ermenilerin Osmanlı'da ayaklanması kolay değildi çünkü hem dağınık yaşamaktaydılar hem de “Büyük Ermenistan”ın kurulabileceğine inanmakta zorlanıyorlardı. İlk önce halkı belli çatılar altında toplamak gerekiyordu. Bunun içinde “Ermeni hayır cemiyetleri” kurmaya başladılar. Bu örgütler isyana hazırlık için bir temel oluşturma mahiyeti taşımaktaydı. İlk Ermeni örgütü de 1860 yılında Adana'da kurulan “Hayır Severler” cemiyetidir. Daha sonra bu cemiyeti “Fedakârlar cemiyeti” izledi. On yıl içinde de “Araratlı Mektep Severler”, “Şarklı ve Kılıkya” cemiyetleri kuruldu¹⁵⁸. 1879 Yılında ise kadınları da işin içine çekmeyi başardılar ve “Milliyetperver Kadınlar” cemiyetini kurdular. Bu dönemde Ermeniler artık yavaş –yavaş ses çıkarmaya, kışkırtıcı isimler taşıyan cemiyetler kurmaya başladılar. Bunun ilk örneği “Ermenistan'a Doğru

¹⁵⁵Metin, a.g.e, s. 69; Taner Akçam, **İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu**, İmge, 1999, Ankara, s.72.

¹⁵⁶ Toktamış Ateş, **Siyasal tarih**, Der Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 2001, s.394.

¹⁵⁷ Recep Karacakaya, “İngiltere’de Ermeni Propagandası ve Osmanlı Devleti’nin Buna Karşı Aldığı Önlemler(1878–1900)”, **Ermeni Araştırmaları**, Cilt. III, Sayı11, Sonbahar 2003, s.48

¹⁵⁸ Alper Gazigiray, **Ermeni Terörünün Kaynakları**, Gözen Kitabevi, İstanbul,1982, ss. 70–71.

Cemiyet” ve daha sonra Van, Muş ve Kilikya cemiyetleri birleşerek kurdukları “Birleşik Ermeni Cemiyeti”dir¹⁵⁹. Bu cemiyetlerin destekçileri ise Kafkasya Ermenileridir.

1881 yılında “Şuray-i Ali” adında bir cemiyet kuruldu. Sonradan isim değiştirerek “Mudafa-i Vatandaşlar” adını almıştır. Bu cemiyet gerçek niyetini gizlemeden bir bildiri yayınladı. Bu bildiri, “Türkiye’de Ermeniler için ıslahat istemek ve yaptırmak, bu gayeye ulaşmak için her vasıtaya başvurarak hürriyeti elde etmek maksadıyla çalışmak” denilmekteydi. Bu cemiyet ayrıca 400 kadar silahlı askeri birlikte kurmuştur¹⁶⁰.

Yukarda belirttiğimiz cemiyetlerin dışında bu tarihten sonra başka cemiyetlerde kurulmuştur, fakat Ermeni terörünü en fazla kışkırtan Hıncak ve Taşnaksütyun komiteleridir.

Hıncak, (Ermenice çan sesi demektir) Kafkas Ermenilerinden Avadis Nazarbek’in Cenevre’de kurduğu bir komitedir. Düşüncelerini ismini aldığı gazete ile yayımlamış ve kısa zamanda geniş taraftar bulmuştur. İlk taraftarları ise İsviçre’de öğrenim gören Ermeni öğrenciler olmuştur. Birçok kentte şubesi açılan komite İstanbul’da da açıldı. 1890’da ise daha önce kurulmuş cemiyetler bu komiteye birleşti ve Rusların eline geçmiş oldu. Bu komitenin amacı, Doğu Anadolu da Ermeni yurdu kurduktan sonra İran’dan Azerbaycan’ı (Rusya’dan Hazar denizine kadar olan Kafkasya) alarak Büyük Ermenistan’ı kurmak¹⁶¹.

1896 yılına geldiğimizde iç anlaşmazlıklar yüzünden komite iki yere bölündü. Bir tarafta Nazarbekyan taraftarları, diğer tarafta ise Veragazmial ismini alan reformistler. Bu iki taraf arasındaki tartışma aşırı derecede büyüdü ve bir birlerinin kanını dökmeye başladılar¹⁶². Bu durum komiteyi Ermenilerin gözünden düşürdü ve komite kapanmak zorunda kaldı.

Hıncak komitesinde iç çekişmeler devam ederken bundan ayrılan birkaç kişi “Troşak” (bayrak) isminde bir gazete çıkarmaya başladılar. Hıncak kapanmaya yüz tuttuğunda ise bu gazetenin etrafında toplananlar Kafkasya’da Taşnak isminde bir cemiyet kurdular. Bu cemiyetin kuruluş amacı, Tiflis’te kurulmuş “Genç Ermenistan”, Van’da kurulmuş “Armenaganlar Ermeni Cemiyeti” ve Hıncakları bir çatı altında birleştirmek, Türkiye’ye çete sokmak, silahlandırmak, silah eğitimi vermek ve silahlı Ermeni destelerine yardım etmektir¹⁶³.

¹⁵⁹Gazigiray, a.g.e, s.81.

¹⁶⁰ a.g.e, s.72.

¹⁶¹ a.g.e, ss. 100–102.

¹⁶² Koçaş, a.g.e, s.80.

¹⁶³ a.g.e, s.81.

Anadolu ve Kafkasya'da örgütlenen komite birkaç yerde hareket yapmayı plânladı ve ilk hareket ise iki yüz bine yakın Ermeni'nin toplanmış olduğu Bakü'de yapılması kararlaştırıldı. 1905 yılının Şubat ayında ilk önce Bakü'de daha sonrada Karabağ'da Azerilere karşı katliam başlattılar. Elllerinde silah olmayan Azeriler Ermenileri zamanında susturamadıkları için Ermeniler katliamlarını genişlettiler ve binlerce insanı vahşice katlettiler¹⁶⁴.

Ermeniler bu katliamlarına bu tarihten sonra ara vermeden devam ettiler. Bakü'de, Karabağ'da yapılan katliamlar Ermenilere cesaret verdi ve amellerini Anadolu'da yapmaya başladılar ve sonucu da herkesin bildiği tehcir oldu. 1905 katliamı aynı zamanda Azerilerin Ermenilerle ilk çatışması ve Karabağ savaşının da temeli sayılmaktadır. Onun içinde Azerbaycan Ermenistan arasındaki Karabağ sorunu ile Türkiye Ermenistan arasındaki "soykırım iddiaları" sorunları bir birinden bağımsız sorunlar değil, çıkış tarihleri ve sebepleri aynı olan tek sorunun iki ucunu oluşturmaktadırlar.

2.3. Çarlık Rusya'nın Kafkasya'yı İşgali Ve Ermenileri Kafkasya'ya Yerleştirmesi

XVIII. asrın ilk yarısında Kafkasya ve Osmanlıyı ele geçirmek için fırsat kollayan Rus Çarı 1. Petro, bu maksada ulaşmak için işgal edeceği bölgelerde kendisine askeri ve siyasi güç bulmanın arayışı içerisindeydi. Özellikle İran ve Orta Asya üzerinden Hindistan ile doğrudan ticaret yapmak iştahı olan Petro, Anadolu'nun doğal uzantısı olan Güney Kafkasya'yı tek başına işgal edemeyeceğini çok iyi biliyordu. Petro bunu 1711 de Prut'da Osmanlıya karşı mağlubiyetinden sonra daha da iyi anlamıştı¹⁶⁵.

Bu dönemde Anadolu Ermenileri Osmanlıya itaatini sürdürmekte, İran'da yaşayan Ermenilerde ticaret yaptıkları batı ülkelerinden medet ummaktaydılar. Bu dönemde Ermeniler daha Ruslarla iletişime geçmemişlerdi. Bu durum 1678 yılına kadar devam etmiştir. Şöyle ki, 1678 'de Safavilerin 3. Başkenti İsfahan'da Katolikos Hakapos'un başkanlığında Ermeni Gregoryen kilisesinin ve tacirlerinin özel toplantısı yapılmış, bu toplantıda yedi kişilik bir heyet oluşturularak Avrupa'ya gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Bu heyetin niyeti Avrupa ülkelerini bir -bir dolaşarak Ermenileri kurtarmaları ve Ermenistan'ı kurmak için bir haçlı seferi düzenlenmesine Hıristiyan ülkelerini ikna etmektir¹⁶⁶. Heyet Avrupa ülkelerini bir- bir dolaştı fakat Avrupa bu dönemde iç savaşlarla

¹⁶⁴ Gazigiray, a.g.e, s.126.

¹⁶⁵ Saray, a.g.e, s.23

¹⁶⁶ Davut Kılıç, "Ermenistan'ın Kuruluşunda Çarlık Rusya'nın Rolü", **Ermeni Araştırmaları**, Cilt:III, Sayı:11, Sonbahar 2003, s.68.

boğuştuğu için bunların isteklerini fazla dikkate almadı. Bu heyet en son ziyaret ettikleri Avusturya imparatorunun tavsiyesi ile Rus imparatoru Petro'nun yanına gittiler. Avusturya İmparatoru bunlara Petro'ya verilmek üzere bir de mektup verdi. Bu mektupta şöyle yazıyordu: “Ermeniler benim yanına Beros neslinden olan Uri adlı bir melikzade (Alban kökenli) ve Varapet Minos'u göndermişlerdi. Onların başlıca maksadı Ermenistan'ı İran zulmünden kurtarmak”¹⁶⁷.

Petro'nun huzuruna giden heyet, ona bölgedeki Ermeniler ve Gürcüler hakkında geniş bilgi verdiler. Böyle bir fırsatı çoktan bekleyen Petro teklifi olumlu bulur ve hemen planlar hazırlamağa koyulur. Petro'nun stratejisi ve plan hazırlıkları 21 yıl sürdü. Petro ilk başta Kafkasya'ya yönelerek Ermeni ve Gürcülerle dostluk ve ticaret anlaşması yaptı. Daha sonra Ermenileri ülkesine yerleşmeye davet etti. Petro döneminde yapılan bu anlaşmanın içeriği 1783 yılında anlaşıldı. Rusya bu iki ülkeyi Osmanlı ve İran devletlerine karşı korumayı kabul etmişti¹⁶⁸. Bunlar tabii ki asıl planın görünen yüzüydü. Petro'nun asıl planı Azerbaycan'ın tamamını işgal etmek buraya İran ve Osmanlıdan getireceği Ermenileri yerleştirmek, başkenti Hazar denizinin sahilinde olacak bir Hıristiyan devleti kurmak ve ele geçirdiği bölgeleri güvence altına almaktı. Bu devlet, Rusya İmparatorluğunu Ön Asya, Yakın Doğu ve Hint denizine çıkışını sağlayabilecek bir şekilde olmalıydı¹⁶⁹. Petro bu uğurda Azerbaycan'a birkaç kez yürüyüş yapmış fakat fazla tutunamadan geri çekilmek zorunda kalmıştır.

Petro'nun ölümü hedeflerine ulaşmasını engelledi ama 1724 Ekim ayında ünlü vasiyetinin bir kısmını oluşturan, ileride işgal edilecek yerlere Ermenilerin yerleştirilmesiyle alâkalı ferman imzaladı. Bu fermanı imzalamasının asıl sebebi, 1723 yılında Bakü'ye yürüyüşünde özellikle Bakü ve Derbentte büyük savunma ile karşılaşmış, bu bölgelerin ele geçirilmesi için buralarda Rus ordusuna yardımcı olacak Hıristiyan nüfusun oluşturulmasının kaçınılmaz olduğunu anlamış olmasıydı¹⁷⁰.

Petro'nun fermanını esas alan 2. Yekaterina yukarıda da belirttiğimiz, Ermenileri himayesine aldığı belirten karar almıştır. Bu konuda 1.Aleksandr da Kafkas ordu komutanı Sisyanov'a mektubunda “her vecihle Ermeniler... Azerbaycan'ın bu veya diğer hanlıklarında istifade edilmelidirler” demiştir¹⁷¹. Artık Ermeniler Çarlığın güvenini

¹⁶⁷ “31 Mart Azerbaycanlıların Soygırım Günüdür” AzerTac'ın muhabirinin Azerbaycan Respublikası Milli Siyaset Meseleleri Üzere Devlet Müşaviri Hidayet Orucovla röportajı, **Azerbaycan Gazetesi**, 29 Mart 2005, s.5.

¹⁶⁸ Kılıç, a.g.m, s.68.

¹⁶⁹ **31 Mart Azerbaycanlıların...**, s.4.

¹⁷⁰ a.g.m, s.4.

¹⁷¹ a.g.m, s.4.

kazanmışlar ve çarlarda Kafkasya'nın işgalinde Ermenilerden azami derecede istifade etmeye çalışmaktaydılar.

XIX. yüzyılın başlarına kadar Çarlık orduları Kafkasya'ya özellikle stratejik önemi olan Azerbaycan'a sayısız yürüyüşler gerçekleştirmişlerdi. Artık Kafkasya'da Osmanlı ve İran'ın gücü de azalmış Azerbaycan hanlıkları işgal edilmeye başlanmıştı. Sisyanov, Koryakin, Paskeviç ve Kotlarovskinin ordularına yol gösteren Ermeni gönüllüleri Gence, Bakü, Karabağ ve Revan hanlıklarının işgalinde büyük rol üstlendiler. Özellikle Revan hanlığının işgalinde General Paskeviç'in ordusunda 60 bin Ermeni gönüllüsü bulunmaktaydı. Hatta Revan hanlığının işgalinde gönüllüleri ile birlikte gösterdiği "hüner"den dolayı katalikos Herses Eşterekli Çar 1. Nikolay tarafından "Mukaddes Georgi" nişanı ile yüceltilmiş¹⁷².

Hanlıkların Çarlık tarafından işgalinden sonra Azerbaycan'ın üzerinden kara bulutlar hiç eksik olmadı. Rusya ve İran arasında birinci (1804–1813) ve ikinci (1826–1828) savaşlarının sonucunda yapılmış olan Gülistan ve Türkmençay anlaşmaları hem Azerbaycan'ı ikiye bölmüş hem de bu anlaşmalar sonrası İran'dan, Edirne anlaşması sonrası da Osmanlıdan Ermeniler göç ettirilerek Güney Kafkasya'ya özellikle Azerbaycan'ın Karabağ, Revan ve Nahçıvan hanlıklarına yerleştirmişlerdir¹⁷³. Ermenileri bölgeye yerleştirmek ve Türk nüfusun yoğunluğunu kırmak için hanlıklar parçalanmış ve yeni yerleşim birimleri ortaya çıkarılmıştır. İlk önce Karabağ hanlığı lağvedildi, yerine aynı adla eyalet meydana getirildi ve bu eyalet 1840 yılında Şuşa kazasına çevrilip Kaspi (hazar) vilayetine bağlandı. Daha sonra Yelizavetpol (Gence) valiliği yaratılırken, Şuşa kazası bu valiliğe dâhil edilmiş ve onun terkinde yeni Zengazur kazası ortaya çıkarılmıştır¹⁷⁴.

1828 yılı 21 Mart tarihinde Çar 1. Nikola bölgeye Ermeni göçlerini hızlandırmak için nüfusunun ezici çoğunluğu Türk olmasına rağmen Nahçıvan ve Revan hanlıklarının bulunduğu bölgelerde "Ermenistan Vilayeti" (Guberniya) kurduğunu ilan etmiştir¹⁷⁵.

¹⁷² J. Mesimov, "Bir Qetlin Tarixçesi (Tarihçesi)", **Aydınlık**, Bakü, 4 Ağustos 1990.

¹⁷³ **31 Mart Azerbaycanlıların...**, s.4.

¹⁷⁴ Zelinskiy S.P, **Yelizavetpol Vilayeti Zengazur Kazasındaki Devlet Köylerinin Ekonomik Yaşam Tarzı**,(y.e.y.), Tiflis, 1966, s.122.

¹⁷⁵ Ermenistan Vilayeti daha sonra Ermeniler bölgede Çarlık Rusya'nın zararına işler yapmaya başladıklarında Ermeni bölgesine dönüştürüldü. Bknz: **31 Mart Azerbaycanlıların...**, s.5; Yıldırım-Özönder, **a.g.e.**, s.5.

2.4. Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'da Oluşturduğu Ermeni Vilayeti

Ruslar işgal ettikleri yerlere Hıristiyan nüfus yerleştirmeyi kendilerine temel politika edinmişlerdi. 1. Petro, Kafkasya ya yaptığı hücumlarda işkâl ettiği yerlerde fazla tutunamayarak geri çekilmek zorunda kalmıştır. Petro bu başarısızlığını işgal ettiği yerlerde destek alabilecek toplulukların olmadığına bağlamış ve bu blgelerin yeniden işgal edilebilmesi için bu bölgelere kendileri gibi Hıristiyan nüfus yerleştirmek gerektiğini ve bunlarında Anadolu ve İran'da dağınık halde yaşayan Ermeniler olabileceğini planlamıştır. Bu plan Petro'nun ünlü nasihatindedeki yerini bulmuş ve kendinden sonra gelen çar ve çariçeler de bu nasihata uymaya çalışmışlardır. Sisyanov kumandasındaki çarlık orduları İran ve Osmanlı için stratejik önemi olan Karabağ, Erivan ve Nahçıvan ve çevresini işgal ettikten sonra ilk iş olarak buraya Hıristiyan nüfus yerleştirmeye başlamıştır. Özellikle vatanları olmayan, vatan, toprak esasına değil de fayda esasına göre yaşayan Ermenileri Karabağ ve çevresine yerleştirerek buradaki gücünü sağlama almaya çalışmıştır. Bunu yapmak içinde İran ile yapılan 1828 Türkmençay anlaşmasına, Osmanlıyla yapılan Edirne anlaşmasına Ermenilerin göçüyle ilgili madde koydurarak, Ermenileri Azerbaycan'da oluşturdukları yeni eyaletlere, göçlerini kabul ettirmiştir¹⁷⁶. Rusya Ermeni göçlerini Azerbaycan'a yerleştirmeden önce Karabağ'daki idari birimi parçalayarak, Türk yerleşim birimlerini yeni oluşturdukları Tiflis, Erivan, Elizavetpol eyaletlerine bağlayarak bölgenin Türk nüfusunu kırmaya çalışmışlardır.¹⁷⁷

Ermeniler bölgeye yerleştirildikten sonrada, Birçok kez nüfus sayımı yapılarak bölge Ermenilere mal edilmeye çalışılmıştır. 1808 Rus işgalinden sonra Karabağ ve çevresine yapılan göçleri nüfus sayımları ile karşılaştırarak bu kadim Türk topraklarında nasıl Ermeni bölgesi oluşturulduğunu incelemeye çalışalım. Şunu da belirtelim ki Rus işgalinden önce Karabağ'ın Nüfusu 10 000 aile olarak biliniyordu. Rus işgali sırasında bu nüfus biraz azalmış fakat işgalden sonra yine eski rakamlara ulaşmıştır. Şimdi Ermeni göçleri ile birlikte Karabağ nüfusunun sayımlarına bakalım. İlk olarak bu sayımlardan biri Yermolov ve Mogilyovski tarafından hazırlanmış Karabağ eyaletinin vergi defteridir. 1823 yılında tertip olunan bu belgede, ahalinin köylere bölünüşü, aile sayısı ve onların milliyeti belirtilmiştir. Belgenin tamamında şövenist düşüncenin hâkim olduğu kendini açık şekilde gösteriyor; şöyle ki, Ermeni ailesi yerleştirilmiş Azerbaycan köyleri esaslı biçimde Ermeni köyü olarak kayda geçilmiştir. Belgeye göre Karabağ'da ahalinin sayısı

¹⁷⁶ Bünyadov-Yusufov, a.g.e, s.582.

¹⁷⁷ a.g.e, s.581-583.

ve milli terkihi şöyledir: Azerbaycan Türkleri 15.729 aile, şehirde 1.111, köyde 14.618; Ermeniler 4.366 aile, şehirlerde 421, köylerde 3.945¹⁷⁸. Bu sayımda açıkça görülmektedir ki 1808 yılıyla 1823 yılları arasında hiçte nüfusun doğal artışıyla ulaşamayacağı kadar, iki kat artmıştır. Bu tarihten sonra göçler hız kazanmıştır. Şimdi kronolojik sıra ile bu göçleri ele alalım. 1825–1826 yıllarında, Rus-İran muharebesi esnasında 18.000 Ermeni ailesi Karabağ'a (şimdiki Dağlık Karabağ'a) yerleştirilmiş ve Meragali, Çanyatag, Yukarı Çaylı, Aşağı Çaylı vs. köyleri kurulmuştur¹⁷⁹. 1828 Türkmençay anlaşmasına göre ister İran da ister Rusya'da olan halklar istedikleri yere göç edebilecekti bu maddeyi Rusya'nın anlaşmaya koydurmasının sebebi oradaki Ermenileri Kafkasya'daki stratejik yerlere göç ettirmek isteği idi. Rusya Ermenileri istediği yerlere göç ettirebilmek için büyük hileler kullandı. Bu hilelerinden biri onlara yerleştikleri yerlerde 20 yıl vergiden muaf tutmaktı. Bu şekilde Ermeni göçleri hız kazandı ve Türkmençay anlaşmasının sonucu olarak tahminen 70 000 Ermeni başta Karabağ olmak üzere Nahçıvan ve Erivan'a yerleştirildi¹⁸⁰. Bunun ardından Osmanlı Rusya arasında yapılan Edirne anlaşmasına bağlı olarak da 1828–1830 yılları arasında Çarizim, Güney Kafkasya'ya Türkiye'den 84 bin Ermeni getirip Yelizavetpol, Erivan, Tiflis valiliğinin Borçalı, Ahilkelek ve Ahaltsihe (Ahıska) kazalarına yerleştirmiştir. Yelizavetpol valiliğinin özellikle yukarı bölgesine, şimdiki Dağlık Karabağ bölgesine yerleştirmişlerdir¹⁸¹. 1828–1830 yıllarında genel olarak Yelizavetpol valiliğinin yukarı bölgesine 200 bin Ermeni yerleştirilmiştir.¹⁸² Bu saydığımız göçlerden sonra yine Rusların yaptığı bir başka, 1932 yılı resmi bir nüfus sayımına göre, Karabağ'ın nüfusunun %64,8'ni Türkler, % 34,8'ni Ermeniler teşkil ediyordu¹⁸³. Bu sayımdan da görmekteyiz ki, gün geçtikçe Azerbaycan'daki Ermeni nüfus Türk nüfusa göre artış göstermektedir. Ama Rusların bölgeyi Hıristiyanlaştırmak için yaptırdıkları göçler yinede Türklerin bölgedeki Nüfus çoğunluğunu kıramamış, çoğunluk yine de büyük farkla Türklerin lehinedir.

Yukarıda ki Nüfus sayımlarda bölgenin ezici çoğunluğunun Türkler olduğuna bakmayarak, Çar 1. Nikola, Ermenilerin yerleştirildiği Erivan ve Nahçıvan bölgelerini

¹⁷⁸ Aslan, **a.g.e.**, s.51.

¹⁷⁹ Zelinskiy, **a.g.e.**, s.10.

¹⁸⁰ Uras, **a.g.e.**, ss.623–624.

¹⁸¹ Aslan, **a.g.e.**, s.52.

¹⁸² **a.g.e.**, s.52.

¹⁸³ H.D. Halilov, "Karabağ'ın Etnik Tarihinden", **Azerbaycan SSR İlimler Akademisinin Haberleri: Tarih Felsefe Hukuk Serisi**, No:3, Bakü,1988, s.23.

içine alan bir Ermeni vilayeti kurduğunu ilan etmiştir¹⁸⁴. Bu Ermeni bölgesini oluşturmakla Ermenilerin bölgeye göçleri daha da hızlandırılmak amaçlanmıştır.

Ermenilerin Güney Kafkasya'ya aynı zamanda Erivan'a ve Karabağ'a göçleri sürekli devam etmiştir. 1877–1878 Türk Rus muharebesi yıllarında, Güney Kafkasya'ya 85.000 Ermeni getirilmiştir¹⁸⁵. Bu muharebeden sonra da, Güney Kafkasya'ya göçler devam etmiştir. Fakat en büyük göç 1893–1894 yıllarında olmuştur. 1894'de Türkiye'den, Güney Kafkasya'ya 90.000, 1897 de 10 bin Ermeni gelmiştir. Artık, 1986'da Güney Kafkasya'ya gelen Ermenilerin sayısı 900.000'e dayanmıştır. 1908'de, Güney Kafkasya'ya gelenler dâhil, Ermenilerin sayısı artıp 1.300.000'e çatmıştır ki, bununda 1.000.000'unu Çarizim dışındaki ülkelerden getirilmiştir¹⁸⁶.

Bütün bu göçlerin sonucu olarak görülüyor ki bölgede sanal bir Ermeni bölgesi kurulmuştur. Bu Ermeni bölgesi günümüzdeki Ermenistan'ın çekirdek kısmını oluşturuyor. Ermeniler bununla da yetinmeyip Ruslardan da güç alarak daha sonra Sovyetler öncesi ve Sovyetler döneminde de bir takım haklar ileri sürerek topraklarını genişletmeye çalışmışlardır.

2.5. Ermenilerin Bölgeye Yerleştirilmelerinden Sonra Türkçe Yer -Yurt İsimlerinin (Toponimlerin) Değiştirilmesi

Bugün Ermenistan Cumhuriyeti olarak bilinen, XIX yüzyılda Çarlığın Ermenileri getirerek yerleştirdiği bölge, tarihten beri Azerbaycan'ın ayrılmaz parçası olan eski Oğuz yurduudur. Bugün bu bölgenin Azeri Türklerine ait olduğunu kanıtlayan birçok delil mevcuttur. Bunlardan biri de bölgeyle alâkalı yer- yurt isimleridir. Bu bölgede küçük yerleşim bölgelerinin isimleri de dâhil olmakla şehirlerin, nehirlerin, dağların, tepelerin, kısaca isim takılabilecek her karenin ismi Türkçe olmuştur.

Bugünkü Ermenistan dediğimiz ülke, Revan, Nahçıvan ve Karabağ hanlıklarının 15 Mahalından oluşturulmuştur. Bunlar: Kırbulak, Zengibasar, Gernibasar, Vedibasar, Saatli, Talin, Seyidli- Aksaklı, Serdarabad, Aparan, Dereçiçek, Gökçe, Şerur, Sürmeli, Karnibasar, Derekent- Parçanise mahallarıdır¹⁸⁷. Çarlık, bu bölgede Ermeni vilayeti kurarken bu mahallar üzerinde birtakım oynamalar yapmış ama yine de bu bölgede Türk halkı çoğunlukta yaşadığı için isimlerine pek fazla dokunamamıştır. Ermenistan SSC

¹⁸⁴ Yıldırım - Özönder, **a.g.e**, s.5.

¹⁸⁵ Aslan, **a.g.e**, s.52.

¹⁸⁶ Aslan, **a.g.e**, s.52.

¹⁸⁷ V.A. Parsamyan, **İstoriya Armenskogo Naroda 1801- 1900 Goda**, Kniga Pervaya, İzdatelstvo Ayastan, Erevan, 1977, s.6.

Parlamentosunun 9 Eylül 1930'da aldığı "Yerleşim Bölgelerinin Düzenlenmesiyle" ilgili karar ile yukarıda bahsettiğimiz mahallar, rayonlara (il) dönüştürülmüş, daha sonra bu rayonlar bölünerek yeni rayonlar ortaya çıkarılmış ve bu rakam 36'ya yükseltilmiştir¹⁸⁸.

Ermenistan'da kurulan bu rayonların isimleri, 3 Ocak 1935 yılında Ermenistan SSC Parlamentosunda çıkarılan yasayla değiştirilmeye başlanmıştır. Bu isim değiştirme süreci Sovyetler birliğinin dağılması ve Ermenistan'ın bağımsızlığına kadar devam etmiştir. 1988 yılında bile Ermenistan'da birçok yer ve bölge ismi Türkçe'ydi. Bunları değiştirmeye cesaret edememelerinin sebebi ise bu bölgelerde çoğunluk olarak halen Azeri Türklerinin yaşıyor olmalarıydı. Bunlara misal verecek olursak: Güllüdüz, Sarıhan, Murguz (2993 m.), Gölkent, Dilican, Amasya, Zod, Berküşed, Vedi, Şişkaya, Kızılvenk, Şah Dağ, Medine gibi yer ve yurt isimleri 1988'de Azeri Türklerinin Ermenistan'dan toplu halde sürgün edilmelerine kadar asıl isimlerini korumuştur¹⁸⁹.

Ermenistan'daki yer- yurt isimlerinin değiştirilmek istenmesinin sebebini anlamak çok zor bir iş olmasa gerekir. Tabii ki sadece bir bölgeye yerleşmekle vatan edinmek olmuyor. Bu toprağın, üzerinde yaşayan millete vatan olması için, o milletin bu toprak için tarihte iz bırakmış bir şeyler yapmış olması gerekir. İşte Ermenistan denilen bu bölgede yer ve yurt isimlerinin her birinin Azerbaycan tarihinde özel bir yeri vardır. Bunun içinde Ermeniler bu isimleri değiştirerek tarihi unutturmayı, silmeyi düşünmüşlerdir. Ermeniler, Sovyetler dönemi boyunca Ermenistan SSC Meclisinde kanunlar çıkartarak Türkçe yer ve yurt isimleri değiştirmişlerdir.

Bölgelerin isimleri değiştirilirken çeşitli yöntemler kullanılmıştır. Bu yöntemleri örnekleri ile verecek olursak:

1. Sovyet ideolojisini yaymak bahanesi ile yer-yurt isimlerinin (toponimlerin) değiştirilmesi; Büyük Karakilise - Kirovakan (Büyük Karakilise rayonu), Gümrü - Aleksandropol- Leninakan (Dükent rayonu), Karanlıkdere- Lusadzor (tercümesi Işıklıdere, Kervansaray rayonu), Çanakçı - Sovetaşen (Vedi rayonu).
2. Ermeni milletinden olan yazıcı, inkılâpçı vb. "Tarihi şahsiyetlerin" isimlerini ölümsüzleştirmek için toponimlerin değiştirilmesi; Eller-Abovyan (Eller Rayonu),
Kever - Yeni Beyazit - Kamo (Kever rayonu), Büyük Şehriyar - Nalbandyan (Serdarabad rayonu).

¹⁸⁸ Aziz Elekberli, **Qedim Türk Oğuz Yurdu "Ermenisran"**, Sabah, Bakü, 1994, s.12.

¹⁸⁹ Makas, **a.g.e**, s.29.

3. Harfi tercüme yolu ile toponimlerin değiştirilmesi; Daşgala - Karberd/ Ermenice “kar” - “daş”, “berd” - “gala” demektir (Agin rayonu), Gödek bülak – Korça(kh)¹⁹⁰pyur/ Ermenice “Korç”- “Gödek” (yani dar) “akhpyur” - “bulak” (Pınar) demektir (Basargeçer rayonu), Köl - Liçk / Ermenice “liçk” - “göl” demektir (Aşağı Karanlık rayonu).

4. Bazı isimlerdeki “büyük”, “küçük”, “yukarı”, “aşağı” sözlerini Ermeniceye çevirmekle toponimlerin değiştirilmesi; Büyük Ayrım – Mezd Ayrım/ Ermenice “Mezd”-“Büyük” demektir (Allahverdi rayonu), Aşağı Ağcagala - Herkin Ağcagala/ Ermenice “herkin”- “aşağı” demektir (Talin rayonu).

5. Bazı adlardaki “kend” sözünü Ermenileştirilmekle toponimlerin değiştirilmesi; Melikkend - Melikgyuğ/ Ermenice’de “gyuğ” - “kend” (köy) demektir (Abaran rayonu), Lalaketd- Laligyuğ (İcevan rayonu), Tezekend- Tezegyuğ (Zengibasar rayonu).

6. Ermeni telaffuzuna uygunlaştırmak bahanesi ile toponimlerin değiştirilmesi;

Hakari- Akari (Allahverdi rayonu), Erzekend- Arzakan (Ahta rayonu).

7. Bazı bölgelerde yoğun olarak Azeri Türkleri yaşadığı için buradaki Türkçe isimler direk olarak Ermenice isimle değiştirilememiş, fakat eski isim birkaç kez Türkçe isimlerle değiştirilerek unutturulmağa çalışılmıştır; Sultanabad- Şurabad (Amasya rayonu), Garaçanta- Ezizbeyov (Amasya rayonu), Haggıklı- Samed Vurgun (İcevan rayonu).

8. Tarihi ismin unutturulması için aynı ismin birçok kez değiştirilmesi; Hacıkara- Makareşen- Lepnapat (Büyük Karakilise rayonu), Karadağlı- Tsakhaşen-Mrgaet (Genemli rayonu), Paşalı- Ezizbeyov - Zaritap (Saylan rayonu), Sultaneligüşlak- Canahmed- Güneşli (Basargeçer rayonu)¹⁹¹.

Sovyet döneminde Ermenilerin çeşitli sebeplerle Türkçe isimleri değiştirmelerine karşılık Azerbaycan’da Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde bazı önemli yer adları Ermeni isimleriyle değiştirilmiştir. Mesela Azerbaycan’da Ağdere - Mardakert, Heyvalı- Brombom, Bazarkend- Tsmagahos, Komuşovan- Ohlovka, meşhur Hankendi de Stipanakert olarak değiştirilmiştir. Azerbaycan’ı bağımsızlıktan mahrum eden bazı Sovyet Ermeni “kahramanlarının” isimleri de yine Azerbaycan’ın önemli şehirlerinin caddelerine,

¹⁹⁰ Parantez içine aldığımız kh harfleri Arap alfabesinin yedinci harfinin sesini çıkarmaktadır. Türkçe’de bu sesi çıkaran harf olmadığı için kh şeklinde yazılmıştır. Azerbaycan Alfabesindeki karşılığı ise x harfidir.

¹⁹¹ Elekberli, a.g.e, ss.5–6.

meydanlarına, binalarına, tiyatro ve konferans salonlarına verilmiştir. Buna örnek olarak: Azerbaycan'da birçok yerleşim bölgesine, sovhoz, kolhoz, yüksek okul, ilmi teknik merkezi, birkaç cadde, il, körfez, vb. Kirov'un adı verilmiştir. Bunun dışında birçok yerleşim bölgesi, 2 rayon, 10 kolhoz, 8 sovhoz, hastane, kültür merkezi, şehir ve kasabalar, birkaç cadde vb. da Şuamyan'ın adını taşımıştır¹⁹².

Ermenistan'daki birkaç istisna bölge ismi hariç diğer bütün yaşayış bölgelerinin değiştirilmiş isimleriyle ilgili bilgi elimizde mevcuttur. Fakat bu değiştirilen isimlerin hepsini burada vermemiz tezi şişirecektir. Bu konuda geniş bilgi için Elekberli'nin yukarıda belirttiğimiz eserinden ulaşabilirsiniz. Ama söylemekte yarar var ki, isimlerin değiştirilme tarihleri çoğunluk olarak 2.Dünya savaşı sonrası ve 1988 Sovyetler dağılırken oluşan uygun ortamda gerçekleştirilmiştir¹⁹³.

Kendisini birçok sıfatla tanımlayan Ermeni aydını Zoru Balayan, Ermenistan'daki Ermenilerin yaşadıkları yerleri gezerek izlenimlerini yazdığı "Ocak" isimli kitabında sık sık "kak tesno nam"(ne kadar sıkıştıkız) demektedir¹⁹⁴. Balayan bu cümleyle, Türklerin tümünü ülkemizden bir an önce çıkaralım, topraklarımızı genişletelim, yaşadığımız yerlerde Türklere ait ne varsa silip temizleyelim demek istediğini daha sonra Sovyetler dağılırken bölgede Türklere karşı yaptıkları katliamlarla, zorunlu göçlerle anlıyoruz. Ermeniler yaşadığı topraklarda Türklere ait olduğunu gösteren hiçbir şeyi görmeye tahammülleri yoktur. Biran önce bölgede Türklere ait bütün tarihin silinmesini istemektedirler. Bunu aşağıda inceleyeceğimiz bölümde de daha iyi anlayacağız.

2.6. Azeri, Tarihi Eser Ve Abidelerinin Ermenilerce Yok Edilmeye Ve Özleştirilmeye Çalışılması

"Büyük Ermenistan" projesi yabancı devletler tarafından Osmanlıyı parçalamak, Osmanlı tebaası olan Ermenileri devlete karşı ayaklandırmak için ortaya attıkları, kendilerinin bile inanmadığı bir hayaldir. Fakat ne yazık ki Ermenileri bu hayal ürünü düşünceye inandıra bildiler. Bu düşüncenin ortaya atıldığı günden başlayarak her bir Ermeni ferdi hedefe ulaşmak için üzerine düşen görevi yerine getirmekte azami fedakârlığa katlanmaktadır. Bu ruhta yetişen Ermeni bilim adamları da her ne kadar bilim adamlığına yakışmasa da ellerinden gelebildiği kadar "ilme hizmet" etmeye çalışmaktadırlar. Bu konuda yaptıkları başlıca işler, tarihe ışık tutacak başlıca tarihi abide

¹⁹² Aslan, **a.g.e.**, s. 27.

¹⁹³ Aslan, **a.g.e.**, ss.21-184.

¹⁹⁴ Zoru Balayan, **Ocak**, (y.e.y.), Yerevan, 1984, s.108.

ve yazıtları sahiplenmek, kendilerinin faydasına yorumlanmasını sağlamak, özleştiremedikleri tarihi eserleri ortadan kaldırmak, iddia ettikleri topraklardaki önemli yerlere gizli – gizli kendi tarihlerini anlatan yazılar yazarak, taşlar gömerek onları daha sonra yabancı gözlemcilerin gözleri önünde yeni bir bulgu kimi ortaya çıkartarak tarihi yozlaştırmaya çalışmaktır. Eklemekte yarar var ki, buna “aynı telden çalan” yabancı bilim adamları da yardım etmiyor değiller.

Ermeniler ilk işlerine VIII. asırda el koydukları Alban kilisesinin arşivlerinden başladılar. Çarlık Kafkasya’daki işgalleri devam ederken diğer taraftan bütün bölge Ermenilerini kontrol edebilmek için onları dinsel olarak tek çatı altında toplamayı gerekli gördü. Bu amaçla Erivan’daki Ecmiedzin Katolikosluğuna çeşitli tavizler verildi. Bu tavizlerin içinde bağımsız Alban Patrikliğinin ilgası ve bu sefer tamimiyle Grigoryen kilisesine bağlanması da vardı. 1909–1910 yıllarında Gregoryen kilisesi Çarlığın izniyle Alban Kilisesinin arşivlerini imha etti. Böylece Alban dini külliyatı ortadan kaldırıldı. Bununla beraber Ermeni ruhbanları Alban Hıristiyan anıtlarını yıkmaya ve Alban Hıristiyan kültürünü tarihten silmeye başlamış oldular¹⁹⁵.

1971 Yılında Rus akademisyeni Potrovski, Ermenistan SSC ilimler akademisi tarih-filoloji dergisinin 3. sayısının “Redaksiyona mektup” bölümünde Ermeni bilim adamlarından S. Ayvazyan ve B.Mıkırtıçyan’ı bilimi kötüye kullandıkları için çok kötü eleştirmiştir. S.Ayvazyan bir eserinde Mestsammor mabedindeki “Hakas Yazıtlarını” kendilerine uygun şekilde tercüme ederek yayınlamıştır. Bu tercümeyle de B. Mıkırtıçyan makalesinde kullanmıştır. S.Ayvazyan yazıtı şöyle tercüme etmiştir: “Sonra ev (zengin konak). Kaynakları olan arsanın ebediyen mensup olduğu Akop her iki dünyada mutlu olsun”. Aslında Ermenistan SSC Tarih Enstitüsü Arap dil bilimcilerinin ortak kararlarına göre, bu yazıt, üzerinde Arap grafiği ile “Ali- Kerim-Han” yazılmış kabir taşından başka bir şey değildir. Ayvazyan tercümesindeki sonuca, yazıtı soldan sağa değil, tersine sağdan sola okuyarak ulaşmıştır¹⁹⁶. Ayvazyan bu bilim dışı çalışmayı yapmasındaki maksat, Alban mabedi olarak bilinen bu tarihi abideyi Ermeni ismi Akop’a dayandırarak özleştirmeye çalışmak istemesinde yatmaktadır.

Ermeni ve Alban kilise mimarileri farklıdır. Ermeniler ilave ve tadilatlar yaparak Alban kiliselerine Ermeni havası vermeye çalışmışlardır. Alban kiliselerinde Ermeni Aziz heykel yoktur, bu Aziz heykellerini de Ermeniler sonradan eklemişlerdir. Hatta Ermeniler

¹⁹⁵ Yaşar Kalafat, Mahmut Niyazi Sezgin, “Albanlar Tarihi ve Ermeni Kültür Stratejisi”, **Ermeni Araştırmaları 1.Türkiye Kongresi Bildirileri**, Cilt: II, s.330.

¹⁹⁶ İsmihan Yusubov, İmparatorluk Siyasetinde “Ermeni Sorunu”nun Yeri: Nedenler ve Sonuçlar, **Ermeni Araştırmaları 1.Türkiye Kongresi Bildirileri**, Cilt: II, s. 366.

bazı ilk ve orta çağlarda yapılan eserlere modern Ermenice yazılar kazacak kadar ileri gitmişlerdir¹⁹⁷.

Sovyetler Birliği dağılırken Karabağ'daki olayları yerinde görmek için 1988 yılında, bir araştırma grubu ile birlikte Karabağ'a giderek araştırmalar yapan Azeri bilim adamı Sabir Rüstemhanlı daha sonra edindiği izlenimleri kitap haline getirerek bir kitap yayınlamıştır. Rüstemhanlı bu eserinde, Cebrail rayonu tarih müzesinin müdürünün anlattıklarına da yer vermiş ve müze müdürü şöyle diyor: “Özel arabaları ve kazma edevatlı olan kişiler, sık- sık gizlice geliyor ve bizim abideleri kazıyor. Allah bilir neler çıkartıyorlar veya neler gömüyorlar. Hiç olmazsa oradan ne çıkarıldığını ve ya oraya ne gömüldüğünü bile bilseydik. Bunu bilecek gücümüz yok. Tarihi şimdi sadece kazıp aramakla değil, değersiz “hediye”lerle sahteleştiriyorlar”. Rüstemhanlı eserinin devamında ise, “helikopterle ya da taksitle gelip herhangi bir dağa taş gömenler, sonra da yer ve abide iddiasında bulunuyorlar. “burada atalarımızın yadigârı var” çığırkanlık edenlere de rastladık...” demektedir¹⁹⁸.

Ermeni “bilim adamları” pis amellerini sadece Karabağ ve çevresinde değil buldukları her yerde uygulamışlardır. Sovyetler döneminde yaltaklıkları ve Moskova'daki önemli liderleri sayesinde yüksek mevkilerde yer almışlar ve bu mevkileri Ermeni ideolojisi için çekinmeden kullanmışlardır. Bu amellerini Bakü'de de rahatlıkla uygulamışlardır. Bakü'deki arşivlerden önemli belgeler çıkarılmıştır. Bakü'deki Azerbaycan devlet arşivinde Ermenilerin aleyhine olan belgeler, 1948'de Arşivin müdürü milliyetçe Ermeni olan Azrumanova tarafından kasten yakılmıştır¹⁹⁹. Bu şahsa 10 yıl hapis cezası verilmiştir. İlginç olan bir başka konu bu şahsın yardımcısı da Akopova soyadlı yine Ermeni olmuştur²⁰⁰. Azerbaycan'da böyle önemli görevlerde yer almış Ermenileri saymakla bitmez ama onlar hakkında bu kadar bilgi arz etmek yeterli olsa gerek.

Ermeniler, 1988'de başlayan ilan edilmemiş Karabağ savaşında işgal ettiği yerlerde Azerbaycan tarihinin izlerini belirten ne varsa yakıp yıkmışlardır. YUNESKO'nun savaş döneminde tarihi abidelerinin korunması ile ilgili nizamnameleri dikkate bile alınmamıştır. Azerbaycan İnce Sanatında önemli yeri olmuş, Üzeyir Bey Hacıbeyov'un, Bülbülün, Netavan'ın Şuşa'da bulunan büstleri Ermeni işgalciler tarafından otomatik silahlarla delik deşik edilmiştir. Gürcistan'ın aracılığı ile Bakü'ye

¹⁹⁷Kalafat- Sezgin **a.g.m**, s.331

¹⁹⁸ Sabir Rüstemhanlı, **Karabağ**, Türk. Terc. ve Haz: Sabahattin Çağın, Ayşe İlker, Ege Bilişim, İzmir, 1993, s.5.

¹⁹⁹ Rafik Ehmedov, Binnet Süleyman, “Tarih Yeniden Yazılmalıdır”, Ziya Bünyadov ile Röportaj, **Elm ve Hayat Dergisi**, No:6, Bakü,1991, s.2.

²⁰⁰ **a.g.m**, s.2.

getirilen büstler İnce sanat müzesinde korumaya alınmıştır²⁰¹. Bunun dışında Ermenilerin işgal ettiği Azerbaycan topraklarında sayısız tarihi dikili ve eser mevcuttur. Bunlardan önemlileri:

Stepanakert şehrinde (Hankendi) bulunan kurganlık, Hocalıda bulunan M.Ö.13–7 asırlara ait mezarlık, Eskaran kalesi, Martuni (Hocavent) rayonunda Ganzasar Alban abidesi, Harbert kalesi, Hemruk kalesi ve kilisesi, İako mabedi (635. yıl), Urek mabedi (XII. asır), Hatem Melik kalesi, Yegiz Arakel mabedi (XII. asır), Laçın şehrinin, Hacaz köyünde V. asra ait mağara- mabet, Cicimli köyünde Melikeyder Türbesi (XIV. asır), Zeyve köyünde Kâfir kalesi (XIII. asır), Sultan Baba türbesi, Hüsnü köyünde Hemzesultan sarayı (XVIII. asır), Araz çayı üzerinde biri XII diğeri XIII. asra ait benzeri olmayan köprüler, Kubatlı rayonu Gâvur deresinde ve Eliguluşağı köylerinde mağara, ibadetgâhlar (IV. asır), Murathanlı köyünde “Galalı” kalesi (V. asır), Demirçiler köyünde iki Türbe (XIV. asır) ve camii (XIX. asır), Yaz düzünde Cavanşir türbesi (XIV. asır), Lalezar ve Havabedel köprüsü, Zengilan rayonunda, Hacallı köyünde dairevi burç, Memmedali köyünde Sekizköşeli türbe (1304–1305), Şerifan ve Yenikend köylerinde Serdabeler (XIII-XIV asırlar), vb. sıralayabiliriz. Bu yukarıdaki sıraladığımız dikili ve abideler Ermenilerin işgal ettiği Azerbaycan topraklarında bulunmaktadır. Bunlardan Kubatlı ve Zengilan rayonlarında olanlar dağıtılmış, diğeri hakkında ise bilgi alınmamaktadır²⁰².

Ermeniler tarih avcılıklarını sadece Azerbaycan topraklarında değil bilakis Hazardan- Ak denize elleri güçleri çatabildiği her yerde yapmışlar ve yapmaya devam etmektedirler. Aynı şekilde komşuları Gürcistan’da da yapmaktadırlar. Gürcü bilim adamı İliya Cavcavadze, 1902 yılında “Ermeni âlimleri ve dile gelmiş taşlar” isimle Tiflis’te basılan ve 1983 yılında tüm eserlerinin toplandığı “Dile gelmiş taşlar” ismiyle basılan eserlerinde Ermeni “bilim adamları”nın Gürcü tarihini Ermenileştirmek için 1839–1899 yıllarında yarattıkları iğrenç çalışmalara cevap vermiştir. Bu kitaba verilen isim “Dile gelen Taşlar” bize, Ermeni haksızlığına karşı taşların bile isyan ettiği anlatmaktadır.

Çavcavadze eserinde şöyle yazıyor: “Ermeniler yalnız benliğimizi tenkit etmek ve milli liyakatimizi çiğnemekle kalmamış, bizi yeryüzünden silmek için tarihimizi, salnamemizi, yadigârlarımızı ve abidelerimizi de boşa çıkarıyor, kısacası bize ait olan her şeyi... Çeşitli hilelerle kendilerine mal ediyorlar. Niçin toz koparılmış (bu gün olduğu

²⁰¹ Aliyev-Memmedzade, a.g.e, s.8.

²⁰² Taptık Hesenov, **Azerbaycan Arazilerinin Ermenistan Terefinden İşgalının Ağır Sosyal- İqdisadi Neticeleri**, Çaşıoğlu, Bakü, 2002, ss.60–92.

gibi), niçin bu kadar yaygara koparılmıştır? Gök gürlüyor yıldırım çakıyor. Bunun içindir ki, onlar bütün dünyaya Zakafkasya’da eski zamandan beri yalnız Ermenilerin yaşadığını ve bu diyarın geleceğinin de onlara ait olduğunu ispatlamak istiyorlar”²⁰³. Ermenilere bu çalışmalarında yabancı yazarlarda onların çalışmalarından alıntılar alarak destek vermişlerdir.

Ermeni yazarlardan alıntılar alarak onları sevindirmeye çalışan yazarlardan biri Fransız Kutli’dir. Kutli yazısında şu cümleyi alıntılanmıştır: “Kafkasya’nın yarınları ancak Ermenilere mensup. Onların komşuları olan Gürcü ve Tatarların (Azeri Türklerinin) ise Ermenileşmekten başka çareleri yok”²⁰⁴.

Ermeniler tarihin silinemeyeceği tezini göz ardı ederek Kafkasya tarihini yeniden yazmaya kalksalar da akıllarına bile gelmeyen açıklar vermektedirler. Buna örnek olarak 1828 yılında Rus çarı I.Petro’nun İran’dan getirerek Karabağ’ın Mardakert (Akdere) rayonuna yerleştirdiği Ermeniler 1978 yılında “Bölgeye gelişlerinin 150 yılı” anıtını dikmelerini gösterebiliriz. Karabağ’da Ermeni milliyetçi hareketleri baş göstermeye başlayınca da önce anıtta “150 yıl” yazılı olan yeri betonla kapatmışlar daha sonra ise tamimiyle dağıtmışlardır²⁰⁵. Her ne kadar anıtı dağıtmış olsalar da anıtın video görüntülerinin, fotolarının arşivlerde korunduğu Azeri bilim adamları tarafından belirtilmektedir²⁰⁶.

Görüldüğü gibi Ermeniler, 150 yıl önce misafir olarak geldikleri toprakları bin bir hileden çıkararak özleştirmeye çalışmaktadırlar. Fakat tarih onlar gibi nankör değildir, yüzyıllardır üzerinde yaşamış milletin ona vermiş olduğu değeri unutmuyor ve üzerindeki her taşı haykırarak “ben kadim Oğuz yurduyum” diyor.

2.7. Tarihte İlk Azeri Ermeni Çatışması ve Karabağ Sorununun Temellerinin Atılması

Ermeniler Osmanlının güçlü döneminde devlete sadıklığı ile ün salmış bir halktı fakat Osmanlıda işlerin aksadığını gördüklerinde, yüzyıllarca güvenlik şemsiyesi altında, burunları kanamadan buldukları bu devlete karşı ihanet etmeye başlamışlardır. Ermenilerin alışık oldukları bu kötü hülyalarını Çarlık Rusya’ya karşıda uyguladılar.

²⁰³ Bahtiyar Vahapzade, (İliya Çavcavadzeden aktaran) **Tavşana Kaç, Taziya Tut**, Türk. Terc. Yasin Aslan, Yeni Düşünce Yayınları, Ankara, 1990, s.8.

²⁰⁴ İsmihan Yusubov, “İmparatorluklar Siyasetinde “Ermeni Sorunu”nun Yeri: Nedenler ve Sonuçlar” **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, Cilt: II, s.365.

²⁰⁵ Şefika Hüseyin, “Ermeniler ve Karabağ”, **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirisi**, Cilt: II, s.313.

²⁰⁶ Vahapzade, **a.g.e**, s.23.

Ermeniler, Çarlığın son dönemlerinde Kafkasya’da oluşan güç boşluğundan istifade ederek Türklere karşı katliamlar yaptılar, çarlığa karşı ayaklandılar, özellikle Rusların oluşturduğu Ermeni bölgesinde muhtariyet (özerklik) ayaklanmaları başlattılar²⁰⁷.

Çarlık Rusya, Ermenileri Kafkasya’ya yerleştirirken kontrolünün dışında bir Ermenistan kurmayı düşünmemiş, Çarlığın yapmak istediği, Osmanlı ve Türk dünyası arasında Rusya’nın kontrolünde Hıristiyanlaştırılmış bir tampon bölge veya devlet oluşturmaktı. Bu devletle hem Osmanlıyı Türk dünyasından koparmak, hem buradan ticaret yollarını kontrol etmek ve kullanmak hem de bu bölgeden gerektiğinde İran’a gerektiğinde de Osmanlıya kolayca çıkarma yapabilmektir²⁰⁸.

1900’lere geldiğimizde, petrolü dolayısıyla Bakü Çarlık Rusya’nın en önemli sanayi şehri konumunu almıştı. Sadece petrol sanayinde 35.911 işçi çalışmaktaydı. Bunun dışında bakır çıkarılması ve eritilmesi, tuz, balık, ipek, şarapçılık, tütün, demiryolu ve deniz nakliyatı, inşaat sanayisi de gelişmişti²⁰⁹. Bol iş imkânları dolayısıyla çeşitli milletlerden işçiler Bakü’ye tercih etmekteydiler. Bu gelişmiş iş imkânları Burjuva sınıfının oluşmasını mümkün kılmıştı.

Çarlık iradesinin zorla Ruslaştırma uygulaması, ana dilde eğitim, basın-yayın ve milli tiyatrunun yasaklanması, Bakü Burjuva sınıfında zümrelerin oluşmasına zemin yarattı²¹⁰. Buna, Avrupa’da sanayi krizinin baş vermesi ve etkisinin Bakü’ye çatması, bu arada Rusya’nın 1905’de Japonya’ya karşı ağır kayıplar vermesi, dolayısıyla savaşın faturasını ağır vergilerle karşılamaya çalışması, Bakü burjuvazi sınıfının ayaklanmasına sebep oldu. İsyanlar gittikçe yayılmaya başladı. Bakü işçi hareketinin büyük bir hız kazandığını gören Çarlık, Kafkasya’da yaşayan milletlerin dikkatini ihtilalden uzaklaştırma maksadıyla, Azeriler ve Ermeniler arasında milli nifak sokmanın yollarını aramaya başladı²¹¹. Aslında Azerbaycan’da böyle bir ortam çoktan oluşmuş tu bile. İlk önce Anadolu’da cemiyetler kurarak “Büyük Ermenistan’ı” kumayı amaçlayan Ermeniler burada başarılı olamayacaklarını anlayarak Ermenistan’ı ilk önce Kafkasya’da kurup, daha sonra Anadolu’da kurulacak Ermenistan’la birleştirmeyi amaçlamaktaydılar²¹².

²⁰⁷ İşyar, **a.g.e**, s.275.

²⁰⁸ Saray, **a.g.e**, s.26.

²⁰⁹ Nesrin Sariahmetoğlu, “1905 Rus İhtilali ve Azerbaycan’da Grevler Dönemi” **Toplumsal Tarih**, Aralık 1996, s.42.

²¹⁰ **a.g.m**, s.42.

²¹¹ **a.g.m**, s.45.

²¹² Mir Möhsüm Nevvab, **1905–1906-cı İllerde Ermeni –Müselman Davası**, Azerbaycan Neşriyatı, Bakü, 1993, s.8–10.

1905'lere geldiğimizde oluşan uygun ortamı değerlendiren Hıncak ve Taşnak teröristleri halkın arasına girerek Ermenileri kışkırtmaya, Müslümanlara karşı örgütlemeye başladılar. Genellikle ticaretle uğraşan Ermeniler akşam dükkânlarını kapattıktan sonra gizlice kiliselerde toplanarak hayallerindeki Ermenistan'a ulaşabilmek için planlar yapmaktaydılar. Bu şekilde Kafkasya ve Anadolu'da "Bizim elimizin üzerinde el olmamalıdır" düşüncesiyle örgütlenen Ermeniler, buldukları bütün yerlere silah -sürsat ve çete göndermeye çalışıyorlardı²¹³. İçlerini kin bürümüş bu insanlar, ilk başlarda bireysel olarak fırsat buldukça Türkleri öldürerek kendi duygularını tatmin etmeye çalışıyorlardı. Buna, bu dönemde yaşamış yazar Mir Mövsüm Nevvab'ın "1905–1906 ci İller Ermeni –Müselman Davası" isimli eserinde anlattığı olaylardan birkaçını burada anlatarak örnek vermeye çalışalım. Nevvab, şuanda Şuşa kalesinin doğu tarafında bulunan Bağırğan dağının neden böyle adlandırıldığını şöyle anlatmaktadır: "Eskiden bu dağın yanındaki yüksek kayada Ermeni Avan Kokha ve talebeleri yaşıyorlarmış. Kokha, talebelerine çevrede önlerine geçen Türkleri buraya getirmelerini emretmiş. Yakalanıp Kokha'nın huzuruna getirilen Türkler, arkası üste yatırılmış. Sonra onun arkasının derisinden dört parmak keserek bunu eğdirilen ağacın en sağlan dalına bağlayarak dalı bırakırlarmış. Ağacın dalı hızlı bir şekilde yukarı kalktığı için adamın derisi başına kadar soyulur, bağırıtı sesi de tüm dağı taşı inletirmiş. Bu sesi ve olayı işitenlerin ruhunda derin yaralar açarmış. Bundan dolayı da bu dağın adı "Bağırğan dağı" olarak kalmıştır"²¹⁴.

Buna benzer bir olay da, 1903'de Muhammet ve Salman isimli iki kardeşin kendi yüzbaşılıklarına itiraz almeti olarak askerden kaçıp ormandaki odun kömürü yapan bir Ermeni'ye sığınmışlar. Bu kardeşler yanlarında olan ekmeklerini Ermeni kömürcü ile paylaşmışlar. Ve Ermeni'nin kulübesinde kalmaya başlamışlar. Olaydan haber duyan kardeşlerin anne babası sürekli bunlara yemek getirmeye başlamışlar. Bu durum birkaç gün böyle devam etmiş. Bir gün oduncu üç tane Ermeni'yi getirip kulübeye gizlemiş ve bunlar yattıktan sonra bu Ermeniler kardeşlerin başlarını baltalarla kesmişler ve üzerlerini soyduktan sonra kömür kuyusuna atıp yakmışlardır²¹⁵.

Bu gözü dönmüş Ermeniler, 1905'in başında uygun ortamdan da yararlanarak kanlı harekete başlama karar aldılar. İlk hareket ise iki yüz bine yakın Ermeni'nin toplanmış olduğu Bakü'de yapılmasını kararlaştırıldı. Bu dönemde adam öldürmek zevk meselesine dönmüştü hatta o kadar olmuştu ki, Ermeni gençleri erkekliklerini kanıtlamak

²¹³ Mehmet Sait Ordubadi, **Qanlı İller**, Arap Alfabetesinden Kiril Alfabetesine Çeviren ve Basıma Hazırlayan: Ekrem Bağirov, Bakı Neşriyatı, Bakü, 1991, s. 18.

²¹⁴ Nevvab, **a.g.e.**, s. 11.

²¹⁵ **a.g.e.**, s.13.

için Türkleri öldürerek övünüyorlardı. 2 Şubat 1905’de yine Ermeni gençlerinden bir grup, Bakü şehrinin saygın kişilerinden olan Ali Rıza isimli şahısı Guba meydanından faytonla geçerken öldürdü. Bunun ardından bir Müslüman tutuklu, Ermeni askerlerince öldürüldü²¹⁶. Daha önce buna benzer olaylara göz yuman yerli Türk halkı için bu olay silahlı çatışmaların başlamasına sebep oldu ve olaylara karşılık vermeye başladılar. Olaylar kısa zaman içerisinde Azeri- Ermeni çatışmasına dönüştü²¹⁷.

Bakü’de başlayan çatışmalar, ellerinde silah olmayan Azeriler, Ermenileri zamanında susturamadıkları için daha sonra Karabağ, Nahçıvan derken bu iki halkın yaşadığı Doğu ve Güney Kafkasya’ya taşıdı ve binlerce insan bu çatışmalarda hayatını kaybetti²¹⁸.

Çarlık yönetimi çatışmalara müdahale etmeyerek olayların büyümesine sebep oldu. Bunu yapmalarının nedeni ise son yıllardaki yükselerek artan ihtilal hareketlerini unutturmak ve başka taraflara çekmektir²¹⁹. Ama bu çatışmaların sonucuna bakacak olursak, Bakü’de bine yakın insanın katledilmesiyle başlayan tarihteki ilk Azeri - Ermeni çatışmasıdır. Toprak elde etme sebebiyle de Dağlık Karabağ savaşının başlangıcını oluşturmaktadır. Bu çatışmalar 1906’dan sonra bir müddet yavaşlamış ama kesintiye uğramadan günümüze kadar devam ede gelmiştir.

Çarlık Rusya dağılırken Ermeniler Bolşeviklerle ilişki kurmaya başladılar. Brest-Litovsk barış anlaşması devam ederken, 11 Ocak 1918 de yayınladıkları “Türk Ermenistan’ı deklaresi” ile Doğu Anadolu’dan çekilen Rus askerlerinin yerine Ermeni halk milisleri ve meclislerinin kurulmasını istemişlerdi²²⁰. Bu fikir V. İ. Lenin’in 1917’de Rus ordularının hem Kafkasya’da Ermenilerin iddia ettikleri topraklardan ve hem de Doğu Anadolu’dan çekilmesi gerektiği fikrine mukabildir²²¹. Yukarıdaki kararı takiben Rus askerleri bölgeden çekilirken Kafkas Komiserliği, bağımsız bir Ermeni kolordusunun kurulmasını kararlaştırmıştır. Bu ordunun kurulması ise, 1917 yılı savaştan bıkmış Rus askerlerinin Erzurum’da mevzileşmiş topçu alayından firar etmeye başlamaları üzerine onların yerine Erzurum’da yaranmış “Ermeni Dövüşçüleri Birliği” üyelerini almaları ile kurulmuştur. Bu alayın başına da daha önce Osmanlı ordusunda görev almış, “Büyük Ermenistan” hülyalarına kapılarak Ermeni silahlı çeteleri oluşturma teşebbüsünde bulunmuş, başaramayınca da kaçarak Çarlık Rusya’ya sığınmış, Ermeni Andranik

²¹⁶ Öke, **a.g.e**, s.159.

²¹⁷ Ordubadi, **a.g.e**, s.12.

²¹⁸ Gazigiray, **a.g.e**, s.126.

²¹⁹ Ordubadi, **a.g.e**, s.12.

²²⁰ Yıldırım - Özönder, **a.g.e**, s.14.

²²¹ **a.g.e**, s.14.

Ohanyan'ın tayin edilmiştir²²². On binin üzerinde olan bu Ermeni kolordusundan cesaret alan Ermeniler, Erzincan, Erzurum, Bayburt ve Gümüşhane'de Türkleri imha hareketlerine girişmişlerdir²²³. Bu Ermeni komiteleri Lenin tarafından “ Kafkasya fevkalâde Komiserliğine” tayin edilen Şaumyan ile da işbirliği halindeydiler. Azerbaycan'da milli uyanışı önlemek amacıyla Kızıl Ordu adı altında silahlı kuvvetler oluşturmuşlardı. Taşnak Avetisyan Kızıl Ordunun karargâh reisi, Hamazaps 3. Kolordunun komutanı tayin edilmişlerdi. 1918 yılının başlarında Kızıl ordu birlikleri adı altında 8 binin üzerinde tam silahlı ordu toplamışlardı²²⁴.

Bu tarihlerde Osmanlı ile Sovyetler arasında barış görüşmeleri yapılmaktaydı. Sovyetler bir taraftan barış görüşmelerini sürdürüyor diğer taraftan da bölgedeki Ermeni çetelerine destek vermekteydi. Sovyetlerin barış görüşmelerini oyalayarak Ermeni amellerine destek verdiklerini anlayan Enver Paşa, Vehip Paşaya “istikametinde ilerlemesini” emretti. Vehip paşa ordusu 14 Mart 1918 de 1. Dünya savaşının başladığı sınıra kadar bölgeyi düşmanlardan temizlemesi üzerine Sovyetler Brest- Litosk anlaşmasını imzalamak zorunda kaldılar. Bu anlaşmaya göre sınırlar 1877-78 yılındaki gibi olacaktı. Dolayısıyla Kars, Ardahan ve Batum'dan Rusların çekilmesi icap ediyordu. Bu arada Türk ordusunun geldiğini gören Andranik ve çeteleri, Türk ordusunun önünden koşarak Bakü istikametinde yürümeye başladılar. Andranik ve çeteleri yol boyu fırsat buldukça Türk köylerine saldırarak binlerce insanı vahşice katletmişlerdir. Bu katliamlardan biri, Andranikin Ahıska'nın Ahilkelek kasabasında yaptığı katliamdır. Andranik, Ahıska'ya vardığında burada yaşayan Türk ahaliyi önce silâhsızlandırmış, daha sonrada bir kampa toplayarak bin türlü işkenceye maruz bırakmıştır. Bu kampta yaşayan insanların binlercesi açlıktan, hastalıktan ölmüştür. Andranik, Türk askerinin geldiğini duyunca geride kalan insanları da su kuyularına attırarak üzerlerine kireç döktürerek öldürmüştür ve kaçmıştır²²⁵.

Türk ordusunun önünden kaçarak Bakü'ye varan Andranikin çeteleri, burada Şaumyan'ın Kızıl ordusuyla birleşmiştir. Bu birliklerle birlikte Bakü'deki Kızıl Ordu 20 bini buldu. 14 Martta Ş. Şaumyan, başta Şamahı şehri olmak üzere Azerbaycan'ın bütün şehirlerine birlikler yürüttü. 31 Mart 1918'de sabah açımında Taşnak Ermeni çetelerii

²²² Yusubov, **a.g.e.**, s.363.

²²³ **a.g.e.**, s.15.

²²⁴ Ali Ağalar, “ 31 Mart Azerbaycanlıların Soygırımı Günüdür” **Türkistan Gazetesi**, Azerbaycan, 4 Nisan 2005, s.6.

²²⁵ Elşan İzzetov, “Ahıska'da Ermeni Mezalimi”, **Ahıska Dergisi**, Sayı 3, Yıl 2, Ocak 2002, s.23.

Müslümanların yaşadıkları mahallelere hücum ettiler²²⁶. Aynı zamanda karadan ve denizden şehirler top ateşine tutuldu. Azerbaycan yönetimi Şuamyan'ın başçılık ettiği "İnkılâbı Mudafiye Komitesinin" ultiatomunu kabul etse de, Bolşevik-Taşnak birlikleri mahsum ahaliye karşı soykırımı durdurmadı. Bu katliamda sadece Bakü şehrinde 12 bin olmak üzere tüm Azerbaycan'da 40 binin üzerinde insan vahşice katledilmiş, yüzlerce Türk köyü yağmalanmış ve yakılmıştır²²⁷.

Bu dönemde Kafkasya'da Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'dan oluşan bir Maveray-i Kafkas (seym) hükümeti mevcuttu. Bu seym hükümeti Rusya'nın Ermenileri kışkırtmaları yüzünden yürümüyordu. 31 Mart katliamından sonra Azerbaycan Seym'den ayrıldı ve Osmanlıdan yardım istedi. Bunun üzerine Türk ordusu Tiflis –Bakü istikametinde ilerledi ve Batum, Kars geri alındı. Bunun sonucu olarak da Maveray-i Kafkas hükümetinin istikrarlı bir devlet olmadığı anlaşıldı ve seym dağıldı. Bu seym'in yerine ayrı- ayrı üç devlet ortaya çıktı. Osmanlı bu müstakil devletlerle Batum'da 14 Haziranda ayrı-ayrı barış görüşmeleri imzalandı. Ermenistan Cumhuriyeti ile yapılan antlaşmada Kars, Ardahan, Borçka, Kağızman ve Nahçıvan Türk toprakları olarak kabul edildi, Osmanlı ise Erivan'ın siyasi merkez olmasını, Gümrü, Doğu Beyazıt ve Şerur-Daralagaz'ın da Ermenilere kalmasına itiraz etmedi. Bu anlaşma ile Osmanlı 9 bin km² bir alanda Ermenistan Cumhuriyetinin kurulmasına karşı çıkmadı ve Ermenistan cumhuriyeti tarihte ilk kez ortaya çıkmış oldu²²⁸.

9 bin km² toprağın Ermenistan'a bırakılması Azerbaycan için kolay olmamıştır. Bu topraklar, Ermeni katliamlarının durdurulması için bir bakıma peşkeş çekilmiştir. Bu konuda dönemin Azerbaycan Cumhuriyeti Başbakanı F. H. Khoyski'nin Dış İşleri bakanı M.G. Hacinski'ye mektubu dikkate değerdir: Bu mektupta Khoyski, "Ermenilerle tartışmalara son verdik, onlar ultiatomu kabul edecek ve savaşı durduracaklar. Biz İravan'ı onlara vermeye mecbur kaldık" yazmaktaydı²²⁹.

Türk ordusu Azerbaycan'da bulunduğu zaman süresince Azerbaycan bir müddet rahat nefes alabilmiş fakat 30 Ekim Mondros mütarekesi gereği bölgeden çekilen Türk ordusundan sonra bölge yine karışıklıklara sebep olmuştur.

Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyetini yıkmak ve Sovyetlere bağlamak için Sovyet Rusya ve Ermeni çeteleri işbirliği içine girmişlerdir. Bir tarafta Karabağ'da isyanlar

²²⁶ Abdulhaluk Çay, "Ermenilerin Bakü'de Yaptıkları 31 Mart 1918 Katliamı", **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu**,... s.246.

²²⁷ Ağalar, **a.g.m.**, s.6.

²²⁸ Uras, **a.g.e.**, s.648.

²²⁹ **31 Mart Azerbaycanlıların...**, s.6,

çıkarmaya başladılar, diğer taraftan da Lenin, Sosyalist olmamasına rağmen Taşnak Şuamyan'ı yeniden Bakü'ye göndererek Bakü'de bulunan Ermenileri örgütleyerek güçlenen Müsavat hükümetini yıkmasını istemiştir. Bu arada Karabağ'da ayaklanma çıkardılar ve bu ayaklanmayı bastırmak için tüm askeri gücünü Karabağ'a sevk eden Azerbaycan yönetimi 26 Nisan 1920 de Kızıl ordunun Bakü'yü ele geçirmesine mani olamamış Bakü aynı zamanda da Azerbaycan Sovyet yönetiminin eline düşmüştür²³⁰.

Azerbaycan'ın Sovyet yönetimine geçmesinden sonra Azerbaycan ve Ermenistan arasında cereyan eden problemlere Moskova el koydu. Azerbaycan Sovyet yönetimi altına geçerken, Karabağ ve şuanda ki Ermenistan sınırları içinde olan Zengazur'da Azerbaycan sınırları içinde bulunmakta idi²³¹. Moskova, Karabağ ve Zengazur'da cereyan eden çatışmalara çözüm olarak, Karabağ'da otonom bir Ermeni yönetimi, Zengazur'da ise otonom bir Türk yönetimi kurulmasını kararlaştırdı. 7 Temmuz 1923'de Karabağ'da baskılar neticesinde otonom bir Ermeni bölgesi kuruldu fakat Zengazur'da kurulması gereken özerk Türk yönetimi kurulamadı. Zengazur bu şekilde Ermenistan'a terkedilmiş oldu²³².

Moskova'nın tek taraflı yönetimi sayesinde Zengazur bölgesini topraklarına katan Ermenistan bununla yetinmedi ve her fırsatta Karabağ'ı da Azerbaycan'dan istemeye başladı. Sovyetler dönemi boyunca bu isteklerinden vazgeçmeyen Ermenistan, Sovyetler dağılmaya yüz tutunca da durumdan istifade ederek isteklerini kanlı çatışmalara, işgallere çevirdi ve bağımsızlık kazanılırken Azeri- Ermeni ilişkilerinde uluslararası sorun haline gelmiş Karabağ problemi bu şekilde yeniden ortaya çıkmış oldu.

²³⁰Yanar, a.g.e, s.176.

²³¹Aslanlı, **Tarihten...**, s.397.

²³² Yanar, a.g.e, s. 177.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SOVYETLER BİRLİĞİNİN KURULMASINDAN GÜNÜMÜZE KADAR AZERİ – ERMENİ İLİŞKİLERİNDE KARABAĞ SORUNU

3.1. Sovyet Dönemi Boyunca Karabağ Problemi

Ermenilerin Kafkasyalı olmadıklarından, Kafkasya'ya Çarlık Rusya tarafından yerleştirildiklerinden, Ermenilerin Ermenistan hülyalarından, Ermeni bölgesinin, Cumhuriyetinin oluşturulmasından en sonunda da Sovyet yönetimi başa geldikten sonrada Türk dünyası için çok büyük stratejik önemi olan, Türkiye'yi Orta Asya'daki Türk Cumhuriyetlerine bağlayan Zengazur ve Gökçe mahallerini Nahçıvan ve Azerbaycan'ın arasına kama sokarcasına Azerbaycan'dan nasıl kopardıklarından bahsettik.

Ermeniler Büyük Ermenistan hayallerini, katı Sovyet rejimine rağmen, Sovyetler döneminde de yöneticileri bin bir hileyle ele geçirerek dile getirmeye devam etmişlerdir. 1918–20 Azerbaycan Demokratik cumhuriyeti döneminde Azerbaycan'ın arazisi 114 bin km²'dir. Fakat 70 yıl Sovyet dönemi geçirdikten sonra yeniden bağımsızlığına kavuştuğunda Azerbaycan'ın arazisi Karabağ ile birlikte ancak 86,6 bin km² kalmıştır. Ermenistan Sovyet döneminde yaklaşık 28 bin km² Azerbaycan toprağını Rusların desteğiyle kendi topraklarına katmıştır²³³.

Kurnaz Ermeniler Bolşeviklere Azerilerden daha yakın olmalarına rağmen, Azerbaycan'ın Sovyet işgaline maruz kalmasından sonra Sovyet yönetimine girmeyi hemen kabul etmemişlerdir. Ermeniler Sovyet yönetimine girmeleri için iddia ettikleri Azerbaycan topraklarını kendilerine verilmesini istemişlerdir. Sovyetler de Ermeni iddialarına cevap verebilmek için Azerbaycan Komünist partisi başına Nariman Narimanov gibi Sovyet sevdalısı birini getirmiştir. Bunun sonucu olarak Ermenistan'da Sovyet rejimi kurulmasıyla Gökçe ve Zengazur Ermenistan'a hediye edilmiştir. Narimanov, 1921 yılında "Zarya Vastoka" gazetesinde çıkan bir makalesinde "Zengazur, Karabağ, Zakatala, vb. yüzünden Transkafkasya Cumhuriyetleri arasında ihtilaf olduğunu, ancak Azerbaycan ve Ermenistan azad olduktan sonra, Azerbaycan Zengazur'u Ermenistan'ın ayrılmaz bir parçası olarak ilan etmiştir. Ermenistan ise Dağlık Karabağ'ı Azerbaycan'ın ayrılmaz parçası olduğunu kabul etmiştir..."²³⁴ Diyerek ne kadar "çözümçü" olduğunu kanıtlamaktadır.

²³³ Sabir Asedov, **Ömür Yaddaş, Diderginler-1**, Gençlik Neşriyatı, Bakü, 1990, s. 59.

²³⁴ Yıldırım - Özönder, **a.g.e.**, s.27.

1 Ocak 1927’de Komünist partisi Kafkas Bölge komitesi, Mehri- Cebraıyl bölgesinden 24 köyün, aynı yılın Haziran ayında ise Zengazur bölgesinden 1000 desiatinden fazla arazinin Ermenistan’a birleştirilmesini karara bağlanmıştır. Şubat 1929’da ise, Kafkas komitesi Azerbaycan’ın Nahçıvan ve diğer sınır bölgelerindeki 20’ye yakın köyü, il merkezlerine uzaklığı nedeniyle Ermenistan’a verilmesini uygun görmüştür²³⁵.

1984 yılında başlayan 1987 yılına kadar devam eden sınır düzeltmeleri politikası sayesinde de yine Azerbaycan’ın Ermenistan’a verilen toprakları, Ermenistan’ın Azerbaycan’a verilen topraklarından birkaç kat çoktur. Bu politikaya göre Azerbaycan’ın Ermenistan’a bırakılan toprağı 3243,4 hektar iken Ermenistan’ın Azerbaycan’a bıraktığı arazi ise 1603,7 hektardır²³⁶.

Bütün bu haksızlıklara dayanamayan Azerbaycanlı Türkolog Bahtiyar Vahapzade, tarihçi Süleyman Aliyarov Mayıs 1988 de “Moskou News’e” mektup yazmışlar fakat yeteri kadar seslerini doyumamışlardır. Bunun için de Vahapzade, “Tavşana Kaç, Taziya Tut” isimli eserinde, Sovyetler döneminde seslerinin yükseltemediklerinden şikâyet ediyor ve şöyle yazıyor “Biz bu gün (1989), Moskova’daki basın teşkilatlarında Ermenilerin temsilcileri olduğu halde, bizden bir kişinin bile olmadığından şikâyet ediyoruz. Peki, niçin yoktur?”²³⁷. Cevabında ise “Ermenilerin Kremlin deki eski kurt temsilcileri Mikoyan, görevdeki 50–55 yıllık vazife devrinde binlerce Ermeni’yi vazifeye getirmiş, onları merhale- merhale yükseltmiştir”. Vahapzade, “Ermenilerin bulunmadığı bakanlık, gazete ve ilmi kuruluş yoktur” diyerek Sovyet yönetimindeki önemli Ermeni isimlerini ve çalıştığı yerleri şöyle sıralıyor; “Merkezi Komitenin Başkâtibinin Yardımcısı ve sağ kolu Şahnazarov, Milletler Arası İlişkiler Şubesi’nin Müdür Muavini Brutens, İktisadi Müşavir Aganbegyan, Devlet Plan Komitesi’nin Başkan Yardımcısı Sitaryan, Sovyetler Birliği Kara Kuvvetleri Komutanı’nın Birinci Muavini General Ter- Grigoryan, Devlet İstatistik Komitesinin Başkan Yardımcısı Pogosov, İzvestiya Gazetesinin Başyazarı’nın Muavini Melikyans, TASS’ın Başkan Yardımcısı Hacaturov vb. Ermenidir”. Bu Ermeniler bütün devlet erkânını etkileri altında bırakarak Azerbaycan’ın lehine olabilecek her türlü harekâtı engellemişlerdir²³⁸.

²³⁵ Asker Abdullayev, **Dağlık karabağ: Asılsız İddialar, Hadiseler, Facialar**, Mütercim Neşriyatı, Bakı, 2001, s.11–13.

²³⁶ Aliyarov, **a.g.m**, s.42.

²³⁷ Vahabzade, **a.g.e**, s.20.

²³⁸ Vahabzade, **a.g.e**, s.20.

Ermeniler bu işgalci politikalarına Sovyetler Birliğinin dağılmağa başladığı 1988 yılında daha da hız verdiler. Dağlık Karabağ da isyanlar çıkardılar, bölgede yaşayan Türklere (Azeri) karşı eşi benzeri görülmemiş vahşetler yaptılar, doğma topraklarından sürgün ettiler ve bölgeyi işkâl ettiler. Ermenistan'ın haksız yere Azerbaycan topraklarını işgal ettiğini ve türettiği vahşeti aşağıdaki bölümde ayrıntıları ile incelemeye çalışacağız.

3.2. Sovyetler Birliği Dağılırken Karabağ Probleminin Yeniden Canlanması

Sovyetler birliği kurulduğundan dağılana kadar merkezi yönetiminde Ruslardan sonra en fazla çalışanlar Ermenilerdi. Ermenilerin bulunmadığı hiçbir önemli organ yoktu ve Ermeniler genellikle başkan veya başkan yardımcısı görevlerini üstlenmekteydiler. Huruşov, Brejnev ve en son Gorboçov'un da önemli danışmanları Ermenilerdi²³⁹. Hatta Gorboçov'un eşi bile Ermeniydi. Ermeniler, bu yöneticiler sayesinde rahatlıkla lobi faaliyetlerinde bulunabiliyorlardı. Sovyetlerdeki en güçlü lobi de zaten Ermenilerinkiydi. Ermeniler Sovyetler boyunca yönetimdeki bu güçleri sayesinde Karabağ'daki iddialarını sürekli gündeme getirmişlerdir. Son dönem M. Gorbaçov'un Perestroyka, Glasnost Projelerini açıkladıktan sonra, Ermeniler hemen bunu kendi çıkarlarına yorumlayarak Karabağ ile alakalı isteklerini daha da sık seslendirmeye başladılar. Bazı Ermeni yazarlar, yazılarının, şiirlerinin sonlarına "Ermenistan'ın Karabağ bölgesi" notunu düşerek propaganda yapıyorlardı. Diğer taraftan merkezdeki Ermeni önderleri de halkı kışkırtan açıklamalar yapmaktaydılar²⁴⁰. 1988'e geldiğimizde ise Robert Koçaryan gibi Dağlık Karabağ KP'de önemli görevlerde olan Ermeni milliyetçisi kişiler halkı örgütleyerek isyanlar çıkarmağa sevk ettiler. 10 Şubat DKÖB Sovyet'i (140 üyesinden 110'u Ermeniydi) Ermenistan ve Azerbaycan Sovyetlerine hitaben Azerbaycan'dan ayrılarak Ermenistan'a birleşme isteği belirten müracaat kabul etti. 21 Şubatta toplanan Sovyetler Birliği Merkezi Komitesi aldığı kararla Ermenilerin isteklerine olumsuz cevap verdi. Ermeni aşırı milliyetçileri bu kararın üzerine bir cevap mahiyeti olarak, DKÖB'nin içinde yer alan Askeran rayonunda iki Azeri gencin öldürülmesiyle başlayan olaylarda eski Azerbaycan toprağı olan Zengazur ve Gökçe bölgesinden 160 bin kişiyi göç etmeye zorladılar, 290 kişiyi ise öldürdüler²⁴¹. Olaylar zincir gibi birebirini izledi ve bu bölgelerden sürgün edilen Bakü ve Sumgayıt şehirlerine yerleşen Azeri Türkleri, bu bölgelerde halen yaşamakta olan Ermeniler ile aralarında kavgalar çıktı. Sumgayıt olayları

²³⁹ Hüseyin, a.g.e, s.20.

²⁴⁰ a.g.e, ss. 24–25.

²⁴¹ Makas, a.g.e, ss.9–11.

olarak da bilinen bu kavgalarda, 6 Azeri Türkü, 26 Ermeni olarak 32 kişi hayatını kaybetti²⁴².

20 Şubatta aldıkları kararın başarılı olamadığını gören DKÖB Sovyet'i bu sefer 1 Temmuz 1988'de Azerbaycan'dan ayrılma kararı aldı. Ertesi gün toplanan Azerbaycan Yüksek Sovyet Başkanlık Divanı, yerel meclisin Azerbaycan'dan ayrılma kararı almağa yetkisi olmadığını, bu kararın anayasaya aykırı olduğunu belirterek kararın geçersizliğini ilan etti²⁴³.

SSCB Yüksek Sovyet Başkanlık Divanı, bu yerel meclislerin almış olduğu kararları değerlendirdi ve sonuç olarak; Azerbaycan ve Ermenistan'ın sınırlarının, anayasayla belirlenen toprak bütünlüğünün değiştirilmesinin mümkün olmadığını, bu kararın SSCB Anayasası'nın 78. maddesine (herhangi bir Sovyet cumhuriyetinin sınırları, rızası olmadan değiştirilemez) dayandığını belirtti²⁴⁴.

SSCB Yüksek Sovyet Başkanlık Divanı, yukarıdaki kararı almadan, Azerbaycan temsilcileri, Ermeni temsilcileri, parlamento üyeleri, bilim adamları ve tarihçilerin katıldığı bir toplantı yaptı. Bu toplantıda Ermeni iddialarını anlatan Erivan Üniversitesi Rektörü S. Ambartsumyan'ın sözünü kesen Gorboçov, Ambartsumyan'a bir soru sorar ve aralarında ilginç diyalog geçer. Bu diyalogda Gorboçov Ambartsumyan'a 20. Y.Y. başında Erivan'da Azeri nüfusun sayısını sorar. Fakat Ambartsumyan bilmediğini itiraf eder. Buna M. Gorboçov, "bunu bilmeniz gerekmektedir. Size hatırlatmak isterim % 43. Günümüzde ise kaç?"

S. Ambartsumyan: "Günümüzde çok az. Belki %1"

Bunun ardından Gorboçov: "Ben Ermenileri suçlamak istemezdim, Azerileri Ermeniler kovdular da demek istemiyorum ama bir takım gelişmelerin olduğu da açıktır".

Gorboçov konuşmasına devam ederek, Dağlık Karabağ'ın yönetimi Ermenistan'a devredilirse, Bakü'deki 200.000 den fazla ve Gürcistan'daki 500.000 Ermeni'yi ne yapacağız? Buraları da mı Ermenistan'a devrelelim? Diye sorar²⁴⁵. Gorboçov'un bu aciz açıklamasında da Ermenilerin ne kadar haksız oldukları açıkça anlaşılmaktadır. Merkezi Komite tarihi gerçekleri de göz önünde bulundurarak yukarıda belirttiğimiz kararı almıştır.

7 Aralık 1988'de Ermenistan'da başgösteren deprem siyasi ve toplumsal gerilimi kısa bir müddetliğine sakinleştirdi. Bu sakin durum Bakü'den Ermenistan'a giden trenlere, yolcu otobüslerine Karabağ Ermenileri tarafından baskınlar yapılmasına kadar devam etti.

²⁴² Aslanlı, **a.g.m**, 400.

²⁴³ **a.g.m**, 400.

²⁴⁴ **a.g.m**, 401.

²⁴⁵ Hüseyin, **a.g.m**, ss.316–317.

Bu baskınlar üzerine Azerbaycan Demir Yolları tren seferlerini kısa müddetliğine durdurdu. Bunun üzerine depremden sonra yeniden yapılanmanın yavaşladığını iddia eden Ermenistan ve Moskova yetkilileri, ulusal radyo ve televizyonlarda Azerbaycan'ı suçlayan açıklamalar yapmaya başladılar. Bu açıklamalar Ermenileri kışkırttı ve yeniden çatışmaların çıkmasına sebep oldu. Moskova'nın bu açıklamasının ardında yatan sebep ise Erivan'a gönderilecek inşaat malzemesi olmadığından suçu Azerbaycan'a yıkmak istenmesi yatmaktaydı²⁴⁶.

Erivan'daki depremin ardından oluşan sakinlikten istifade eden Yüksek Sovyet Başkanlığı 12 Ocak 1989 da Moskova'da toplanarak "Dağlık Karabağ'da Özel Yönetim Biçimi" kurulmasını (Azerbaycan topraklarının bütünlüğü içinde) bir kararname ile kabul etmişlerdi. Kararnameye göre, Karabağ Özerk bölgesi, 20 Ocak 1989'dan itibaren lâğvedilecek, yerini Merkezi Hükümete bağlı olarak bir komite yönetimi ele alacaktı. Bu yönetimin başına Arkadi Volsky isminde bir Ermeni yandaşı atanacaktı. Kararı takiben A. Volsky 5400 kişilik iç işleri bakanlığı birliği ile bölgeye gönderilmiştir²⁴⁷.

Geçici sakinliğin yerini çatışmalara bırakması üzerine, 15 Eylül 1989'da Azerbaycan MK. Dağlık Karabağ bölgesini 12 Ocak 1989'dan beri yöneten "Geçici Komiteyi" lağvederek, Karabağ yönetiminin iadesi kararını aldı²⁴⁸.

SSCB Yüksek Sovyet'i de 18 Kasım 1989'da DKÖB yeniden Azerbaycan'a bırakılmasına, fakat güvenlik güçlerinin orada kalmasının devam etmesine, Karabağ'daki Ermenilerin haklarının korunması için gerekli yasal düzenlemelerin yapılması şartıyla karar verdi. Karar, Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan toprağı olduğunu bir daha vurguladığı için Ermenilerce, Karabağ konusunda Azerbaycan'a yapılan bazı dikteler Azerbaycan tarafından eleştirildi. Ermeniler daha da ileri giderek 1 Aralık 1989 da Dağlık Karabağ'ı Ermenistan'a birleştirmeye karar verdiler. Bunun üzerine, 7 Aralık 1989'da, Azerbaycan Yüksek Sovyet'i Ermenistan parlamentosunun almış olduğu DKÖB ilhak kararını kınadı ve Karabağ'ı yönetmek üzere, egemenlik yasasına dayanarak başkanlığını Azerbaycan K.P. İkinci Sekreteri Polyaniçko'nun yaptığı "Teşkilat Komitesini" kurdu²⁴⁹.

2 Ocak 1990'da DKÖB'nin merkezi Hankendin'de Azerbaycan Türklerini taşıyan otobüs konvoyu Ermenilerin saldırısına uğradı. Güvenlik güçleri saldırıyı güçlkle önledi ve olaylar sırasında 1 kişi öldü, 3 kişi de yaralandı. 9 Ocakta Ermenistan parlamentosunun 1990 Bütçesini onaylarken ekonomik plan kapsamına Karabağ'ı da dâhil etmesi, olayları

²⁴⁶ Vahapzade, **a.g.e**, ss.33–35.

²⁴⁷ Yanar, **a.g.e**, s.179.

²⁴⁸ **a.g.e**, s.180.

²⁴⁹ Aslanlı, **a.g.m**, s.401.

çığırından çıkardı ve Azerbaycan'da, hem Moskova yönetimine hem de olaylar karşısında pasif kalan Azerbaycan yönetimine karşı protesto gösterileri başladı²⁵⁰.

Buraya kadar küçük çatışmalarla devam eden Azerbaycan Ermenistan anlaşmazlığı, bundan sonra 1994 ateşkes anlaşmasına kadar durmadan devam eden on binlerce insanın öldüğü Dağlık Karabağ savaşına dönüştü.

3.3. Ermeni İddialarına Göre Karabağ'ın Ermenistan'a Birleştirilmek İstenmesinin Sebepleri

Ermenistan'ın ister resmi kurumları, ister bilimsel kuruluşları Dağlık Karabağ'ın onlara verilmesi gerekliliğini açıklayan birkaç iddia ileri sürmektedirler. Bu iddialar: Bölgede Ermeniler çoğunluğu teşkil etmektedir; Karabağ, Azerbaycan'ın dâhilindeyken ekonomik açıdan geri kalmıştır; 1920'lerde Karabağ ve Nahçıvan, bir hata olarak Azerbaycan'a bırakılmıştır. Ayrıca Ermeniler 20. Yüzyılın başlarına kadar Karabağ'ın nüfusunun ancak %5'ni Türklerin teşkil ettiğini iddia etmektedirler²⁵¹.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi 1828 Türkmençay anlaşmasından sonra İran'dan bölgeye büyük Ermeni göçleri gerçekleştirilmiştir. Bu göçlerden sonra, 1832'de Rusların yaptığı nüfus sayımında Karabağ nüfusunun %64,8'nü Türklerin teşkil ettiğini görüyoruz²⁵². Aralıklarla daha sonraki sayımlar ise; 1850 yılda ahalinin %76 Türk, %24 Ermeni, 1910 yılda ahalinin %64 Türk, %33 Ermeni, 1948'de ise ahalinin %52'si Türk, %48 ise Ermeni nüfus teşkil etmiştir²⁵³. Görüldüğü gibi, 20 Y.Y. Başında da, 2.Dünya savaşından sonra da, nüfus yine çoğunlukta Türklerden oluşmaktadır.

Ermenilerin bir sonraki iddiaları "bir hata sonucu Karabağ ve Nahçıvan'ın Azerbaycan'a bırakılması"na gelirse, Karabağ'da yaşayan Ermeni köylüleri 5. Kurultaylarında aldıkları kararı, Bolşevik liderleri Mikoyana bir mektup şeklinde göndererek geçim kaynakları Bakü'den ayrılmak istemediklerini belirtmişlerdi. Bunun üzerine A.İ. Mikoyan, 22 Mayıs 1919'de V.İ.Lenin'e bir telgraf çekerek "Ermeni hükümetinin ajanları olan Taşnaklar, Karabağ'ın Ermenistan ile birleştirilmesine çalışıyorlar, lakin bu, Karabağ ahalisi için kendi hayat kaynağından, Bakü'den mahrum

²⁵⁰ Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Cilt: II, Türk İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1991, s. 211.

²⁵¹ Yıldırım - Özönder, **a.g.e**, s.25.

²⁵² **a.g.e**, s.24.

²⁵³ Taptık Hesenov, **Azerbaycan Arazilerinin Ermenistan Tarafından İşgalinin Ağır Sosyal-İktisadi Neticeleri**, Çaşıoğlu Neşriyat, Bakü, 2002, ss. 35-37.

kalmak demektir” diyerek Sovyet yönetimini yanlış karar almamak için uyarılmıştır²⁵⁴. Hatta Azerbaycan İnkılâp komitesinin başkanı N.Narimanov’un, bunun yanı sıra B.Midivani’nin, A.İ. Mikoyanın ve İ. Nuricanyan’ın Moskova Halk Dış İşler Komiseri G. V.Çiçerine ve Güney Kafkasya Bölge Devrim Komitesi Başkanı, G.K. Orconikidze’ye gönderdikleri mektupta deniyordu ki: “Artık Sovyet Azerbaycan’a dâhil olmuştur. Sözde problemlili olan Zengazur ve Karabağ konularına geldiğimizde, size kesin olarak bildiriyoruz ki bu bölgeler gelecekte de Azerbaycan’ın içerisinde kalmalıdır”²⁵⁵. Nitekim bu uyarıları dikkate alan Çiçerin, Kafkas Devrim Komitesi Başkanı Orconikidze’ye gönderdiği telgrafta, Rusya Komünist Partisi Merkezi Komitesinin politikasını şöyle özetlemekteydi “...Tartışmalı bölgeleri Azeri değil Rus birliklerinin işgal etmesine özen gösterin. Bu bölgenin nereye bağlanacağı hususu, uygun siyasi ortam teşekkül edinceye kadar ertelenecek. Karabağ ile alâkalı karar 5 Temmuz 1921 de Rusya Komünist Partisi Merkezi Komitesi Kafkasya Bürosu vermiş, Dağlık Karabağ’ı Azerbaycan’ın hudutları içinde kalmasına ve ona muhtariyet verilmesine karar verilmiştir.”²⁵⁶

Bazı Ermeni grupları ise DKÖB 1923’de Stalin’in kendi arzusu dâhilinde Azerbaycan’a verilmiştir demektedirler. Yukarıda da belirtmiş olduğumuz gibi D.K. Azerbaycan’ın dâhilinde özerklik verilmesi prensipte daha 1921 de olmuştur. Bu zaman İ.V. Stalin daha başkâtip olmamıştı ve alınan kararlarda da hiçbir etkisi olamazdı²⁵⁷.

Bu kararı, Ermeni, Gürcü ve Ruslardan oluşan Merkezi Komitenin Kafkas Bürosu, tarihi gerçeklere bakarak vermişlerdi. Ermenilerin hata olarak niteledikleri kararı veren kişilerden biri olan Çiçerin, 1921 de Moskova’daki Türk- Sovyet görüşmelerinde, bizzat Ermeniler için Türkiye’den Van, Bitlis ve Muş vilayetlerini istemişti. Eğer isteseydi Karabağ ve Nahçıvan bölgelerinin Azerbaycan’da kalmasını onaylamazdı²⁵⁸.

Ermenilerin “İktisadi geri bırakılmışlık” iddialarına gelince; Ermeniler Dağlık Karabağ’ın idari merkezi Stepanakert, tarihi ve şimdiki adı ile Hankendin’de gösteri yapmaya başlamalarından sonra Moskova’dan oraya gönderilen, siyasi büro üyeliğine namzet Razumovski, bu vilayette halledilmesi gereken önemli iktisadi ve kültürel bir problemin olmadığını söylemiştir²⁵⁹. Dağlık Karabağ’ın iktisadi durumu hakkında 24.3.1988, 11.3.1988 tarihlerinde Komünist gazetesinde, 25.3.1988 Azerbaycan Gençleri gazetesinde ve bu tarihlerde birçok gazete ve yayında Ermeni iddialarının doğru

²⁵⁴ İğrar Aliyev, **Dağlık Garabağ: Tarih, Faktlar, Hadiseler**, Elm, Bakü,1989, s. 89

²⁵⁵ **a.g.e.**, s.90.

²⁵⁶ **a.g.e.**, ss.90–93.

²⁵⁷ **a.g.e.**, s.93.

²⁵⁸ Yıldırım - Özönder, **a.g.e.**, 28.

²⁵⁹ Aslan, **Tarihten...**, s.48.

olmadığını anlatmak için geniş şekilde bilgiler verildi. Bu gazetelerin verdiği bilgilere baktığımızda son 15 yılda bu vilayetin sanayi malları üretimi üç kat artmış, gıda malları, hafif sanayi ve makine sanayi de büyük süratle gelişmiştir. Son 15 yıl içinde, daha önceki 15 yıla nispeten sermaye yatırımlarının hacmi üç mislinden daha çok artmıştır. Bu vilayette sanayi kuruluşlarının geliştirilmesi, işsiz sayısının azalmasına yardımcı olmuştur. Azerbaycan'ın Tovuz ve Salyan reyonlarında işsizlik oranının %83, Azerbaycan genelinde %25, Son yıllarda Sovyetler birliğinin tamamında ciddi problemler var iken Dağlık Karabağ'da işsizlik oranı Azerbaycan geneline nispeten iki kat azdır²⁶⁰.

Bu ekonomik verilerden de görüldüğü gibi Ermenilerin “geri kalmışlık” iddiaları da uydurmadan başka bir şey değildir.

3.4. Sıcak Çatışmaların Gölgesinde Bağımsızlığın İlk Yılları

12 Ocakta Ermenilerin Karabağ'daki iki Türk yerleşim birimine saldırımları sonucu, 12 kişi öldü, 22 kişi rehin alındı. 13 Ocakta, bir Ermeni Bakü'de iki Azerbaycanlıya baltayla saldırdı. Saldırıya uğrayanlardan biri öldü, diğeri ağır yaralandı. Bütün bu olaylar üzerine halkın meydanlarda toplanması büyük mitinglere dönüştü ve karşı saldırıya geçildi. Saldırı genellikle Ermenistan'dan zorla göç ettirilen insanların yoğunlukla yerleştikleri Bakü ve Sumgayıt şehirlerinde oldu. Olaylarda çoğunluğu Ermeni 34 kişi hayatını kaybetti²⁶¹.

Azerbaycan'daki olayların büyüdüğünü bahane gösteren merkezi yönetim, Bakü ve Karabağ başta olmak üzere Azerbaycan'ın birçok bölgesinde olağanüstü durum ilan etti ve aynı zamanda da Kızıl Ordu birlikleri üç koldan Azerbaycan'a çıkarma yapmaya başladılar. Özellikle bağımsızlık seslerinin yükseldiği mitingleri bastırmak için Bakü'ye giren ordu, 1990 19 Ocakta yapılan mitingi bastı ve en az 130 kişinin öldürüldüğü, yüzlerce kişinin yaralandığı “Kanlı Ocak” faciasını gerçekleştirdiler²⁶².

23 Ağustos 1990'da Ermenistan egemenliğini ilan ederken, uluslararası hukuku hiçe sayarak Karabağ'ı kendi sınırları içinde gösterdi²⁶³. Ermenistan'ın bu girişimi olayları daha da tırmandırdı ve Karabağ'da çatışmalar hız kazandı.

²⁶⁰ Aslan, **a.g.e.**, s.48; Yıldırım-Özönder, **a.g.e.**, s.29; “Nagorniy Karabakh: Pragramma Razvitiya” Sostavitel İ.Ş.Şükürov, **Konflikt v Nagornom Karabakhe** (“Dağlık Karabağ: Ekonomik Büyüme Planı”, derleyen: i.Ş.Şükürov, Dağlık Karabağ'daki Problemler), Azərneşr, Bakü,1990, s.180; 24.03.1988 **Komünist Gazetesi**; 11.03.1988 **Komünist Gazetesi**; **Azerbaycan Gençleri Gazetesi**, 25.03.1988.

²⁶¹ Aslanlı, **Tarihten...**, s.402.

²⁶² **a.g.m.**, s. 402.

²⁶³ **a.g.m.**, s.402.

1991 yılına gelindiğinde bölgedeki belirsizlik hat safhaya ulaşmıştı. Moskova olayları sadece izlemekle yetiniyordu. Gorboçov tamamen Ermeni lobisinin eline geçmiş, onların dediği ile oturup kalkmaya başlamıştı. Bu durum Gorboçov'un ABD seyahatinden sonra daha da belirginleşmişti. ABD'de Ermeni lobisinin güçlü olduğu bilinmektedir. ABD'de M. Gorboçov'un eşine verilen armağanlar, Ermenistan- Azerbaycan çatışmasında Gorboçov'a inisiyatifini kullanmasını güçlü şekilde etkilemiştir. Kendisi bu durumu "politik yaşamın yanlış kararlarını vermemde çevremdekilerin büyük etkisi oldu"²⁶⁴ diyerek doğrulamaktadır.

Gorboçov, 1991 Mart ayının ortalarında "Tass" ajansına yaptığı açıklamada bölgedeki çatışmalardan rahatsızlığını ifade etti ve Karabağ'ın Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası olduğunu belirtti. Fakat bu açıklama Karabağ'daki olayları yatıştırmaya yetmedi. Artık Azerbaycan kendi başının çaresine bakması gerektiğini anlamıştı. 30 Ağustos 1991'de Azerbaycan egemenliğini ilan etti. Bunun hemen ardından Karabağ Ermenileri "Artsak Ermeni Cumhuriyeti"ni ilan ettiler. Azerbaycan Parlamentosu Ermenilerin bu kararını, Azerbaycan Anayasasına (aynı zamanda SSCB anayasasına) aykırı olduğu için sert tepki gösterdi²⁶⁵.

Olayları bu derece tırmandığını gören Rusya yeni devlet başkanı Yeltsin, yanına Kazakistan devlet başkanı Nazarbayev'i de alarak ilk arabuluculuk girişiminde bulunmak için 20 Eylül 1991 de Bakü'ye geldi. Ertesi gün Gence şehrine giden liderler, yeterli tedbir alındıktan sonra Karabağ'ın merkezi Hankendi'ne oradan da Erivan'a geçtiler. Yeltsin bu gezilerinde tarafları barış masasına oturtura bilmek için uzlaşma yollarını aradı. Her iki taraf ile yaptıkları görüşmelerde uzlaşmanın şartları belirlendi ve 23 Eylül 1991 de Rusya'nın güneyindeki Jeleznovodsk kentinde barış görüşmelerine başlandı²⁶⁶. 24 Eylül 1991 de Yeltsin ve Nazarbayev garantörlüğünde iki ülke anlaşmaya vardılar. Buna göre ateşkes sağlanacak, Ermenistan Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olduğunu kabul edecek, bölgeye kendini yönetmek için birtakım olanaklar sağlanacaktı²⁶⁷. İkinci görüşmeler, sınırdaki İcevan reyonuna bağlı bir köyde gerçekleştirildi. Görüşme sonrasında yayınlanan bildiride, "cinayet ve intikama dayanan kısır döngünün durdurulmasının zorunlu olduğu" bildirildi. Fakat bu arada Ermenistan'ın saldırıları da devam ediyordu. Azerbaycan yönetimi Ermenilerin bu saldırılarının devam ettiğini, ateşkese uyulmadığını göstermek için bölgeye Rus ve Kazakistan'dan gözlemciler devam etti. 20 Kasım 1991 de

²⁶⁴Hüseyn, **a.g.m**, s.318; Vahapzade, **a.g.e**, s.56.

²⁶⁵ Aslanlı, **Tarihten...**, s. 403.

²⁶⁶ **a.g.m**, s.403.

²⁶⁷Aslanlı, **Tarihten...**, **a.g.m**, s.403.

Azerbaycan hükümetinin üyeleri, adalet ve güvenlik yetkilileri, iki Rus generali, Kazak ve Rus gözlemciler, gazeteciler, olayları yerinde gözlemlemek için helikopterle bölgeye giderken, helikopter Karabağ üzerinde, Ermeniler tarafından düşürüldü²⁶⁸. Bu olay görüşmelerin başarısız olduğunu gösteriyordu ve Azerbaycan bunun üzerine 26 Kasım 1991 tarihinde Karabağ'ın özerklik statüsünü feshederek bölgeyi doğrudan merkeze bağladığını ilan etti²⁶⁹.

1992 de Rus birliklerinin Dağlık Karabağ'dan çekilmeleri ile çatışmalar içinden çıkılmaz bir hal aldı. Ermeniler, Rusların bıraktığı ağır silahları da kullanarak var güçleri ile saldırılarını devam ettirmişlerdir²⁷⁰. Azerbaycan, yabancı devletlerin Ermenistan'a yardım ettikleri için Ermenilerin barışa yanaşmadıklarını anlayınca haklarını uluslararası kuruluşlarda aramaya karar verdi.

3.5. Karabağ Probleminin Uluslararası Nitelik Kazanması

1992 yılına geldiğimizde artık Sovyetler Birliğinin dağılması tamamlanmış, eski Sovyet ülkeleri artık uluslararası kuruluşlara girmeye başlamışlardı. 30 Ocak 1992'de Prag'da yapılan Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansında (AGİK, 1994 Budapeşte zirvesinde AGİT olarak değiştirildi) Azerbaycan ve Ermenistan'ın da bu kuruluşa üye olmasının ardından Karabağ problemi otomatik olarak uluslararası nitelik kazandı ve AGİK problemin çözümünde devreye girmiş oldu²⁷¹.

20 Şubatta Ermeniler, Azerbaycan ve Rusya dışişleri bakanları Moskova'da bir araya geldiler ve Sorunun çözümünde AGİK ilkelerine bağlı kalacaklarını açıkladılar²⁷².

20 Şubat açıklamasından sadece 5 gün sonra, 25 Şubatta Rusya ve İran arabulucu temsilcileri gözlemlerde bulunmak için bölgede oldukları bir zamanda, Ermeniler Azerbaycan yerleşim birimi olan Hocalı Kasabasına saldırı yaptılar. Saldırıda 636 sivil vahşice öldürülmüş, 487 kişi rehin alınmış, 150 kişi kaybolmuş, 1275 kişi ise yaralanmıştır. Ölenlerden 63 çocuk 106'sı kadın, 70'i yaşlıydı²⁷³. Hocalı faciasının ardından Azerbaycan'ın resmi organları saldırıya D. Karabağ'da bulunan 366. Rus alayının katıldığını açıkladı fakat Moskova her zaman olduğu gibi olaylarda ellerinin

²⁶⁸Aslanlı, **Tarihten...**,s.403.

²⁶⁹Filiz Cicioğlu, "Azerbaycan – Ermenistan Çatışması: Kafkasya'da Bitmeyen Mücadele", Der: Kemal İnat ve diğerleri, **Dünya Çatışma Bölgeleri**, Nobel Yayıncılık, Ankara, 2004, s.271.

²⁷⁰Aslanlı, **Tarihten...** s. 403.

²⁷¹Cicioğlu, **a.g.m**, s.272.

²⁷²**a.g.m**, s.272.

²⁷³Aslanlı, **Tarihten...**,s. 404.

olmadığını söyleyerek inkâr ettiler. Fakat daha sonra yakalanan 3 Rus askeri 3 Martta düzenledikleri basın toplantısında, beyinlerinin yıkandığını ve Hıristiyan Ermenilerin yanında Müslüman Azerbaycanlılara karşı savaşmaya çağrıldıklarını itiraf ettiler²⁷⁴.

Hocalı faciası Azerbaycan'daki siyasi ortamı iyice gerdi ve Bakü'de sık-sık gösteriler, mitingler düzenlenmeye başladı. Mitinglerde halk Karabağ'daki kırımların karşısının alınmamasında eski hükümeti suçluyor ve yeni Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin biran önce yapılmasını istiyorlardı. 5 Mart 1992 de parlamento binasının önünde yapılan son gösteri sırasında, Azerbaycan Cumhurbaşkanının geçici olarak yetkilerini üstlenmiş meclis başkanı Yakup Memmedov, yeni cumhurbaşkanlığı seçim tarihini açıkladı²⁷⁵.

Karabağ'daki bu vahim durum, 24 Mart 1992 yılında Helsinki'de toplanan AGİK dışişleri bakanları konseyinde değerlendirildi ve sonuç bildirisinin 3–11. maddelerinde sorunun çözümü için Temmuz 1992 de Beyaz Rusya'nın Minsk kentinde konferans düzenlenmesi kararlaştırıldı. Bu konferansa Azerbaycan, ABD, Ermenistan, Beyaz Rusya, İsveç, İtalya, Fransa, Rusya, Türkiye, Çek ve Slovakya Federal Cumhuriyetinin katılacağı, bildirinin 9. Maddesinde belirtildi²⁷⁶. Minsk Konferansı için koordinatörlük İtalya'ya verildi ve Konferansa başkanlık etmek üzere İtalyan temsilci Mario Rafaelli atandı²⁷⁷.

Azerbaycan 1992 Martın ikisinde Birleşmiş Milletlere (BM) üye oldu ve Karabağ probleminin bu teşkilatta da tartışılmasını istedi. Bunun hemen ardından BM'in Başkâtibinin temsilci heyeti, başta S. Vens olmak üzere incelemelerde bulunmak üzere Bakü'ye, Hankendine, oradan da Yerevan'a geçerek incelemelerde bulundu. Bu temsilci heyeti Güvenlik Konseyine bölgedeki olaylar hakkında bilgi verdi. Bunun üzerine BM Genel Kurulu, 26 Mart tarihli toplantısında bölgede AGİK' in girişimlerini destekleme kararı aldı²⁷⁸.

Nisanın sonlarına doğru İran yeniden arabuluculuk girişimlerinde bulunmaya başladılar. 7 Mayıs 1992'de Azerbaycan ve Ermenistan devlet başkanları bir araya gelip sorunun çözümü ile alâkalı bir anlaşma imzaladılar. Bu anlaşmanın imzalanmasından iki gün sonra Ermeniler 9 Mayıs'ta bu seferde Nahçıvan'a saldırdılar. Yine aynı gün Şuşa'ya da saldırdılar ve tüm Karabağ'ı kontrolleri altına aldılar²⁷⁹. Ermenilerin bu saldırılarına 21 Mayıs 1992 tarihinde Helsinki'de gerçekleşen AGİK Kıdemli Memurlar Komitesi toplantısında ele alındı. Toplantıda ABD temsilcisinin önerdiği, Azerbaycan'ın toprak

²⁷⁴Aslanlı, **Tarihten...**, s.404.

²⁷⁵Gaffarov, **Azerbaycan Tarihi XX Asrın 80–90. Yılları**, Qanun Neşriyat, Bakü,1987, s.53.

²⁷⁶Cicioğlu, **a.g.m**, s.272.

²⁷⁷Aslanlı, **Tarihten...**, 405.

²⁷⁸Mahir Abdullayev, **Beynalhalk Münasibetler Tarihi**, ABU Yayınları, Bakü, 2003, s.506.

²⁷⁹Cicioğlu, **a.g.m**, s.273.

bütünlüğünü vurgulayan ve bölgedeki tüm yabancı askeri güçlerin çekilmesini öngören tasarısı için Ermenistan dışında diğer 51 ülkenin temsilcileri olumlu oy kullandı²⁸⁰.

Helsinki’de bu karar alınırken Ermenistan Rusya ile iki önemli anlaşma imzaladı. Bu anlaşmalardan ilkiyle 7. Rus askeri üssünün cumhuriyette kalmasını kabul etti, diğer anlaşmayla ise BDT üyesi oldu ve 15 Mayıs’ta BDT Ortak Güvenlik Paktını imzaladı²⁸¹. Bu şekilde hem politik hem de askeri konuda Rusya’nın desteğini almış oldular. Rusya Azerbaycan’ı da BDT’na girmeyi teklif etti fakat Azerbaycan bağımsızlığına gölge düşer endişesiyle Rusya’nın bu teklifini kabul etmedi. Aslında Azerbaycan endişelerinde haklıydı çünkü Rusya ABD’nin tek kutuplu dünyanın efendisi rolünü oynamasında sıkılmıştı, çift kutuplu dünyanın özlemini çekmekteydi. Rusya zaten bunu çok geçmeden 1993 yılının başında “Yakın Çevre” politikası ile açığa çıkarmıştır. 1992 ortalarında da bu politikanın temellerini, BDT’nun kurulmasına öncülük ederek atmaktaydı²⁸². Bu tarihten sonra Rusya Azerbaycan’ı BDT’na girmeye zorlamak için, Ermenistan’a destek vererek Azerbaycan’ı köşeye sıkıştırmaya çalışacaktır.

Ermenistan ve Rusya’da bunlar olurken Azerbaycan’da da 7 Haziranda Cumhurbaşkanlığı seçimleri oldu ve Ebülfez Elçibey seçimleri kazanarak cumhurbaşkanı oldu. 12 Haziranda da Azerbaycan topraklarını kurtarmak için karşı saldırıya geçildi. Bu karşı saldırılarda birçok köy tekrar geri alınmaya başlandı. Azerbaycan ordusunun bu atağı Ermenistan’ı endişelendirdi ve barış görüşmelerine yaklaştırdı. Fakat Ermeniler görüşmelere Karabağ Ermenilerinin resmi sıfatla katılmasını istemesi, 29 Haziran- 7 Temmuz arasında yapılacak olan Roma görüşmelerinin 3.Turunda ve 15 Temmuzda yapılması planlanan 4. Turdan sonuç alınmasını engelledi ve durum görüşmelere katılan diğer devletler tarafından tepkiyle karşılandı²⁸³.

Hazar denizinin doğusunda çatışma istemeyen Kazakistan cumhurbaşkanı Nazarbayev, barış görüşmelerinin yeniden başlaması için yine arabuluculuk girişimlerinde bulunmaya karar verdi ve Ağustos 1992’de Kazakistan, Ermenistan ve Azerbaycan’ın Dış İşleri bakanlarının bir araya gelmelerini sağladı²⁸⁴.

1992 yılının Eylül ayından 1993’ün başına kadar yapılan girişimlerin tümü Ermenilerin karşı tutumları sonucu başarısız oldu. 1993 yılının başına gelindiğinde ise Azerbaycan, savaş bölgesindeki üstünlüğünü yeniden Ermenistan’a kaptırmağa başladı.

²⁸⁰ Aslanlı, **Tarihten...**, s.405.

²⁸¹ **a.g.m.**, s.405.

²⁸² Sinan Ögen, Kamil Ağacan, “Güney Kafkasya’da Yeniden Başlayan Veya Bitmeyen Soğuk Savaş”, **Stratejik Analiz**, Cilt: II, Sayı13, Mayıs 2001, s.26.

²⁸³ Aslanlı, **Tarihten...**, s.406.

²⁸⁴ Musa Gasimov, **Azerbaycan Beynâlhalk Münasibetlet Sisteminde**, Gençlik Neşriyat, Bakü, 1996, 102.

Azerbaycan'ın savaşta gücünün zayıflamasının nedenlerinden biri Rusya'nın Ermenistan'ı desteklemesiydi. Diğer bir nedeni ise 24 Ekim 1992'de Amerikan Kongresinin 2532 sayılı "Özgürlüklere Yardım Yasası" kapsamına Ermenistan'ı almalarına karşın Azerbaycan'ı almamalarıydı diyebiliriz. Bu yasayla amaçlanan Sovyetler Birliğinden ayrılan ülkelere bağımsızlıklarını kurmalarına yardımcı olmaktı. Fakat yasanın 907 sayılı ek maddesi Azerbaycan'a ayrılmıştı ve bu maddede Azerbaycan'ın Ermenistan'a ambargo uyguladığı belirtilerek yardım verilmemesi kararlaştırılmıştı²⁸⁵. ABD'nin almış olduğu karar Avrupa ülkelerini de etkiledi ve onlarda Ermenistan'a yardım yapmaya başladılar. Bu yardımlar da doğal olarak savaş bölgesinde Ermenilerin güçlenmesine ve Azerbaycan'ın zayıflamasına sebep olmuştur. Yeri gelmişken onu da diyelim ki, bu savaşta ABD ve Rusya gibi iki zıt güçlerin aynı tarafı desteklediği, bu zamana kadar nadir görülmüş örneklerdendir.

1993 yılının başında, 13 Ocakta, ABD başkanı Bush ile Rusya devlet başkanı Yeltsin Kremlinde bir araya geldiler. Görüşmelerde Karabağ sorununu da ele alarak bu konuda bir beyanname de imzaladılar. Bu beyannameye göre taraflar, Karabağ'da ve Azerbaycan- Ermenistan sınırlarındaki çatışmalardan rahatsızlığını ifade ediyor ve sorunun AGİK' in temel ilkeleri çerçevesinde çözülmesi gerektiğini vurguluyorlardı²⁸⁶.

Bütün taraflar taşı AGİK'e atması ve AGİK'in de çözüm için bir şey yapamaması Ermenistan'a aynı zamanda da Rusya'ya manevra alanı oluşturmaktaydı. Buna bağlı olarak 6 Şubat 1993'te Ermeniler BDT' ye bağlı 128. Alayın ve Lejyoner askerin yardımları ile Dağlık Karabağ'ın Ağdere bölgesine son zamanların en büyük saldırısını gerçekleştirdiler²⁸⁷. Saldırı sonucu, önemli stratejik noktalar olan Şihavent ve Çıldırın dâhil 8 kasaba Ermenilerin eline geçti ve yüzden fazla Azeri askeri şehit oldu²⁸⁸. Bu saldırı aynı zamanda Rusya'nın Azerbaycan'ı cezalandırmasıydı. Çünkü bu saldırının öncesinde Rusya Azerbaycan'ı BDT' ye girmesi için ikaz etmiş, girdiği halde Karabağ sorununda yardım edebileceğini belirtmişti²⁸⁹.

Ağdere saldırısının sonrasında, 20 Şubat 1993 de Roma'da, Azerbaycan, ABD, Ermenistan, Rusya temsilcileri ve Minsk Grup başkanı Rafaelli'nin de katıldığı bir görüşme gerçekleştirildi. Toplantıda ateşkesin sağlanması için bölgeye gözlemcilerin gönderilmesi konusunda uzlaşmaya varıldı. Fakat barıştan yana olmayan Ermenistan

²⁸⁵ Araz Aslanlı, "Adaletsizliğe Verilen Ara: 907 Sayılı Ek Maddenin Uygulamasının Durdurulması", **Stratejik Analiz**, Cilt:2, Sayı:21, Ocak 2002, s.57.

²⁸⁶ Aslanlı, **Tarihten...**, s.407.

²⁸⁷ **a.g.m**, s.407.

²⁸⁸ **Zaman Gazetesi**, 8 Şubat 1993, s.13.

²⁸⁹ Gaffarov, **a.g.e**, s.60.

Dağlık Karabağ'ı işgal etmekle yetinmeyerek bu sefer Dağlık Karabağ dışında kalan, Ermenistan ile Dağlık Karabağ'ı bağlayan koridorlardan biri olan Kelbecer rayonuna 27 Martta saldırıya başladılar. Bu saldırılar sonucu Nisan ayının 3 de Kelbecer Ermeniler tarafından işgal edilmiş oldu²⁹⁰.

6 Nisan 1993'te ABD, Ermeni saldırısını kınadı. Bu arada Azerbaycan AGİK barış görüşmelerinin başarı sağlayamadığını ileri sürerek görüşmelerden çekildiğini açıkladı. AB ülkeleri de Kelbecer'in işgali ile alâkalı olarak Ermeni hükümetine başvurarak "Dağlık Karabağ'daki nüfuzunu" kullanmasını istemişlerdir. Tabii ki Ermeni hükümeti hemen bir açıklama yaparak, Kelbecer'in işgalinde Ermeni ordusunun kullanılmadığını işgali Karabağ Ermenilerinin gerçekleştirdiğini açıkladı²⁹¹.

Azerbaycan devleti konuyla ilgili olarak BM'e bilgi vererek işgalin Genel Kurulda görüşülmesini istedi. Bunun üzerine BM bölgeye gözlemci gönderdi. Nisanın 30 da ise Azerbaycan – Ermenistan çatışması Genel Kurulda görüşüldü ve 822 sayılı karar kabul edildi. Kararda, Güvenlik Konseyinin konuya ilişkin 29 Ocak ve 6 Nisan tarihli daha önce yayınladığı beyanları ve raporlarına da gönderme yapılarak, iki ülke arasındaki çatışmaların endişe verici olduğundan, Kelbecer'in Ermenilerce (ülke belirtilmiyor) işgal edilmesinden duyulan rahatsızlık dile getirilmiş, uluslararası kabul görmüş sınırların ihlal edilmezliği, bütün devletlerin bağımsızlığı ve toprak bütünlüğüne saygı gösterilmesi gerektiği ilkeleri de vurgulanarak 5 madde sıralanmıştır²⁹². Bu maddeler:

1. Ateşkesin kesin biçimde yapılması, ayrıca bütün işgal güçlerinin Kelbecer rayonundan ve Azerbaycan'ın yakın dönemde işgal edilmiş diğer bölgelerinden çıkarılması amacıyla bütün askeri operasyonların ve düşmanca eylemlerin durdurulmasını talep eder;

2. İlgili tarafların çatışmanın AGİK Minsk Grubu barış süreci ile çözümü için görüşmelere hemen ve tekrar başlanması ve sorunun barışçıl araçlarla çözümünü zorlaştıracak eylemlerden kaçınmasını ısrarla vurgular;

3. Sivil halkın zorluklarını azaltmak için bölgede, özellikle çatışmanın etkili olduğu bütün reyonlarda insani yardımların yapılabilmesi için engellerin kaldırılmasını isteyerek, bütün tarafların ulusların, insani haklarının ilke ve normlarına uymak zorunda olduğunu belirtir;

²⁹⁰ Abdullayev, a.g.e, s.507.

²⁹¹ Aslanlı, **Tarihten...**, s.407.

²⁹² Abdullayev, a.g.e, s.508; Hesenov, a.g.e, s.98.

4. Genel sekreterden, AGİK Başkanı, ayrıca AGİK Minsk grubu ile görüşmeler yaparak bölgedeki özellikle Azerbaycan'ın Kelbecer rayonundaki durumu değerlendirerek bu konuda Güvenlik Konseyine rapor sunması rica olunur;

5. Bu konu ile aktif olarak meşgul olunulacağı kararını alır²⁹³.

3 Mayıs 1993'te Yeltsin önderliği ile Rusya, Türkiye ve ABD, AGİK süreci çerçevesinde bir barış girişimi başlattılar. Bu barış girişiminde taraflara sunulan teklife göre 14 Mayıs 1993'ten itibaren Ermeni güçlerinin Kelbecer'i boşaltması, 7 Mayıs 1993'den itibaren de AGİK çerçevesinde barış görüşmelerinin devam ettirilmesi gerekiyordu. Fakat öngörülen teklifler Azerbaycan tarafında kabul görse de Ermeniler ilk baştan kabul etmedi. 27 Mayıs'ta Ter- Petrosiyan'ın Yeltsin ile görüşmesinden sonra şartları kabul ettiklerini açıkladı. Fakat çok geçmeden Ermeni kamuoyunun baskılarına dayanamayan Ter-Petrosiyan pozisyon değiştirerek, Karabağ Ermenilerinin şartları kabul etmediklerini ileri sürdü ve böylece süreç tıkanmış oldu²⁹⁴.

Üçlü arabuluculuk girişimlerinin tıkanmasının ardından yine AGİK üyesi 9 ülke, ABD, Rusya, Fansa, Türkiye, Almanya, Çek Cumhuriyeti, İsveç ve Beyaz Rusya temsilcilerin den oluşan yeni barış girişimi başlatıldı. Temsilciler 3-4 Haziranda Roma'da bir araya geldiler ve sorunun çözülmesi, BM'nin almış olduğu 822 sayılı kararın uygulanması için, "Ertelenemez Program" oluşturdular. Bu programa göre; Azerbaycan ve Ermenistan 11 Hazirana kadar bu programı onaylamalı, 13 Haziranda Ermenilere işgal ettikleri toprakları boşaltmaları tebliğ edilmeli, 15 Haziranda Ermeniler bu toprakları boşaltmağa başlamalı, 20 Haziranda Ermeni ordularının bölgeyi boşaltma işlemi tamamlanmış olmalı, 21 Haziranda AGİK gözlemci grubu bölgenin boşaltıldığından emin olmalı, 1 Temmuzdan itibaren bölgeye 50 kişilik gözlemci grubu yerleştirilmeli ve 7 Ağustostan sonra Minsk konferansı görüşmelere başlamalı²⁹⁵. Fakat Ermeniler Karabağ Ermenilerini bu programa razı etmek için 1 ay zaman istedi. Ermeniler daha Mario Rafaelli'nin Azerbaycan ve Ermenistan'ı ziyaret edeceği Bakü- Erivan- Bakü-Ağdam-Hankendi -Bakü- Roma trafiğine bile itiraz ettiler. Bunun üzerine bu trafik değiştirildi ve Bakü-Tiflis- Erivan-Hankendi- Erivan- Tiflis-Bakü güzergâhı kabul edildi. Ama yine de sonuç sıfır oldu. Çünkü Programda ileri sürülen şeyler Ermenistan'ın bölgeden çekilmesini gerektiriyordu ki, Ermenistan da buna razı değildi. Rafaelli Viyana da yapılan

²⁹³ Hesenov, a.g.e, s.99; Aslanlı, **Tarihten....**, s.409.

²⁹⁴ - Cicioğlu, a.g.m, s.273.

²⁹⁵ Gasımov, a.g.e, 106.

Minsk Grubu toplantısında Ermenistan'ın "Ertelenemez Programı" kabul etmeye yanaşmadığını belirtti ve bu çabalar da boşa çıkmış oldu²⁹⁶.

1993 yılında Rusya "Yakın Çevre" politikasını açıklamış, bu yakın çevresinde kendisine yakın hükümetlerin kurulmasını sağlamaya başlamıştı. Rusya bu politikasını Azerbaycan'da da gerçekleştirmek için muhalefetle Elçibey'i karşı karşıya getirdi ve ülkede siyasi karışıklık baş verdi. Bu siyasi karışıklığı fırsat bilen Ermenistan bütün gücüyle Azerbaycan'ın topraklarını işgal etmeye başladılar. 17 Haziranda Rus gözlemciler bölgede incelemelerde bulunurken Ermenistan uçaklarının Ağdam kentine saldırısına şahit oldular. Ordusunun bir bölümü siyasi kargaşa dolayısıyla Bakü'de olan Azerbaycan orduları, Ermenistan saldırıları karşısında fazla dayanamadı ve sırasıyla 26–28 Haziran tarihinde Akdere, 23–24 Temmuz tarihinde ise Ağdam kentleri Ermenistan'ın eline geçmiş oldu²⁹⁷.

Bu işgallerin ardından toplanan BM Güvenlik Konseyi 853 sayılı kararı kabul etti. Kararda, daha önce alınmış 822 sayılı karara ve öncesinde Azerbaycan- Ermenistan münakaşası ile ilgili yayınlanan beyannamelere de gönderme yapılarak Ermeni işgalcilerinin işgal ettikleri Azerbaycan topraklarında biran önce çıkmaları talep olundu²⁹⁸.

Ermenistan, BM'in almış olduğu bu kararı hiç önemsemeyen işgallerine devam etti. Bu seferde Fizuli ve Cebrayıl rayonlarına saldırıya başladı. Ermenilerin bu işgalleri üzerine 18 Ağustos 1993'te BMGK dönem başkanı, ABD temsilcisi M. Albriht uzun bir açıklama yaptı ve Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki çatışmaların kötüye gittiğini, endişe verici olduğunu belirtti. Albright, BM tarafından alınmış olan kararların hemen uygulanmasını, Ermeni güçlerinin işgal edilmiş Azerbaycan topraklarını hemen terk etmesi gerektiğini bildirdi²⁹⁹. Fakat Ermenistan Fizuli ve Cebrayıl rayonlarına saldırılarını yoğunlaştırdılar. 23 Ağustosta Fizuli rayonunun büyük kısmını, 25 Ağustosta da Cebrayıl rayonunu, 31 Ağustosta ise Kubatlı rayonunu işgal ettiler³⁰⁰.

Ermenilerin bu son işgallerine ilk müdahale Rusya'dan geldi. Bu dönemde Azerbaycan Cumhurbaşkanı artık Haydar Aliyev'di. O, Türkiye'nin de olurlarını alarak BDT' ye üye olmuştu. Aliyev dış politikada denge politikası uyguluyor, Ermenistan ile mevcut savaşta Rusya'nın desteğini almadan başarı sağlanamayacağını düşünüyordu. Eylülün ayının sonlarına doğru ise AGİK ve BM Ermeni işgalini suçlayan kararlar aldılar.

²⁹⁶ Aslanlı, **Tarihten...**, ss.410-411.

²⁹⁷ **a.g.m**, s.411.

²⁹⁸ Abdullayev, **a.g.e**, s.508.

²⁹⁹ Aslanlı, **Tarihten...**, s.411.

³⁰⁰ Abdullayev, **a.g.e**, ss.508–509.

BM Azerbaycan- Ermenistan çatışması ile alâkalı aldığı kararlara birini daha ekledi ve 874 sayılı kararı kabul etti³⁰¹. Kararda: Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'ın arazisi olduğu bir daha tasdik olundu; Ermenistan'ın çatışmalarda taraflardan biri olduğu; devletlerin bağımsızlığı arazi bölünmezliği, sınırların dokunulmazlığı ve toprak elde etmek için güç kullanılmasına müsaade edilmezliği, bir daha tasdik edildi; dünya devletleri, kaçkınlara insani yardım yapılmaya davet edildi; bölgedeki bütün devletlere düşmanlık hareketlerinden sakınmaları ve çatışmalara katılmamaları çağrısında bulunuldu³⁰².

Herhangi bir yaptırım gücü olmayan BM kararlarını Ermenistan dinlemedi ve 23 Ekimde Horadiz kasabasını, 28 Ekim- 1 Kasım tarihlerinde ise Zengilan rayonunu da işgal ederek Karabağ ve Dağlık Karabağ'ın Ermenistan çevresini tamamı ile ellerine geçirmiş oldular. Zengilan ve Horadiz 'in işgalinden sonra BMGK 884 sayılı bir karar daha alarak Azerbaycan topraklarının işgali ile alâkalı aldığı etkisiz kararlarını dörde çıkarttı. Bu kararda, da daha önce alınmış olan kararlara gönderme yapılarak işgallerden duyulan rahatsızlık dile getirilmiş ve yapılması gerekenler 11 madde halinde sıralanmıştır. Yine kararda sorunun AGİK Minsk grubunun çözüm çerçevesinde hallolunması istenmekteydi³⁰³.

Aliyev ile birlikte azda olsa kendini toparlayan Azerbaycan ordusu, 1994 yılının başlarında atağa geçti ve Akdere, Fifuli, Kelbecer kentlerinin çevresindeki 40 köyü geri alabildiler. Azerbaycan ordusunun bu atağı Ermenileri endişelendirdi ve masaya oturmaya itti. 4-5 Mayıs 1994 tarihlerinde taraflar arasında ateşkes öngören "Bişkek Protokolü" imzalandı³⁰⁴. Fakat bu protokolün imzalanmasıyla Azerbaycan diplomasisi önemli bir hatayı da yapmış oldular. Bu protokolle ilk kez Karabağ'ın Ermeni temsilcileri taraf olarak tanınmış oldu.

Ermenistan ve Azerbaycan arasında çıkan savaşla birlikte, yoğun diplomatik uğraşlardan sonra Mayıs 1994'te Azerbaycan ve Ermenistan arasında anlaşma imzalanmış oldu. Bu anlaşma 16 Mayıs 1994'te Moskova'da bir araya gelen Azerbaycan, Ermenistan ve Rusya savunma bakanları toplantısında Minsk eş bakanlarından Kazimirov'un ileri sürdüğü bir fikirdi. Kazimirov bu fikrini "Büyük Siyasi Anlaşma" olarak niteliyordu. Anlaşmanın İçeriğinde ise Kazimirov'un da belirttiği gibi, savaş bölgesindeki orduların

³⁰¹ Hesenov, **a.g.e**, s.104.

³⁰² **a.g.e**, ss.104-106.

³⁰³ **a.g.e**, ss.107-108; Abdullayev, **a.g.e**, 510.

³⁰⁴ Cicioğlu, **a.g.m**, 274.

geri çekilmesi daha sonraki meseleydi, önemli olan ateşkesin sağlanmasıydı³⁰⁵. İçeriğinde barışı içermeyen ateşkes anlaşması beraberinde çıkmaz sonun da yeni başlangıcı oluyordu.

Ermenistan aslında bu anlaşmayı imzalamakta pek zorlanmadı çünkü anlaşmanın içeriğinde nasıl olsa tümünden çözüm yoktu ve bu durum Ermenistan'a Azerbaycan toprakları üzerinde tasarruf yapma fırsatı veriyordu. Bu arada Ermenistan için, bu tabii kaynağı bol olan Azerbaycan topraklarındaki kaynakları kullanarak ekonomisini güçlendirme imkânı da doğuyordu. Bilindiği gibi Dağlık Karabağ ve Dağlık Karabağ'ın dışındaki Ermeniler'in işgal ettiği kentlerde özellikle Kelbecer ve Ağdamda Altın, Çıva yatakları ve zengin inşaat malzemesi bulunmaktadır. Kelbecer'de çıkan Çıva Azerbaycan'ın Çıva ihtiyatının %100 oluşturmaktaydı. Ayrıca Karabağ'da çıkan şifalı su yatakları da Azerbaycan'ın şifalı su ihtiyatının %35'ni oluşturmaktadır. Basından alınan bilgilere göre şu anda Ermenistan bu kaynakları etkin bir şekilde kullanmaktadır. Kelbecer'deki altın madenlerini İngiliz bir şirketi işletmektedir³⁰⁶.

Azerbaycan- Ermenistan arasında cereyan etmiş 1988–1994 çatışmasının Azerbaycan'a verdiği zararlara dikkat edecek olursak, Azerbaycan'ın %20 toprağı Ermenistan tarafından işgal edilmiş, 1.000.000'dan fazla insan evinden, yurdundan uzak düşmüş ve binlerce tarihi eser talan edilmiştir³⁰⁷. Sadece 1988'de Ermenistan'dan, özelliklede Türklerin yaşadığı Zengazur'dan 250.000 Azeri Türkü Ermenistan parlamentosunun çıkarmış olduğu bir kararla zorla göç ettirilmiştir. 1992-1994'de ise işgal edilen Karabağ ve çevresinden 680.000 Azeri Türkü göç etmeye mecbur kalmış, yaklaşık 20 bin Azeri Türkü Şehit edilmiş, 20 binden fazla yaralanmış, 50 bin insan sakat kalmış ve 5.101 insan ise ya kaybolmuş yâda esir düşmüştür³⁰⁸. Bunların yanı sıra işgal edilen Azerbaycan topraklarında kayda alınmış, 616 okul, 242 çocuk yuvası, 683 kütüphane, 464'den fazla tarihi eser ve müze, 695 hastane ve sağlık ocağı Ermenilerin eline geçmiştir³⁰⁹. Azerbaycan Ermeni işgalinden dolayı 60 milyar dolar zarara uğramıştır³¹⁰.

3.6. Büyük Devletlerin Arabuluculuk Girişimleri

³⁰⁵ **Milliyet Gazetesi**, 26 Mayıs 1994; **Zaman Gazetesi**, 23 Mayıs 1994.

³⁰⁶ Hesenov, **a.g.e.**, ss.22–25.

³⁰⁷ Sinan Oğan, “Yüzyılın Dramı, Azerbaycan'da Göçmen (Kaçkın) Sorunu”, **Avrasya Dosyası**, Azerbaycan Özel, Cilt: VII, İlkbahar 2001, s.435.

³⁰⁸ **a.g.m.**, s.434.

³⁰⁹ Oğan, **a.g.m.**, s.436.

³¹⁰ Hesenov, **a.g.e.**, s.82.

Ermenistan ile yapılan ateşkesten sonra konu unutulmağa başladı. Bu durum 1997 Fransa'nın arabuluculuk girişimlerine kadar devam etti. Bu arada her iki devlette kendi iç problemleri ile uğraşmaktaydı. Bu doğrultuda Azerbaycan cumhurbaşkanı Haydar Aliyev Azerbaycan petrolünün dünya pazarına çıkarılması amacıyla ülkeye uluslararası şirketleri çekmeye çalışmış, bunu yaparken de arabuluculuk girişimlerinde bulunan kilit devletlere Azerbaycan petrolünden pay vererek Ermenistan'ın bu ülkelerdeki güçlü lobisini petrol anlaşmaları ile dengelemeye çalışmıştır³¹¹.

1996 yılına geldiğimizde bölgede yatırım yapan ve yapmak isteyen yabancı şirketler de Karabağ probleminin biran önce çözülmesini istemekteydi. Çünkü ateşkes ara – ara deliniyor bu da şirketlerde endişeye sebep oluyordu.

Bölgeyle yakından uzaktan alakası olan ve bölgedeki gelişmelerin kendi devletini yakından etkileyeceğini düşünen devletler Karabağ sorununun toptan çözümü için birçok kez arabuluculuk tekliflerinde bulunmuşlardır. Bu devletlerden başlıcaları, ABD, Rusya, Fransa, Türkiye, İran ve Gürcistan'dır. Bunlardan Türkiye'nin arabuluculuk girişimleri Ermenistan tarafından sürekli reddedilmiştir. İran'ın arabuluculuk girişimlerini ise Azerbaycan kendisi istememiştir. Çünkü İran ne zaman arabulucu olarak ortaya çıksa Azerbaycan'ın topraklarına Ermenistan'ın tecavüzü artmıştır. Gürcistan bölgedeki çatışmaların kendi ülkesine sıçramasından korkuyor ve bölgedeki gelişmeleri yakından takip ediyordu. Bunun içindir ki, Gürcistan birkaç kez arabuluculuk girişiminde bulundu fakat Gürcistan'ın arabuluculuk girişimleri ciddiye alınmadığı için girişimler sonuçsuz kalmıştır³¹². Çözüm için etkili arabuluculuk girişimleri AGİT Minsk Grubu eş başkanları da olan Fransa, ABD ve Rusya'dan gelmiştir. Bu devletlerin girişimleriyle Azerbaycan Dış İşleri bakanları 13 kez, devlet başkanları ise 5 kez bir araya gelmişlerdir³¹³. Problemin tamamen çözümlenmesi için ilk arabulucu devlet 1996 yılında Chirac'ın özel girişimleri ile Fransa olmuştur.

3.6.1. Fransa'nın Barış İçin Girişimleri

Fransa, AGİT Minsk Grubunun eş başkanlarından biri olarak Karabağ probleminin çözümlenmesinde birçok arabuluculuk girişiminde bulunmuştur. Özellikle Fransa cumhurbaşkanı Jaques Chirac problemin çözümlenmesi için özel çaba harcamıştır. Chirac'ın problemi çözme konusunda hayli iddialı olduğu söylenebilir. Chirac kendi

³¹¹ Suat Kınıklıoğlu, "Haydar Aliyev, Kafkasya ve Dönüşüm", *Zaman Gazetesi*, 14 Aralık 2003, s.16.

³¹² Aslanlı, *Tarihten...*, ss.410-412.

³¹³ Kamil Ağacan, "Dağlık Karabağ: 2006 Altın Fırsat Mı?" *Stratejik Analiz*, Şubat 2006, s.87

deyimiyle “Fransa’da Ermeni nüfusu var ve biz Ermenistan’a daha yakınız³¹⁴, problemi çöze biliriz” diyerek iddialı olduğunu belirtmekteydi. Chirac ayrıca Azerbaycan ile Ermenistan bölgede çözüme gitmeleri durumunda her iki ülkeye 2 milyar dolarlık yardım ve yatırım sözü de vermekteydi³¹⁵.

2 Aralık 1996’da Lizbon’da toplanan AGİT Devlet Bakanları Zirvesinde Ermenistan’ın muhalefetine karşılık diğer tüm devletler (Rusya dâhil) onayıyla “Aşamalı Çözüm Planını” kabul ettiler. Azerbaycan planı kabul ederken, Ermenistan kabul etmek istemiyordu ve Chirac devreye girerek Levon Ter- Petrosiyan’ı planı kabul etmeye ikna etmiş ve Ermenistan 26 Eylül 1997’de planı kabul ettiğini açıklamıştır³¹⁶. Bu plan 18- 19 Aralık 1997’de Kopenhak’da gerçekleştirilen AGİT Bakanlar Konseyi 6. toplantısında da bir daha dile getirildi ve karar metnine yansısı³¹⁷. Karar metni; ateşkes durumundan çıkılarak savaşa tam anlamıyla son veren anlaşmanın imzalanması, Dağlık Karabağ’a Azerbaycan’ın sınırları içerisinde en geniş özerklik sağlanmasını, Laçın, Şuşa ve eski Şuamyay rayonlarının durumunun da aşamalı olarak görüşülmesini öngörmekteydi. Fakat bölgeye AGİT barış gücü gelirse Kafkasya’da etkinliğinin sona ereceğini düşünen Rusya, planın Ermenistan tarafın onaylanmaması için muhalefeti alttan destekliyordu. Hem Rusya’nın hem de Ermeni lobisinin desteğini alan muhalefet hükümete baskı yaparak Ter- Petrosiyan’ın istifa etmesini sağladı³¹⁸. Ter- Petrosiyan’a muhalefet yapanlar parlamentodaki aşırı milliyetçi olan “Karabağ” partisiydi. Bu partinin önemli adamları Robert Koçaryan, Babaya, Vazgen Sargisya ve Serj Sargisyan’dı. Bu kişiler özellikle de Robert Koçaryan, 1988–1994 yılları arasında Dağlık Karabağ ve Azerbaycan’ın diğer bölgelerinde halkı örgütleyerek katliamlar yaptırmış, 1989 da Karabağ da Ermeniler tarafından kurulmuş “Artsak” devletinin de başçılığını yapmıştır. Karabağ da katliamlar yaparak ün saldıklarından sonra Ermenistan Parlamentosuna giren bu kişiler önce bir grup kurmuşlar daha sonrada bu grubu partiye çevirmişler ve Ter- Petrosiyan’a darbe yaparak

³¹⁴ Fransa ve Ermeniler arasındaki bağın tarihi ortaçağa dayanmaktadır. 1095–1374 yıllarında Kilikya’da Ermeni baronluğu bulunmaktaydı. Bu baronluk Bizans, Anadolu Selçuklu Devleti ve Moğollara vergi vererek mevcudiyetini korumaktaydı. Bu baronluğun prenslerinden (idarecilerinden) bazıları Fransız hanedanı Lusignanlar’a mensup olduklarından Fransızlar Ermenileri kardeş olarak görmektedirler. Nitekim 1920’lerde yapılan Ermeni propagandalarında Ermenistan için doğunun küçük Fransası denilmekteydi. Bu konuda geniş bilgi için bkz: Erdal İter, “Ermenistan İddialarından Vazgeçmezse Türkiye- Ermenistan İlişkileri Normalleşmez, **2023**, Nisan 2005, s.31

³¹⁵ Araz Aslanlı, “Küresel ve Bölgesel Aktörlerin Son Girişimleri Işığında Karabağ Sorunu: Çözüme Doğru Mu?”, **Stratejik Analiz**, Cilt: II, Sayı: 12, Nisan 2001, s.54.

³¹⁶ Mehmet Aydın, “Dağlık (Yukarı) Karabağ Sorunu, Der: Baskın Oran, **Türk Dış Politikası**, Cilt:II, İletişim, İstanbul, 2001, s.401.

³¹⁷ Aslanlı, **Tarihten...**, s.420.

³¹⁸ Aydın, **a.g.m**, s.401.

istifa etmesini sağlamışlardır³¹⁹. Bu guruptan olan, daha önce Azerbaycan vatandaşı olmuş, Karabağ'da ve Bakü'de öldürülmüş yüzlerce Azeri Türkünün ölümünden sorumlu olan, Azerilerin tüm Azerbaycan'dan temizlenerek burasının “Büyük Ermenistan” yapılmasını arzulayan Koçaryan, 30 Marttaki seçimlerde cumhurbaşkanı seçilerek Ermenistan'ın başına geçmesi anlaşmanın da uygulamaya koyulamayacağı anlamına geliyordu ve Fransa'nın ilk girişimi bu şekilde sonuçsuz kalmıştı³²⁰.

1999 yılında Chirac AGİT İstanbul Zirvesinden önce arabuluculuk girişiminde bulunarak tarafları yarım kalmış planı kabul ettirmeye çalışıyordu. Fakat Chirac girişimlere daha başlar başlamaz Ermenistan parlamentosuna saldırı düzenlendi ve Ermenistan'daki siyasi havanın planı kabul etmeye müsait olmadığı anlaşılmış oldu. Bu şekilde İstanbul zirvesinden de bir sonuç alınmadı³²¹.

Fransa Cumhurbaşkanı Chirac'ın İstanbul zirvesi öncesi girişimleri sonuçsuz kalmıştı ama Chirac yine arabuluculuk girişimlerine devam etti. 2001 yılında bir daha girişimde bulunarak Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev ve Ermenistan Cumhurbaşkanı Koçaryan'ı bir araya getirmeye çalıştı. Bu görüşme Paris'te gerçekleşmesi planlanmıştı. Avrupa Konseyi üyeliğine alınmaları sebebiyle Strazburg'a giden iki ülke başkanları buradaki toplantılardan sonran Paris'e geçtiler. Görüşmeleri önce kendi aralarında ve Chirac ile ayrı- ayrı görüştükten sonra üçlü görüşme gerçekleştirdiler. Görüşmelerin içeriği gizli tutuldu ama hem görüşmelerden sonra yapılan basın toplantısında verdikleri olumlu demeçlerden hem de basına sızan haberlerden öğrenildiğine göre liderler bazı konularda uzlaşma sağlayabilişlerdi³²². Görüşmelerin hemen ardından Paris'te gizli anlaşma yapıldığı, Aliyev'in büyük tavizler verdiği haberleri yayılmağa başladı. Bu yayılan haberler Azerbaycan kamuoyunda ciddi rahatsızlıklara neden oldu. Hatta savaş başlayacağı da söylenmeye başlandı. Aliyev bunun üzerine hemen açıklama yaparak çıkan haberleri yalanlamış ve haberi çıkaranlara sert tepki göstermiştir. Ayrıca Aliyev bu basın açıklamasında, 4-5 Martta yeni bir görüşmenin planlandığını da açıklamıştı³²³.

3 Martta Paris'e giderken her iki ülkenin devlet başkanları da basın toplantısı yapmış, basın toplantılarında görüşmelerin içeriği hakkında bilgi verilmemiş olsalar da olumlu mesajlar vermeye çalışmışlardır. Aliyev toplantıda sorulan bir soruya “ben Paris'e

³¹⁹ Grard J. Libaridian, **Ermenistan'ın Devletleşme Sınavı**, Çev: Alma Taşlıca, İletişim, İstanbul, 2001, s.133.

³²⁰ Aslanlı, **Küresel...**, ss.54-55.

³²¹ Aslanlı, **Tarihten...**, s.421.

³²² **a.g.m**, s.422.

³²³ **a.g.m**, s.423.

aktif teklif götürmüyorum, teklifi Koçaryan'dan bekliyorum” deyerek cevap vermişti³²⁴. Bu cevap analiz edilecek olursa, daha önceki görüşmelerde teklifi Azerbaycan'ın vermiş olabileceği ya da arabulucu devletler tarafından sunulmuş teklifi kabul etmiş olabileceği sonucunu çıkarmak mümkündür.

Planlanmış olduğu gibi Martın 4 de ikili görüşmeler gerçekleştirildi, Martın 5 de ise Taraflar Chirac ile ikili daha sonrada üçlü görüşmeler gerçekleştirdiler. Görüşmelerden sonra yapılan basın toplantısında her iki taraf da görüşmelerin içeriği hakkında açıklama yapmaktan kaçınırken, Chirac görüşmelerin olumlu geçtiğini, 2001 yılı içinde barış anlaşmasının imzalanacağını umduğunu belirtti³²⁵. Chirac'ın bu açıklamasına rağmen Aliyev havaalanında açıklama yaparak görüşmelerin sonuçsuz kaldığını, yeni öneriler beklediğini dile getirdi. Buna karşılık Koçaryan ise görüşmelerden olumlu sonuçlar alındığını belirtmekteydi³²⁶.

2001 Haziran ve Temmuz aylarında Ermenistan yetkilileri yaptıkları açıklamalarla Azerbaycan'ı Paris şartlarına uymamakla suçlamaktaydılar. Bu açıklamalar üzerine Azerbaycan yetkilileri karşı açıklamalar yapmıştır. Bu açıklamada Paris'te Ermenilerin bir takım şartlar ileri sürdüklerini fakat bunların Azerbaycan tarafından kabul edilmediğinin altı çizilmiştir³²⁷.

Bu gelişmelerin ardından Chirac bir müddet arabuluculuk girişimlerine ara verdi ama 2006 yılının başlarında yine iki ülke başçılarını Fransa da bir araya getirmek için çalışmalara başladı. Chirac'ın girişimleri ile taraflar 11–12 Şubat tarihlerinde Paris'in yakınındaki Rambouillet kasabasında bir araya geldiler. Chirac görüşmeler öncesi “problemin çözümü için uygun ortam var” diyordu ama görüşmelerden çıkan tek olumlu gelişme ileride görüşmelere yine devam edileceğinin kararlaştırıldığı oldu³²⁸. Bu görüşmelerde taraflara aşamalı çözüm planı çerçevesinde bir öneride bulunuldu. Bu öneriye göre Ermeni askeri dağlık Karabağ'dan çekilecek, Azerbaycan da bu bölgede bir referandum yapılmasına razı olacak, 15 yıl kadar sürebilecek bir dönemde ise, bölge AGİT'in denetiminde kalacak. Fakat bu teklife Ermenistan işgal ettiği bölgelerden çekilmesi gerektiği, Azerbaycan ise referandum yapılması istendiği için karşı çıkmış ve öneri kabul edilmemiştir. Bilindiği gibi son iki senede sorunla ilgili bütün gelişmeler Azerbaycan'dan yana olduğu ve referandumun sadece Dağlık Karabağ'ı kapsayacak

³²⁴ www.yenimusavat.com/arşiv/04.03.2001,06.01.2005.

³²⁵ Aslanlı, **Tarihten...**, s.423.

³²⁶ Aslanlı, **Küresel...**, s.57.

³²⁷ Aslanlı, **Tarihten...**, s.424.

³²⁸ “Zirveden Umut Çıktı”, **Tercuman** (halka ve olaylara), 12 Şubat 2006, s.12; Jaques Chirac: “Qarabağ Meselesinin Hellinde Razılaşıma Üçün Real İmkan Var”, www.525ci.com, 12.02.2006.

olması Azerbaycan anayasasına uymadığı için Azerbaycan'ın bu teklifi kabul etmesi mümkün değildi³²⁹. Fransa'nın bu son arabuluculuk girişiminden de bu şekilde sonuç alınamadı.

3.6.2. ABD'nin Arabuluculuk Girişimleri

ABD ilk yıllarda Ermenistan'ı desteklemiş, ona maddi yardımda bulunmuş olsa da daha sonra Azerbaycan'da ABD'nin petrol şirketlerinin payı artmasıyla birlikte tutumunda değişme olmuş ve çözümden yana tavır koymaya başlamıştır. ABD yanlış bilgilendirilme sonucu Azerbaycan'a yardımda bulunulmadığını ileri sürerek 1996'dan başlayarak dolaylı yollarla Azerbaycan'a da yardımda bulunmuş, daha sonra 2001 yılında ise 907 sayılı Azerbaycan'a yardımları yasaklayan ek maddenin yürürlüğünü durdurmuştur³³⁰.

ABD'nin eski başkanı Bill Clinton görevini devretmeden üç gün önce, 17 Ocak 2001 de iki ülke yönetimine birer mektup yazarak tarafları bir an önce çözüme davet etmiş ve bunun karşılığında hem iç politikada hem de dış politikada destek sözü vermiştir³³¹. G. W. Bush da göreve geldikten hemen sonra Paris görüşmeleri öncesi taraflara mektup göndererek sorunun 2001 yılı içinde çözümlenmesini umut ettiğini belirtmiştir³³².

Fransa'daki görüşmelerden önemli başarı alınamayınca ABD arabuluculuk girişimleri için devreye girdi ve 15 Mart 2001 ABD Dışişleri bakanı Colin Powell tarafları Karabağ problemini görüşmek için, ABD'nin Florada Eyaletinin Key- West tatil beldesine davet etti³³³. Görüşmelerin ABD'nin ev sahipliğinde ve AGİK'in gözetiminde gerçekleştirilmesine karar verilmişti. Görüşmeleri önemli kılan ise ABD dışişleri bakanı Powell'in önderliğinde yapılacak olmasıydı. Taraflar Powell'in davetini memnuniyetle kabul ettiler.

Karabağ probleminde çözüme en fazla yaklaşılan Key- West Zirve görüşmeleri, Minsk Grubunun eş başkanlarının da gözlemcilik ettiği kalabalık toplantılar 3- Nisan 2001 de başladı. Görüşmelerin ilk gününün basın toplantısında Aliyev'in sert açıklamaları karşısında Koçaryan sadece gülerken izlemekle yetindi. Bu zirvede resmi olarak Koçaryan ile Aliyev ikili görüşme gerçekleştirmediler ama görüşmelerden sonra AGİT Minsk Grubu Eş Başkanlığı Ortak Bildirisinde, sorunun çözümü konusunda inanılmaz mesafe kat

³²⁹ Şenol Kantarcı, "İran Krizi Sırasında Açılan "Karabağ Dosyası"", www.millethaber.com/27.03/2006

³³⁰ Aslanlı, **ABD'de...**, s.61.

³³¹ Aslanlı, **Küresel ...**, s.57.

³³² Aslanlı, **Tarihten...**, s.425.

³³³ "ABD, Karabağ İçin Devrede", www.kafkas.org.tr/ajans/15.03.2001.

edildiği bildirilerek bundan sonraki görüşmenin Cenevre’de gerçekleştirileceği ve bu görüşmeler için bir anlaşma taslağı üzerinde çalışılacağı ifade edildi³³⁴.

Görüşmenin sonuçlarına bakacak olunursa en önemli nokta, görüşmeler öncesinde ABD’nin yaydığı resmi “Karabağ Sorununun Çözülmesine Dair” rapordur. Bu raporla ilk defa Ermenistan ordusunun Azerbaycan topraklarını işgal altında bulundurduğuna dair ifadeye yer verilmiştir³³⁵. Bir diğer önemli nokta ise Azerbaycan dışişleri bakanının açıkladığı gibi Ermenistan karşılıklı tavizlerle çözüme gidilebileceğini anlamıştır³³⁶.

Kamuoyuna yansıyan bilgilere göre Aliyev ve Koçaryan’a bu görüşmelerde “Toprak değişimi” ilkesine dayanan bir ABD planı sunulduğu yönündedir. Bu plana göre, Dağlık Karabağ’ın Azerbaycan yapısı içinde kayda değer bir özerklik verilmesi, Laçın rayonu üzerinden bir koridorla Ermenistan’a yol açılması, bunun karşılığında ise Ermenistan da Azerbaycan’a Nahçıvan ile bağlantı için Mehri üzerinden bir koridor açılması izni verecekti³³⁷.

ABD’nin Kafkasya bölgesine olan ilgisi gün geçtikçe daha da artmaktadır. ABD stratejik önemi artan bir Kafkasya’yı tamamıyla Rusya’nın kontrolüne bırakmak niyetinde olmadığı için özellikle Güney Kafkasya’daki Karabağ sorunuyla ilgili bütün gelişmelerde önemli rol almaya çalışmaktadır. Hele son iki senedir İran’la büyüyen nükleer krizinin savaş ihtimalini canlı tuttuğu bir dönemde muhtemel İran savaşında Azerbaycan topraklarının kullanılabilmesi için Karabağ sorunu ile ilgili görünerek Azerbaycan toplumunun gönlünü almaya çalışmaktadır. Bundan dolayıdır ki son Rambouillet görüşmelerinin öncesi ve sonrasında da ABD’nin girişimleri devam etmiştir. Ramboillet görüşmeleri başlamadan ABD Dış İşleri bakanı Condoliza Rize, Aliyev ve Koçaryan’ı telefonla arayarak görüşmelerden sonuç çıkmasının mümkün olacağını belirtmiştir. Görüşmelerde taraflara verilen çözüm önerisi kabul edilmedi ama Mart ayında bu sefer ABD Dış İşleri Müsteşar yardımcısı Matteu Bryza devreye girerek tarafları yumuşatmaya çalışmıştır. Bryza Mart ayında Erivan’ı ziyaret etmiş, burada girişimlerde bulunmuştur. Bryza, Erivan temaslarından sonra yaptığı basın toplantısında Paris görüşmelerinin başarısız sayılmayacağını, sonuca yaklaşılrken her zaman güçlüklerin arttığını, bunu aşmak için ise kararlı hareketlere ihtiyaç olduğunu belirtmiştir. Bryza, ayrıca ABD ile

³³⁴ Aslanlı, **Tarihten...**, s.425; Kamer Kasım, Başlangıcından Barış Sürecine Karabağ Çatışması, www.eraren.org.tr/makale/ozel/kom/03.01.2005.

³³⁵ Aslanlı, **Tarihten...**, s.426.

³³⁶ **a.g.m.**, s.426.

³³⁷ Sinan Oğan, Kamil Ağacan, “Güney Kafkasya’da Yeniden Başlayan Soğuk Savaş”, **Stratejik Analiz**, Cilt: II, Sayı 13, Mayıs 2001, s.25; Ayşen Atasır, “ABD’nin Kafkasya Politikasında Son Gelişmeler ve Türkiye”, **Stratejik Analiz**, Mayıs 2003, s.77.

Ermenistan arasındaki askeri ve diplomatik ilişkilerin gelişme hızının Erivan'a bağlı olduğunu söyleyerek bir bakıma Erivan'a göndermede de bulunmuştur³³⁸. Bryza, Türkiye – Ermenistan ilişkilerine de değinerek Dağlık Karabağ'da barış anlaşması imzalanması halinde Türk Ermeni ilişkilerinin de normalleşeceğini söylemiştir³³⁹.

En son, Bryza'nın Erivan ziyareti ABD'nin arabuluculuk girişimlerini devam ettireceği izlenimini vermektedir.

3.6.3. Rusya Federasyonu'nun Bölgeyle İlişkileri ve Barış Girişimleri

Rusya, bölgede kısa zamanda çözüme gidilmesinden yana olmasa da ABD ile bölgedeki rekabetinden dolayı pozisyonunu ABD ye kaptırmamak için bölge problemleri ile ilgili gözükmeye çalışmaktadır.

Rusya, Karabağ'da çatışmalar başlar başlamaz Azerbaycan'dansa Ermenistan'a daha yakın olmuş, Ermenistan'ı Azerbaycan'a karşı desteklemiş, hatta açıkça yardım etmiştir. Bu yardım 1,5 milyar dolar olarak bilinmektedir. Yardımların yapıldığını Rusya da kabul etmektedir. Putin'in 9–11 Ocak 2001 tarihleri arasında Azerbaycan'ı ziyareti sırasında Azerbaycan devlet yetkilileri Putin'den milyar dolarlık yardımın Ermenistan'a verilmesi konusuna açıklama getirmesini istediler. Putin, bu yardımın, eski SSCB askeri varlığının cumhuriyetler aralında paylaşılması sonucu Ermenistan'ın payına düşen kısmıdır diyerek yardımın yapıldığını bir anlamda doğrulamıştır³⁴⁰.

Rusya, Aliyev'in Azerbaycan'da devlet başkanı olduktan sonra bölge ile ilgili politikasında azda olsa değişikliğe gitti. Bundan sonraki girişimlerinde, ateşkes konusunda başarılı oldu ama toptan barış konusunda ise pek etkili olduğu söylenemez. Rusya, bölgede barışın sağlanması için çatışma bölgesine barışı koruma gücü adı altında birlikler göndermeyi önermiştir. Fakat Rusya'nın bu önerisini Azerbaycan, Ermeni kuvvetlerinin işgal ettikleri bölgelerden çekilmeden Rusya'nın bölgeye askeri güç göndermesi kabul edilemez bulunarak öneriyi reddetmiştir.³⁴¹ Şunu da ekleyelim ki, Rusya'nın Ermenistan'da hatta Karabağ'da bile askeri gücü var. Putin, bu askeri güçlerin Ermenistan da bulundurulmasına ise “Gürcistan'daki üslerden çıkarttığımız askeri taşıyacak başka yer

³³⁸ “Yukarı Karabağ'a Çözüm”, www.interhaber.com/news-dedoil.php?id 08.03. 2006

³³⁹ “Türk- Ermeni İlişkileri Karabağ'a Bağlı”, www.cnnturk.com/ 08.03.2006

³⁴⁰ Sinan Ögen, Hasan Kanbolat, “Kafkasya Terazisinde Yeni Dengeler: Putin'in Azerbaycan Ziyareti”, **Startejik Analiz**, Cilt:1,Sayı:10, Şubat 2001, s.37.

³⁴¹ Kasım, **a.g.m**, s.1.

olmadığı için bizde oradan çıkarttığımız askeri Ermenistan'a yerleştirdik” diyerek kendince bir açıklama getirmeye çalışmıştır³⁴².

Rusya AGİT Minsk Grubunun eş başkanlarından biri olduğu ve dünya kamuoyunun tepkisini çekmemek için grubun aldığı kararları desteklemiştir. 1996 Lizbon zirvesinin sonunda alınan kararı da kabul etmiştir. Bu zirvede alınan kararda Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü vurgulayan madde olduğu bilinmektedir. Fakat Rusya Lizbon kararını kabul etmiş olmasına rağmen 1999 yılında AGİT Minsk Grubu çerçevesinde, Azerbaycan ve Karabağ arasında bir çeşit “ortak devlet” kurulmasını içeren bir teklif önermiştir. Bu plan, Azerbaycan ve Dağlık Karabağ arasında “yatay ilişki” öngördüğü ve Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün sağlanmasını hiçbir şekilde temin etmediği için Azerbaycan tarafından kabul edilmemiştir³⁴³. Bu öneri neyinki 1996 Lizbon kararlarına, bu zamana kadar AGİT çerçevesinde kabul edilmiş bütün kararlara, hatta uluslararası hukuk kurallarına da aykırı gelmekteydi. İşin ilginç tarafı 1996 Lizbon kararlarını destekleyen ABD dâhil bütün batı ülkeleri sessizde olsa bu plana destek vermişlerdir. Eğer Azerbaycan bu planı kabul etseydi Dağlık Karabağ uluslararası camia tarafından Azerbaycan'dan ayrı “ortak devleti oluşturan, hur bir birim” olarak kabul edilecekti³⁴⁴. Taraflara plebisit hakkı veriyor olması da işin daha sonraki aşamasını oluşturacaktı. Karabağ müzakerelerinde bulunmuş Azerbaycanlı diplomat Vefa Guluzade bu durumu şöyle açıklamaktadır: “Rusya ve batılı ülkeler, Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ'ı Ermenistan'a bırakmasını istemektedirler ama bunu mevcut uluslararası hukuku ihlal ederek yapmaktan çekinmektedirler. Bu sebeple de Azerbaycan'ı referandum konusunda ikna etmeye çalışmaktadırlar”³⁴⁵.

Aslında Rusya, Ermenistan üzerinde etkili olabilen tek ülkedir. Karabağ sorununda uzlaşmacı tutuma karşı olup mevcut statükoyu korumak istemektedir. Rusya, gün geçtikçe Ermenistan'daki askeri gücünü artırmaktadır. 2001 yılı Mayıs ayında Türkiye sınırında Ermenistan ile birlikte ortak hava savunma tatbikatları yaptı, ayrıca Ermenistan topraklarına S-300 V tipi füzeler yerleştirdi. 2003 yılı Ocak ayı zarfında Rusya'nın desteğiyle Metsamor nükleer santralini inşa etmeye başladı³⁴⁶. Rusya ve Ermenistan bu teşebbüsleri ile bölgede hâkim güç olmak istemekte ve özellikle bölgede eski gücünü kurmayı amaçlamaktadır. Bu amaçla Azerbaycan'ın Kabele rayonundaki, eski Sovyetlerin

³⁴² Ögen-Kanbolat, **a.g.m**, s.37.

³⁴³ Kasım, **a.g.m**, s.2.

³⁴⁴ İşyar, **a.g.e**, s.615

³⁴⁵ Ağacan, **a.g.m**, s.85

³⁴⁶ Haluk Selvi, “Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Geleceği”, www.stradigma.com/Türkçe/özel/makale/03htm/-23k.

Kafkasya ve çevresini kontrol eden tek radar istasyonu bulunan üssü 6,5 milyon dolar yıllık ücretle kiraladı. Bu haberi Ermeni basını, Rusya'nın bölgede Türkiye'ye karşı zaferi olarak nitelediler³⁴⁷.

Rusya bir tarafta Minsk Grubunda barış için mücadele ederken diğer taraftan stratejik noktaları kontrolü altına alarak ABD'nin bölgedeki gücünü dengelemeye çalışmaktadır. Bunun içinde günümüzde Amerika'nın İran'ı vurması tartışılırken, Rusya, savaş çıkması halinde bölgedeki dengelerin değişebileceği endişesiyle BM'de Amerika'ya İran vizesi çıkmaması için veto yetkisi olan diğer bir ülke Çinle görüşmelerde bulunmakta ve muhtemel savaşı önlemek için çözüm önerileri sunmaktadır. Son Rambouillet görüşmeleri, Rusya tarafından muhtemel İran savaşına hazırlık için ABD'nin Azerbaycan'ı ikna çabası gibi algılandığı için müzakereler öncesi ve sonrası görüşmelere fazla mudahil olmamış, hatta AGİK Minsk Grubu Rusya Eş Başkanı, ABD ve Fransa'nın baskılarına dayanamayarak Ermenistan Milli Savunma Bakanı Serj Sarkisyan'ın kayınpederinin ölüm haberini bahane ederek adeta kaçan Ermeni heyeti ile birlikte şatoyu terk etmiştir. Rus Eş başkanının bu davranışı da yukarıdaki tezimizi doğrular mahiyettedir³⁴⁸.

3.6.4. Türkiye'nin Bölgeyle İlişkileri

Türkiye gerek Azerbaycan gerekse de Ermenistan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülkedir. Ne yazık ki Ermenistan'ın bağımsızlık bildirgesinin 11. Maddesinde şu ibare bulunmaktadır: "Ermenistan cumhuriyeti, Osmanlı Türkiye'sinde ve Batı Ermenistan'da (Doğu Anadolu) uygulanan 1915 Soykırımını uluslararası alanda tanıtılmasını bir görev olarak sayar". Ermenistan anayasasının 13 maddesinin ikinci paragrafında belirtilen devlet armasında Ağrı dağının da bulunduğu bilinmektedir. Ayrıca Ermenistan, Türkiye ile sınırlarını belirleyen Gümrü ve Kars anlaşmalarını tanımamaktadır³⁴⁹. Bütün bunlara rağmen 16 Aralık 1991'de Türkiye Ermenistan'ı tanımıştır. Türkiye o dönemde ekonomik güçlükler içinde bulunan Ermenistan'a insani yardım malzemelerinin gönderilmesini izin verdi. 1992 Yılında yapılan anlaşmalarla, AB'den Ermenistan'a gidecek olan buğday yardımlarını kendi topraklarından geçmesini kabul etti, aynı yıl elektrik satışını öngören anlaşmayı onayladı³⁵⁰. Ticarî ilişkilerin iyileştirilmesi konusunda da bazı görüşmeler

³⁴⁷ www.yeniazerbaycan.com/arşiv/xar.xeb/Qarabağ/26. Ocak 2002.

³⁴⁸ Kantarcı, İran Krizi..., www.millethaber.com

³⁴⁹ Haluk Selvi, "Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Geleceği", www.stradigma.com/Türkçe/özel/makale/ 03 htm/-23k.

³⁵⁰ "Türk- Ermeni İlişkilerinin Dünü Bugünü", [www. anadolu.be/ermeni.html-86k](http://www.anadolu.be/ermeni.html-86k)

yapıldı, hatta Türkiye Ermenistan arasında bir otoyolun yapılmasına ilişkin taslak projeler bile hazırlandı³⁵¹. Türkiye bunların yanında Ermenistan'ı, Karadeniz'e sınırı olmayan bir ülke olmasına rağmen Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütüne kurucu üye olarak davet etti³⁵².

Ne yazık ki Ermenistan Türkiye'nin iyi niyet girişimlerini önemsemeyerek Türkiye ile Ermenistan sınırını belirleyen Kars anlaşmasını tanımadığını, sözde soykırımın tanınmasını ise ülkenin dış politikasının öncelikli hedefleri arasına alması Türkiye ve Ermenistan arasında siyasi gerginliğe neden oldu. Bu siyasi gerginliğe Ermenistan ordusunun Azerbaycan topraklarını işgalini şiddetlendirmesi üzerine, Türkiye, Ermenistan parlamentosunun resmen ve yazılı olarak, Türkiye sınırlarını tanıyana ve Azerbaycan topraklarını işgal etmesini durdurana kadar Ermenistan ile ilişkilerini resmileştirmeyeceğini duyurmuştur. Bunun ardından Ermenistan ile olan gümrük kapısını da kapatarak hem ekonomik hem de siyasi ilişkileri kesmiştir³⁵³.

Türkiye yine bir iyiniyet göstergesi olarak Azerbaycan ve Ermenistan arasında ateşkesin imzalandığı bir dönemde Ter- Petrosiyan'dan gelen ılımlı mesajlara karşılık verdi ve H-50 koridorunu hava trafiğine açtı³⁵⁴.

Türkiye'nin Azerbaycan ile ilişkilerine baktığımızda, Azerbaycan'ın bağımsızlığından günümüze kadar olan dönemi üçe bölerek incelemek mümkündür. Bu dönemler: 1990-1992 Azerbaycan'da Ayaz Mutallibov hâkimiyeti yılları; İkinci dönem, Türkiye'de Turgut Özalın Cumhurbaşkanı, Azerbaycan'da ise Elçibey'in devlet başkanı olduğu dönemdir; Üçüncü olarak nitelediğimiz dönem ise Özalın vefatı ve Aliyev'in Azerbaycan'da devlet başkanı olması ile başlayan ve günümüze kadar devam eden zaman sürecidir. İlk dönemde, Türkiye bölge ülkeleriyle daha dengeli bir ilişki içindedir. Bu dönemde Azerbaycan'ın başında Rus yanlısı Ayaz Mutallibov var. Mutallibov Rusya'dan tamamen kopmanın yanlış olacağını düşünmektedir. Bu da Türkiye Azerbaycan ilişkilerine az da olsa etki yapmaktadır. İkinci dönem karşılıklı beklentilerin maksimum seviyede olduğu yılları kapsamaktadır. Hatta bu dönemde Türkiye'nin Kars antlaşması gereği Nahçıvan üzerinde koruyuculuğu olduğu için Ermenistan'ı vurması bile gündeme gelmişti. Rus Genel Kurmayı haberden endişe duyarak "her hangi bir Türk askeri müdahalesi III. Dünya savaşının çıkmasına neden olur" diyerek Türkiye'ye nota bile

³⁵¹ Selvi, **a.g.m**, s.374.

³⁵² Mustafa Mutluer, "Türkiye Ermenistan İlişkilerinde Yeni Sorunlar ve Çözümler", **Ermeni Araştırmaları 1.Türkiye Kongresi Bildirileri**, Cilt:II, s.374.

³⁵³ **a.g.m**, s.375.

³⁵⁴ "Türk- Ermeni İlişkilerinin Dünü Bugünü", **www. anadolu.be/ermeni.html-86k**

göndermişti³⁵⁵. Türkiye müdahalede bulunmadı ama koruyuculuk görevini hatırlatması dahi Ermenistan'ın Nahçıvan'la savaşı kesmesine yeterli oldu. Üçüncü dönemde ise kısa vadede gerçekleşmesi mümkün olabilecek daha realist politikalar izlenmeye başlanmıştır. Aliyev Azerbaycan'da devlet başkanı olması ile birlikte halefi Elçibey'in tersine dengeleyici politika izlemeye başlamıştır. Aliyev Karabağ sorununda bölgede Rusya ve İran'ın desteğini almadan çözüme ulaşılamayacağını bildiği için bu ülkeleri petrol konsorsiyumlarına dâhil ederek ilişkilerin normalleşmesini sağlamaya çalıştı³⁵⁶.

Türkiye'nin Karabağ problemi ile ilgili politikasına baktığımızda ise Türkiye'nin problemin uluslararası hukuk çerçevesinde çözümlenmesinden yana olduğunu ve AGİT'in girişimlerini sürekli desteklediğini görmekteyiz. Ayrıca Türkiye birkaç kez arabuluculuk tekliflerinde bulunmuş, problemin toprak değişimi esasına göre çözümünü ileri sürmüştür. Fakat Türkiye'nin barış girişimleri Ermenistan tarafından reddedilmiştir³⁵⁷.

Nisan 2004'te İlham Aliyev'in Türkiye'yi ziyaretinde, Çankaya köşkünde Ahmet Necdet Sezerle görüştüktan sonra düzenledikleri ortak basın toplantısında, Ermenistan'a "Karabağ'dan çekil Türkiye'de eşzamanlı sınırları açsın" çağrısında bulunuldu. Ayrıca toplantıda Ermenistan'a kademeli çözüm çağrısında da bulunuldu. Görüşmeden çıkan sonucu Dışişleri yetkilileri açıklarken, "eskiden Ermenistan'ın işgal ettiği Yukarı (Dağlık) Karabağ'dan tamamen çekilmesi, Bakü ve Ankara için vazgeçilmez politikaydı, fakat görüşmelerden sonra sorunun güven artırıcı önlemler yoluyla çözümü uluslararası alanda daha fazla kabul edilmeye başlandığı için bizde Bakü'ye böyle aşamalı bir çözüm süreciyle sonuç almanın daha kolay olacağı telkininde bulunduk" dediler³⁵⁸.

Ermenistan ekonomik sıkıntılarından kurtulmak için batıya açılan tek karayolu bağlantısının (Azerbaycan'ı saymazsak) olan Türkiye sınır kapısının açılmasını arzu etmektedir ama bunu her hangi bir şey karşılığında değil, Avrupa'daki Ermeni diasporasını kullanarak adeta Türkiye'nin Avrupa Birliğine girmesi için bir şart gibi kabul ettirerek, baskı yoluyla açılmasını istiyor. Buna örnek olarak Ermenistan Dışişleri bakana Vartan Oskanyan'ın 14 Kasım 2001 Birleşmiş Milletlerdeki konuşmasında "Türkiye ile olan ilişkilerimize gelince... belki Türkiye bölgesel ve dünya barışının çıkarlarını dikkate alarak önkoşulları artık bir kenara bırakır. Ermenistan Türkiye ile normal iyi komşuluk ilişkilerine sahip olmayı istemekte ve Türkiye'nin Ermenistan ile diplomatik ilişkiler

³⁵⁵ Ian O. Lesser, Graham E. Fuller, **Türkiye'nin Yeni Jeopolitik Konumu**, çev: Meral Gönenç, Alfa Yayınları, İstanbul, 2000, s.100

³⁵⁶ "Türk- Ermeni İlişkilerinin Dünü Bugünü", www.anadolu.be/ermeni.html-86k

³⁵⁷ Aslanlı, **Tarihten...**, s.427.

³⁵⁸ "Ermenistan'a Karabağ Çağrısı", - www.milliyet.com.tr/2004.04.14/siyaset/siy09.html, 5.01.2005.

kuracağını, sınırlarını açacağını ve yapıcı bir işbirliğine gireceğini ümit etmektedir.Ancak aşikar olanı söylemeliyiz. Ermeni soykırımının hatırası Türkiye'nin Ermenistan ile olan ilişkilerinde akıllardan çıkmamaya ve bu ilişkileri engellemeye devam etmektedir. Bununla beraber bu sorunun diyalog yoluyla iki hükümet arasında ele alınabileceğine eminiz"³⁵⁹. Türkiye'nin yukarıda belirttiğimiz diyalog çağrısına Ermeni yönetimi, diasporaya güvenerek "önce sınırlar açılın diyalog daha sonra" diyerek Türkiye'nin teklifini kabul etmedi.

Aslında Ermenistan'la sınırların karşılıksız açılması bir dönem Türkiye'de de tartışıldı. Bu tartışmalarda Ermenistan'la sınırların açılması halinde Ermenistan'ın Türkiye sınırlarını tanıyacağı, soykırım iddialarından vazgeçeceği, Karabağ sorununda olumlu görüşmelerin yapılacağı ve en önemlisi de Ermenistan ekonomik olarak Türkiye'ye bağımlı hale geleceği görüşleri ileri sürülmekteydi. Bu görüşe karşı olanlar ise, karşılıksız sınırlar açılırsa bu durum Ermenistan'da, diasporanın baskıları sonucu elde edildiği inancı oluşturacak ve diyalog konusunda tam tersi olacağı düşüncesindedirler. Ayrıca bu durumun Ermenistan'da Koçaryan'ın güçlenmesine neden olacağı, Türkiye karşıtı olmayan demokratik bir muhalefetin ortaya çıkmasını güçleştireceği, kardeş Azerbaycan'ın Türkiye ile ilişkileri bozulmasına neden olacağı da düşünülmektedir. Eğer Ermenistan ile ilişkilerin iyileştirilmesi düşünülecekse ilk adımın kesinlikle Ermenistan'dan gelmesi gerektiği aksi takdirde Türkiye bundan zararlı çıkacağı görüşü de tavsiye edilmektedir³⁶⁰.

Türkiye diyalog çağrılarına devam etti ve 28–29 Haziran 2004 tarihleri arasında, İstanbul'da düzenlenen NATO zirvesine, ilişkilerin geliştirilmesi için Ermenistan'ı davet etti fakat Robert Koçaryan teklifi reddetti, hatta zirve öncesinde yaptığı basın açıklamasında "Ermenistan Türkiye olmadan da gelişebilir" diyerek teklife kesin bir tavır koydu³⁶¹.

Koçaryan Türkiye'nin arabulucu ve diyalog tekliflerini şartlı diyerek hep geri çeviriyor ama 11 Eylül olaylarından sonra ABD bölgeyle ilişkilere önem vermesi bu bağlamda Gürcistan'a üst kurması ve muhtemel İran savaşından dolayı Azerbaycan'dan destek almak için Karabağ anlaşmazlığında Ermenistan'a baskı yapabileceği, en azından ABD den eski desteği göremeyeceği, Ermenistan'ı bölgede Rusya'ya bağımlı hale getirecek ve bu durum Ermenistan'ın egemenliğinin sorgulanmasına sebep olabilir. Eğer

³⁵⁹ Ömer E. Lütem, "Türkiye'nin Ermenistan, Ermenistan'ın Türkiye Politikası", **Ermeni Araştırmaları 1.Türkiye Kongresi Bildirileri**, Cilt: II, s.285

³⁶⁰ Şenol Kantarcı, "Türkiye Ermenistan İlişkileri" www.millethaber.com

³⁶¹"Türk- Ermeni İlişkilerinin Dünü Bugünü", [www. anadolu.be/ermeni.html-86k](http://www.anadolu.be/ermeni.html-86k)

Koçaryan Karabağ sorununda taviz vermemekte ısrar ederse Türkiye Ermenistan'la sınır kapıları açmayacağı için Ermenistan bölgede Rusya'dan başka ilişki kurabileceği başka ülke olmadığı için Rusya'ya daha bağımlı hale gelecektir³⁶². Bu durum da Koçaryan'ı Ermenistan'ı yanlış politikaları ile Rusya'ya bağımlı hale getirmekte olduğunu için eleştiren bazı muhalif partilerin güçlenmesine sebep olacaktır.

3.7. 2001–2006 Arası Son Gelişmeler Ve Dönemin Analizi

Aslına bakılırsa 2001 yılından günümüze kadar sorunun çözümünde kayda diğer bir gelişme olduğu söylenemez. Ama 2001 yılında çözüm için yapılan görüşmelerinde tamamen başarısız olduğu, unutulduğu da söylenilemez. Genellikle görüşmelerin içeriği gizli tutulduğu için neler olup bittiğini anlamak çok zordur. Fakat görüşmelerin içeriğinin gizli tutulması bile barış için bir şeylerin yapılmakta olduğu anlamına geliyor. Olumlu geçtiği kabul edilen Key West görüşmelerinden sonra neler olduğunu anlamak için 2001 yılındaki çözüme yönelik görüşmeleri iyi incelemek gerekmektedir. ABD'deki görüşmelerden sonra birçok kez her iki tarafın liderleri bir araya gelmişler ve ikili görüşmeler gerçekleştirmişlerdir. Her iki devletin çözüm için bu kadar istekli olmasının asıl sebebi, 2003 yılında her iki devlette de devlet başkanlığı seçimleri olacağından, sorunun bir an önce çözüme kavuşmasını istemeleriydi. Hatta Koçaryan “problem hallolunmazsa 2003 seçimlerinde siyasi malzeme olarak kullanılacak” diyerek durumu izah etmeye çalışmaktaydı³⁶³.

Peki, neden görüşmelerde duraklama başladı? Aslında, Key-West görüşmelerinden sonra Minsk eş başkanlarının ortak basın toplantısında görüşmelerde inanılmayacak kadar çözüme yaklaşıldığı söylenmişti. Ortadaki plan “Aşamalı Çözüm” planıydı. Bu plana göre, ilk olarak Ermenilerin Karabağ dışındaki işgal ettikleri 5 Azeri rayonundan çıkması ile bu süreç başlayacaktı. Projenin içinde daha sonra toprak değişimi usulü ile Nahçıvan'dan Azerbaycan'a yol açılacağı, Laçından'dan Ermenistan'a koridor verileceği tartışılacaktı³⁶⁴. Fakat buna kamuoyu hazır mıydı? Ermenistan'daki aşırı milliyetçi gurubun lideri olarak bilinen Koçaryan Karabağ'dan çekileceklerini halkına nasıl anlatacaktı? Azerbaycan'da da durum farklı değil çünkü halk Ermenilerin Karabağ'dan şartsız olarak çıkmalarını istiyor. Tabii ki buna zaman gerekecekti.

³⁶² Kamer Kasım, “Ermeni Sorununun Uluslararası İlişkiler Boyutu” **Ermeni Sorunu El Kitabı**, haz: Şenol Kantarcı ve diğerleri, SAEMK ve ASAM ortak yayını, Ankara, 2002, s.113

³⁶³ Aslanlı, **Küresel...**, s.53.

³⁶⁴ Ögen – Ağacan, **a.g.m**, s.29.

İyi gecen Amerika görüşmelerinden sonra neden planlanmış Cenevre görüşmeleri iptal edildi? Belki de halka anlatmanın yanında hükümetlerinde iç muhasebe yapmak için zamana ihtiyaçları vardı. Bütün bu sebepler yüzünden her iki hükümet ara- ara görüşmeler de bu geçen zamanı iç kamuoylarına durumu anlatmakla geçirdiler. Ermenistan güvenlik bakanı Sarkisyan parlamentoda konuşurken “Doğrudur Dağlık Karabağ’da askerimiz var, biz bunu yalanlamıyoruz, daha öncede söyledik”. Yine bir konuşmasında “Evet biz Azerbaycan’ın birkaç şehrini işgal altında tutuyoruz. Bunu yaptığımız için utanmıyorum bunu güvenliğimiz için yaptık” diyerek bu yerlerdeki varlıklarını tartışmaya açmaktaydı³⁶⁵.

Azerbaycan bu konuda biraz daha temkinli davranmaktadır. Azerbaycan’ın Karabağ politikası genelde, Ermenistan’ı savaşa tehdit ederek bir an önce anlaşılabilir noktaların uygulamaya koyulmasını istemektedir. Azerbaycan Parlamentosu başkanı Murtuz Eleskerov 29 Aralıkta 2004 yılını değerlendirirken, Karabağ konusunda epey yol kat edildiğini söyledikten sonra “inşallah 2005’de topraklarımızın bir kısmını geri alacağız, eğer Ermeniler barışı istemezlerse bunu savaş yolu ile de yapabiliriz. Azerbaycan’ın ordusu bunu yapabilecek güçtedir” diyerek bir bakıma Ermenistan’a mesaj gönderiyordu³⁶⁶.

16 Ekim 2004 de Azerbaycan devlet başçısı İlham Aliyev ile Ermenistan devlet başçısı Robert Koçaryan Kazakistan’ın başkenti Astanı’da Vladimir Putin’in arabuluculuğunda bir araya geldiler. 3 Saatten fazla görüşme yapan devlet başkanları görüşmelerinin sonunda, görüşmelerin içeriği konusunda bir şey söylemezlerken yaptıkları ortak basın toplantısında Koçaryan, “Zamana İhtiyacımız var. Süreç yapıcı bir şekilde devam ediyor”dedi. Aliyev ise bir soru üzerine “sonraki gelişmeler bu meseleyi halledebilir. Çözüm yolunda çeşitli meseleleri ele aldık” diyerek cevap verdi³⁶⁷.

Gelelim yakın gelecekte sorunun çözüme kavuşma ihtimaline. Şubat/ Mart 2003’te yapılan devlet başkanlığı ve Mayıs 2003’te yapılan parlamento seçimleri öncesinde Ermeni basınında eski devlet başkanı Levon Ter- Petrosiyan’ın partisi EUH’un aktif siyasete geri döneceği haberleri yayılmıştır. Seçimlerde aktif siyasete geri dönmemişti ama günümüzde EUH’un aktif siyasete geri döndüğü görülmektedir. Özellikle

³⁶⁵“Dağlık Qarabağ İle Alageli Danışklar Aralığın 6’da Sofya’da Devam Edecek”, **525ci Gazete**, Azerbaycan, 3 Aralık 2004, s.5.

³⁶⁶ “İnanırım ki, Gelen İl Topraklarımızın Xeyli Hissesi (Büyük Kısmı) Azad Olacak”, [www.525ci.com/arsiv/29 Aralık 2004](http://www.525ci.com/arsiv/29_Aralik_2004).

³⁶⁷ “Azerbaycan ve Ermenistan Cumhurbaşkanları, Yukarı Karabağ Meselesi Konusunda Diyalogu Sürdürme Taahhüdünde Bulundu”, www.İmajhaber.com/haber/haber.asp?0409160019-12k.

Gürcistan’da “Karanfil” ve Ukrayna’da “Turuncu” devrimlerin başarılı bir şekilde uygulanmasından sonra, EUH’un adı Ermeni basınında sık-sık yer almaktadır³⁶⁸.

EUH’un yeniden canlanmasında Koçaryan hükümetinin yürütmekte olduğu politikaların payı çoktur. Koçaryan ilk hükümete geldiğinde, Lobilerin desteğiyle gelişmiş ülkelerden alınacak yardım ve yatırımlar ile Ermenistan ekonomisini geliştirmeyi hedeflemekteydi³⁶⁹. İlk başlarda ABD, Fransa ve Avrupa Birliği ülkeleri Ermenistan ile birçok yatırım anlaşması yaptılar ve Ermenistan’daki yabancı yatırımlar 2000 yılının ilk yarısında %122 artarak 107 milyon dolara ulaştı. 2001 yılında ise planlanan 400 milyon dolarlık yatırımın çoğu ise gerçekleşmedi³⁷⁰. Bunun en önemli sebebi ise Karabağ problemi ve Rusya’nın Ermenistan’daki artan askeri gücü sebebiyle bölgenin yatırım için güvenilir gözükmemesiydi. Rusya’nın Ermenistan’daki askeri gücü yabancı yatırımcıyı endişelendirmiştir.

10 Aralık 2002 tarihinde Dünya Ticaret Örgütüne üye olan Ermenistan bu sayede ülkedeki yabancı yatırımların artmasını bekliyordu ama beklenen yatırımlar gerçekleşmedi³⁷¹. Yatırımların artması için Karabağ probleminin hallolunması gerektiği anlaşıldı. Hükümetin başarısız politikalarını muhalefet eleştirmeye başladı ve EUH tarafından yapılan açıklamalar sıklaşmaya başladı. EUH son zamanlarda sadece iç politikada değil aynı zamanda ulusal güvenlik ve dış politikada da görüşlerini kamuoyuna duyurmaktadır. EUH, hükümetten Ermenistan Rusya ilişkilerinin yeniden değerlendirilmesini talep etmiş ve Rusya’nın bu ülkedeki 102. Rus. Askeri üssünün Ermenistan’ın ulusal güvenliğini tehdit eden en önemli nedenler arasında gördüklerini bildirmiştir. EUH’un 14. Kurultayı sonuç bildirgesinde sadece Rus askeri üslerinin statüsü değil, Ermenistan’ın BDT Ortak Güvenlik Örgütüne üye olmasının Ermenistan’ın bölge ülkeleriyle normal ilişki kurmasını engellediği ifade edilmiştir³⁷².

EUH’ un bu açıklamaları Ermenistan iktidarını rahatsız etmiş, muhalefet partilerinin EUH’un etrafında birleştikleri takdirde 2008 seçimlerinde güçlü rakiple karşılaşacaklarından korkmaktadırlar.

23 Kasım 2004’de BMGK 53 kurultayında (sesiyasında) “Azerbaycan’ın işgal edilmiş topraklarında son durum”a bağlı müzakereler yapılmıştır. Müzakerede hazırlanan

³⁶⁸ Hatem Cabbarlı, “Ermeni Ulusal Açılımların Son Açılımları” www.habernaliz.com/detay.php?detayid=1447, 13 Ocak 2005.

³⁶⁹ Kamer Kasım, “ Ermenistan’ın Dış Politikası: Ter- Petrosiyan ve Koçaryan Dönemleri arasındaki Farklılıklar ve Benzerlikler”, **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirisi**, Cilt:II, s.354.

³⁷⁰ Selvi, a.g.m, www.stradigma.com

³⁷¹ Selvi, a.g.m, www.stradigma.com.

³⁷² Cabbarlı, a.g.m, www.habernaliz.com.

metin için oy verme işi ise, bilinmeyen bir tarihe ertelenmiştir. Oy vermenin ertelenmesinin sebebi ise, problemlerin, AGİT'in Minsk Grubu çerçevesinde çözüme kavuşacağına dikkate alınması olmuştur. Ermeni basını ise Karabağ probleminin BMGK da görüşülmesini Koçaryan'ın dış politikasının iflası olarak nitelendirmiştir³⁷³. Aslında BM hazırlanmış metnin onaylama işini ertelemesinin altında yatan neden, Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi (AKPM) Kış toplantısında Karabağ problemi görüşüleceği içindi.

AKPM Siyasi Komitesi, Kasım ayının 17'de Paris'te yaptıkları toplantıda, kurumun Dağlık Karabağ problemi ile ilgili sözcüsü Davit Atkinson'un Ermenistan-Azerbaycan çatışması ile bağlı raporu görüşüldü ve kabul edildi. Başlangıcı bu dönemde Avrupa konseyi başkanı Terri Devis tarafından hazırlanan, devamı ise D. Atkinson tarafından tamamlanan raporda (meruze) Ermenistan'ın işgal ettiği Azerbaycan topraklarında etnik temizlik yaptığı için burada şuanda hiç Azeri kalmadığı ve bu bölge işgalci kuvvetler tarafından kontrol edilmektedir ibaresi yer almıştır³⁷⁴. Ayrıca sözcünün teklifi ile Karabağ problemi, 23–28 Ocak tarihlerinde yapılacak AKPM Kış Toplantısının gündüğünde alındı³⁷⁵.

Karabağ probleminin, AKPM Kış Toplantısında görüşüleceği, bölgede yakın gelecekte barış istemeyen Rusya'yı rahatsız etmiştir. AGİT Minsk Grubunun eski eş başkanlarından olan Viadimir Kazimirov, Dağlık Karabağ üzere sözcü D. Atkinson'a mektup göndererek, hazırlanmış raporun Azerbaycan'ın aleyhine olduğunu bildirmiş ve rahatsızlığını iletmiştir³⁷⁶.

D. Atkinson'un Karabağ problemi ile alakalı raporu planlandığı gibi AKPM Kış Toplantısında görüşüldü ve Genel Kurulda tartışılarak kabul edildi. Kararda "Üye bir ülkenin, diğer üye ülke toprağını işgal etmesinin, Avrupa Konseyi ile ilgili taahhütlerine ilişkin ciddi bir ihlal oluşturduğu"³⁷⁷ açıklandı. Konsey ayrıca Minsk sürecine destek verildiğini belirterek sürecin başarılı olmaması halinde tarafların Uluslararası Adalet Divanına gitme yolunu da dışlamamaları gerektiğini önermiştir.

Son yıllarda Ermenistan'ın aleyhine oluşan bu ortam Ermenistan'ı masaya oturtmaya zorlamaktadır. Ermenistan çözümden yana gözükmek için görüşmelerin devam etmesini arzulayan taraf olarak gözükmeye çalışmaktadır. Şu da var ki taviz verme

³⁷³ "Ermenistan Muhalefeti Dağlık Qarabağ Probleminin BMT'de Müzakiresini Azerbaycan'ın Uğuru Kimi Deylendirip", **525 ci Gazete**, Azerbaycan, 1 Ocak 2004, s.6.

³⁷⁴ Zaur Mukabiloğlu, "Qarabağ Meselesi AŞPA'nın Qış Sesiyyasının Qündeliyine Alındı", 14.12.2004, www.525ci.com/ 07.01.2005.

³⁷⁵ **a.g.m, www.525ci.com.**

³⁷⁶ "Rusya Dağlık Qarabağ Meselesinde İç Üzünü Açır" **Zaman Gazetesi**, Azerbaycan, 21.12.2004

³⁷⁷ "Avrupa Konseyi: Ermenistan Karabağ'da İşgalci", **Zaman Gazetesi**, 26 Ocak 2005, s.12.

konusunda da pek istekli gözüküyor. Bunu en son devlet başkanlarının Chirac önderliğinde Şubat ayında bir araya geldikleri Rambouillet görüşmelerinde de açıkça görülmüştür³⁷⁸. Ermenilerin bu kurnaz tutumu İlham Aliyev'in de ilgisizliği yüzünden görüşmeler çok yavaş yürümektedir. Bu hızda devam edilmesi durumunda yakın gelecekte sorunun çözülmesinin mümkün olamayacağı anlaşılmaktadır.

³⁷⁸ "Jacques Chirac: Qarabağ Meselesinin Hellinde Razılaşma Üçün Real İmkân Var", www.525ci.com, 12.02.2006.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Rus Çarı 1. Petro ölmeden önce Kafkasya'yı işgal etmek için hazar çevresine yürüyüş yapmış fakat işgal ettiği yerlerde tutunamayıp geri çekilmek zorunda kalmıştır. Petro başarısızlığını, işgal ettiği yerlerde destek alabilecek bir topluluk bulamadığına bağlamıştır. Buna göre de Kafkasya'yı işgal edebilmek için bölgede kendileri gibi Hıristiyan olan nüfusa ihtiyaç olduğunu, bunlarında Anadolu ve İran'da dağınık halde yaşayan Ermeniler olabileceğini düşünmüştür. Petro, Kafkasya'yı işgal edebilmek için Ermenilerden istifade edilmesini planlamış ve kendinden sonra gelecek seleflerine nasihat olarak bırakmıştır. Petro'dan sonra gelen çar ve çariçeler Petro'nun nasihatini birazda genişleterek uygulamaya koymaya çalışmışlardır. Çarlık, 1801'de Kafkasya'yı işgal etmeye ve işgal ettiği yerlere de Ermenileri meskûnlaştırmaya başlamıştır. Ermenilerin Kafkasya'ya yerleştirilmesi 1828 İran ile Çarlık arasında yapılan Türkmençay ve Osmanlı ile yapılan Edirne anlaşmaları ile hız kazanmıştır. Ermeniler özellikle Azerbaycan'ın Karabağ, Nahçıvan, Erivan ve Gence hanlıklarının buldukları bölgelere yerleştirilmeye çalışılmış, hatta Ermenilerin göçlerinin hızlanması için Nahçıvan ve Erivan hanlıkları birleştirilerek "Ermeni vilayeti" bile oluşturulmuştur.

Kafkasya'nın yerlisi olmayan Ermeniler ilk başlarda yeli ahali ile iyi geçinmişler ama Osmanlının Kırım'da Ruslara yenilgisinden sonra, başta İngiltere olmak üzere batının kışkırtmalarıyla da "Büyük Ermenistan" hayaline kapılarak bölgede zararlı olmaya başlamışlardır. Anadolu ve Güney Kafkasya'da örgütlenen Ermeniler niyetlerine ulaşabilmek için 1900'lerin başlarında kanlı hareketler başlatmayı kararlaştırmışlardır. İlk hareket ise bir asırdır topraklarında barındıkları Azerbaycan'da yapmayı planlamışlar ve 1905 yılında Bakü'de katliam başlatmışlardır. Bu katliam kısa zamanda Azeri ve Ermeni nüfusun yaşadığı Güney Kafkasya'nın her tarafına yayılmış ve binin üzerinde Bakü'de olmak üzere binlerce insanın ölmesine sebep olmuştur. Bu çatışma aynı zamanda günümüzdeki Azeri-Ermeni çatışmasının da başlanıcını oluşturmuştur.

1917 ihtilalinden sonra Duma bırakılmıştır. Duma'dan ayrılan Güney Kafkasya ülkeleri "Transkafkasya federasyonunu" (Seym hükümetini) kurmuşlardır. Ermeniler Seym'in içinde olmalarına rağmen bu bölgede her şeye rağmen katliamlarına devam etmişlerdir. Doğu Anadolu'da geri çekilen Rus askerinden topçu alayını devralan Adranik ve çeteleri bu silahları kullanarak çevre bölgelerde katliamlar türetmişlerdir. Diğer taraftan bir kısım Ermeniler Rusya'da iktidara gelen Bolşeviklerle irtibata geçmişlerdir. Lenin Azerbaycan'ı ele geçirmek için Bolşevik olmamasına rağmen Taşnak Şuamyan'ı Bakü'ye

göndermiştir. Şuamyan Bakü’de yaşamakta olan Ermenilerden kendine 8 bin civarında “Kızıl Ordu” toplamıştır. Bu orduya Anadolu’da Türk askerinin önünden kaçarak Şuamyan’a sığınan Adranik’in 12 binlik ordusu da eklenince Şuamyan 20 bin tam silahlı orduya ulaşmıştır. Şuamyan, Mart ayında çetelerini Azerbaycan’ın her tarafına göndererek katliam emrini vermiştir. Rus ordusunda yeteri eğitim görmemiş silahsız Azeri askerleri, Taşnaklar’a yeteri karşılığı verememiş ve sadece Bakü’de 12 bin olmak üzere tüm Azerbaycan’da 40 binin üzerinde Azeri Türkü hunharca katledilmiştir. Bunun üzerine Azerbaycan Seym’den ayrılmış, Türk askerini Bakü’ye davet ederek bağımsızlığını ilan etmiştir. Azerbaycan ile birlikte Gürcistan ve Ermenistan’da bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Azerbaycan, Ermeni katliamlarının son bulması için, topraklarında 9 bin km² bir alanda Ermenilerin devlet kurmasına izin vermek zorunda kalmıştır.

Yaklaşık iki yıl huzur içinde bağımsızlığını yaşayan Azerbaycan, Mondros mütarekesi sonucu Türk askerlerinin geri çekilmesiyle birlikte yine Ermeni-Rus tacizleriyle boğuşmaya başlamıştır. Bolşevikler’in kışkırtması ile Taşnaklar yine Azerbaycan’ın çeşitli bölgelerinde isyanlar çıkarmaya başlamışlardır. Bu isyanlar Azerbaycan askerinin gücünü kırmak için planlı bir şekilde yapılmıştır. Karabağ’da çıkan Ermeni isyanını bastırmak için askeri birliklerini Karabağ’a gönderen Azerbaycan hükümeti Kızıl Ordunun Bakü’ye girmesine engel olamamış ve Sovyetler Birliği Azerbaycan’ı teslim almıştır.

Sovyetler Birliğinin Azerbaycan’ı işgal etmesinde büyük rol oynamış Ermeniler, yaptıklarının karşılığı olarak Zengezur ve Karabağ’ı Ermenistan’a verilmesini istemişlerdir. Sovyet yönetimi bu isteğe kendilerince çözüm bulmuşlar ve Azerbaycan sınırları içinde otonom bir Ermeni yönetiminin kurulması şartıyla Azerbaycan’a, Zengezur’u ise otonom bir Türk yönetimi kurulması şartıyla Ermenistan’a bırakmışlardır.

Ermeniler Sovyetler Birliği döneminde fırsat buldukça çeşitli bahanelerle topraklarını Azerbaycan’ın aleyhine genişletmeye çalışmışlardır. Bunun sonucu olarak Sovyetler Birliği kurulurken 9 bin km² alanda kurulan Ermenistan, 70 yıl sonra 29 bin km²’e ulaşmıştır. Bunun yanında homojen kültürü amaçlamışlar ve yurt dışında yaşayan Ermenilerin yerleştirilmesi gibi çeşitli bahanelerle Ermenistan’da yaşayan Azeri Türklerini Azerbaycan’ın iç bölgelerine göç ettirmişlerdir. Bununla da kalmamışlar bölgede Azerbaycan –Türk kültürüne ait, yaşayan tarih adına ne varsa silip yok etmeye çalışmışlardır.

Ermeniler Sovyetler Birliği dağılırken uygun ortandan da yararlanarak Azerbaycan’dan toprak isteklerini daha da canlandırmışlardır. 1988 yılına geldiğimizde

Dağlık Karabağ ve çevresinde isyanlar çıkararak katliamlar yapmaya başlamışlardır. Olaylar büyümüş ve bağımsızlıklarını ilan eden Azerbaycan ve Ermenistan arasında çatışmalar başlamıştır. Ermenistan Rusya ve batınında desteğini de alarak 1994 yılına kadar Azerbaycan'ın %20 toprağını işgal etmiştir.

Tarafların 1992 yılında BM ve AGİK üyesi olmaları ile birlikte Karabağ problemi uluslararası nitelik kazanmıştır. BM her ne kadar etkili olmasa da Ermeni işgallerini kınayan dört tane karar almıştır. AGİK ise Karabağ problemi ile ilgilenmesi için bir grup oluşturmuştur. Bu grup, Ukrayna'nın Minsk şehrinde toplanan AGİK zirvesinde oluşturulduğu için "Minsk Grubu" olarak adlandırılmaktadır. Minsk Grubu girişimleri ile 1994 yılında Azerbaycan ve Ermenistan arasında bir ateşkes imzalanmıştır.

Ateşkes imzalanmasından sonra Azerbaycan devlet başkanı Haydar Aliyev, ABD ve Avrupa ülkelerini bir- bir gezerek bu ülke şirketlerini Azerbaycan'da yatırım için davet etmiştir. Azerbaycan'ın başta petrol olmak üzere bol miktarda tabii kaynakları bulunduğu için kısa zamanda yüzlerce uluslararası şirket Azerbaycan'da yatırım yapmaya başlamıştır. Azerbaycan özellikle Ermenistan'a yardım eden başta ABD, Rusya ve İran şirketlerine Azerbaycan petrollerinden pay vererek Karabağ probleminin halledilmesinde desteklerini almak istemiştir. ABD, Rusya ve Fransa'nın eş başkanı olduğu AGİK Minsk grubu Karabağ probleminin halledilmesi için taraflara birkaç öneri sunmuşlardır. Bu önerilerden önemli olanları "Toprak Paylaşımı Planı", "Ortak Devlet Planı", "Toptan Çözüm Planı", "İki Aşamalı Çözüm Planı" ve "Aşamalı Çözüm Planı"dır. Bu çözüm önerileri "Aşamalı Çözüm Planı" dışındakiler ya Ermenistan ya da Azerbaycan tarafından tartışmaya açılmadan reddedilmiştir. En son taraflara önerilen "Aşamalı Çözüm Planı" olumlu karşılanmıştır. Fakat bu öneri de Ermenistan'ın görüşülmesi gerektiğine öncelik verdiği konu Dağlık Karabağ'ın statüsü, Azerbaycan ise ilk halledilmesi gereken konunun Ermenistan'ın Dağlık Karabağ dışında işgal etmiş olduğu topraklardan çekilmesi olduğu için görüşmelerde bir adım atılamamıştır.

Aslında asıl sorun dünyadaki Ermeni diasporasının Ermeni hükümetine taviz vermemesi yönünde baskı yapmasıdır. Bilindiği gibi Ermenistan ilk devlet başkanı 1998 yılında "Aşamalı Çözüm Planını" kabul ettiği için Ermeni diasporasının aşırı baskısıyla karşılaşmış ve istifa etmek zorunda kalmıştır. Ter- Petrosiyan'ın yerine ise daha muhafazakâr, Azerbaycan tarafından Dağlık Karabağ'daki katliamlardan sorumlu tutulan Koçaryan getirilmiştir. Koçaryan devlet başkanı olduğu ilk yıllarda çok sert dış politika izlemiş ve Azerbaycan ile diyaloga gitmeyeceğini belirtmişti. Fakat 2001 yılına geldiğimizde Ermenistan'ın ekonomik problemlerinin, Dağlık Karabağ problemi

halledilmeden, Türkiye sınırı açılmadan halledilmeyeceğini anlayarak politika değişikliğine gitmiş ve arabulucu girişimleri olumlu karşılamaya başlamıştır. Fakat ileri sürülen öneriler Azerbaycan'ın verebileceği tavizden fazla olsa da yine diasporanın baskıları sonucu ilk olarak Ermenistan tarafından geri evrilmiştir.

Günümüzde artık BM, Avrupa Konseyi gibi uluslararası örgütler Ermenistan'ın işgalci bir devlet olduğunu ve Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarından çekilmesi gerektiğini belirtmektedirler. Ne yazık ki, Ermenistan işgalci devlet olarak tanınmasına rağmen Ermenistan'a yeterli baskı yapılmamaktadır. Arabulucu devletler, son Fransa örneğinde de gördüğümüz gibi Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü garanti etmeyen bazı öneriler sunarak bunu Azerbaycan'a kabul ettirmeye çalışmaktadırlar.

Bugün Azerbaycan'ın tavrı nettir. Azerbaycan toprak bütünlüğünün garanti edilmediği bir anlaşmayı kesinlikle imzalamayacağını belirtmektedir. Azerbaycan'ın görüşmelerde ilk önceliği, Ermenilerin Dağlık Karabağ dışında işgal ettiği yerlerden biran önce çekilmeleri ve 1000.000 kaçkının evlerine geri dönmesidir. Azerbaycan'ın en son vereceği taviz ise Dağlık Karabağ'a en geniş şekilde verilebilecek özeklik olarak belirtilmektedir.

Aslında sadece AGİT girişimleri ile Dağlık Karabağ probleminin Azerbaycan'ın istediği şekilde çözümlenmesini beklemek pek gerçekçi bir görüş olmasa gerek. Dağlık Karabağ probleminin Azerbaycan'ın istediği şekilde çözümlenebilmesi için dünyada Ermeni diasporası ile rekabet edebilecek lobi faaliyetlerinde bulunmak gerekir. Asıl katliamın, soykırımının Karabağ'da Ermeniler tarafından Azerbaycan halkına karşı gerçekleştirildiği bütün dünyaya anarılması lazım.

Ermenistan ve Azerbaycan arasında Dağlık Karabağ problemi ile ilgili görüşmeler yapılmaktadır ama bu görüşmelerin sonuçları halktan saklanmaktadır. Dolayısıyla halk zamanla sorunla ilgili gelişmelerden uzak kalarak kuşkulananmakta ve ne hükümete inanmakta nede çözümü ümit etmektedir. Bunun içinde politika değişikliğine gidilmeli, hiç olmazsa genel hatlarıyla sorunla ilgili gelişmeler hakkında halk bilgilendirilmelidir.

Azerbaycan Sovyetler sonrasında da manevi değerlerden yoksun bir eğilim göstermektedir. Söz konusu değerlerin özellikle milli şuurun gelişmesi ve yükselmesi için üst düzey bir çaba gerekir.

Azerbaycan bu konuda Türk dünyası ile ortak çalışmalı. Özellikle Türkiye ile ortak sorun haline gelmiş Ermeni sorunu hakkında bütün imkânlar karşılıklı seferber edilmeli.

KAYNAKÇA

KİTAPLAR VE MAKALELER

- ABDULLAYEV, Asker, **Dağlık Karabağ: Asılsız İddialar, Hadiseler Facialar**, Mütercim Neşriyatı, Bakı, 2001
- ABDULLAYEV, Mahir, **Beynalhalk Münasibetler Tarihi**, ABU Yayınları, Bakü, 2003
- AĞACAN, Kamil, “Dağlık Karabağ: 2006 Altın Fırsan Mı?”, **Stratejik Analiz**, Şubat 2006, ss.83-87
- AHUNDOV, Nazim, **Karabağ Salnameleri**, Yazıcı Neşriyatı, Bakü, 1989
- AKÇAM, Taner, **İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu**, İmge, Ankara, 1999
- ALATLI, Alev “Oran Pamuk’a Açık Mektup:2”, **Zaman Gazetesi**, 8 Mart 2005
- ALLAHVERDİYEYEV, S ve Diğerleri, **Azerbaycan Tarihi**, Müellim, Bakü, 2005
- ALİYAROV, Süleyman, “Gerçekler”, **Dağlık Karabağ: Hayaller ve Gerçekler**, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları no:37, Ankara, 1989, ss.33–42
- ALİYEYEV, F, **Azerbaydjan V. 18. V., İstoriçeskie Geografiya Azerbaydjana**, Elm Neşriyat, Bakü, 1989
- ALİYEYEV, İğrar, **Dağlık Garabağ: Tarih, Faktlar, Hadiseler**, Elm, Bakü,1989
- ALİYEYEV,İğrar, Kamil Memmedzade, **Qarabağın Alban Abideleri**, A.D.N., Bakü, 1997
- ARMAOĞLU, Fahir, **20.Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Cilt:2, Türk İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1991
- ASEDOV, Sabir, **Ömür Yaddaş, Diderginler-1**, Gençlik Neşriyatı, Bakü, 1990
- ASLANLI, Araz, “Adaletsizliğe Verilen Ara: 907 Sayılı Ek Maddenin Uygulamasının Durdurulması”, **Stratejik Analiz**, Cilt:2, Sayı.21, Ocak 2002, s.55–62
- ASLANLI, Araz, “Küresel ve Bölgesel Aktörlerin Son Girişimleri Işığında Karabağ Sorunu: Çözümüne Doğru Mu?”, **Stratejik Analiz**, Cilt:2, Sayı. 12, Nisan 2001, s.51–57
- ASLANLI, Araz, “Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu”, **Avrasya Dosyası**, Azerbaycan Özel Sayısı, Cilt: 7, İlkbahar 2001, s.393–430
- ASLANLI, Araz, “Türk Dünyasının Kanayan Yarası Karabağ”, **Türkler**, Der: Komisyon, Yeni Türkiye Yayınları, ss.194-207
- ASLAN, Yasin, “Azerbaycan Aydınlarının Dağlık Karabağ Üzerindeki Ermeni Taleplerine Reaksiyonu”, **Azerbaycan Dergisi**, Sayı:268, 1988, s.60–65
- ASLAN, Yasin, **Can Azerbaycan**, KÖK Yayınları, Ankara, 1990
- ATASIR, Ayşen, “ABD’nin Kafkasya Politikasında Son Gelişmeler ve Türkiye”, **Stratejik Analiz**, Mayıs 2003, ss 75–80

- ATEŞ, Toktamış, **Siyasal Tarih**, 5. Baskı, Der Yayınları, İstanbul, 2001
- “Avrupa Konseyi: Ermenistan Karabağ’da İşgalci”, **Zaman Gazetesi**, 26 Ocak 2005
- AYDIN, Mehmet, “Dağlık (Yukarı) Karabağ Sorunu”, Der: Baskın Oran, **Türk Dış Politikası**, Cilt:2, İletişim, İstanbul, 2001, ss.397–403
- “Azerbaycan ve Ermenistan Cumhurbaşkanları, Yukarı Karabağ Meselesi Konusunda Diyalogu Sürdürme Taahhüdünde Bulundu”, [www.İmajhaber.com/](http://www.İmajhaber.com/haber/haber.asp?0409160019-12k) haber/ haber. asp? 0409160019-12k
- AZERLU, M, T.Musevi, Z.Yampolski, “O Slove “Azerbaydjana””, **Azerb. SSR. E.A. Meruzeleri**, Cilt: XXX, Bakü,1974.ss.80–92
- BALA, Mirze “Karabağ”, **İslam Ansiklopedisi**, II Baskı, Cilt:6, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul,1993
- BALAYAN, Zoru, **Ocak**, (y.e. y.), Yerevan, 1984
- BÜNYEDOV, M. Ziya, Y. B. Yusufov, **Azerbaycan Tarihi**, Azərneşr, Bakü, 1994
- “Dağlık Qarabağ İle Alageli Danışıklar Aralığın 6’da Sofya’da Devam Edecek”, **525ci Gazete**, 3 Aralık 2004, s.5
- CABBARLI, Hatem, “Ermeni Ulusal Açılımların Son Açılımları” [www. haberaliz.com/](http://www.haberaliz.com/detay.php?detayid=1447) detay.php? detayid=1447, 13 Ocak 2005
- CİCİOĞLU, “Filiz, Azerbaycan - Ermenistan Çatışması: Kafkasya’da Bitmeyen Mücadele”, Der: Kemal İnat ve diğerleri, **Dünya Çatışma Bölgeleri**, Nobel Yayıncılık, Ankara, 2004, s.271–276
- ÇAY, Abdulhaluk, “Azerbaycan ve Türkler”, **Azerbaycan Birinci Uluslararası Sempozyumu Bildirileri**, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2002, s.89-107
- ÇAY, Abdulhaluk, “Ermenilerin Bakü’de Yaptığı 31 Mart 1918 Katliamı”, **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumunu İlişkileri Sempozyumu**,(y.y.y.), ss.242–250
- ÇAY, Abdulhaluk, “Giriş Yerine”, **Dağlık Karabağ: Hayaller ve Gerçekler**, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları no:37, Ankara, 1989, ss. 7–16
- EHMEDOV, Rafik, Binnet Süleyman, “Tarih Yeniden Yazılmalıdır”, Ziya Bünyadov ile Röportaj, **Elm ve Hayat Dergisi**, No:6, Bakü, 1991, ss. 1–4
- ELEKBERLİ, Eziz, **Qedim Türk- Oğuz Yurdu-“Ermenistan”**, Sabah Neşriyat, Bakü, 1994
- ERCAN, Yavuz, “Ermeniler ve Ermeni Sorunu”, **Yeni Türkiye Dergisi**, Yıl.7, Sayı 37,Ocak - Şubat 2001, s.36–43
- ERİM, Nihat, **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri, Osmanlı İmparatorluğu Anlaşmaları**, Cilt:1, Ankara, 1953
- “Ermenistan’a Karabağ Çağrısı”, [www.milliyet.com.tr /2004.04.14/siyaset/siy09. html](http://www.milliyet.com.tr/2004.04.14/siyaset/siy09.html), 5.01.2005
- “Ermenistan Muhalefeti Dağlık Qarabağ Probleminin BMT’de Müzakiresini Azerbaycan’ın Uğuru Kimi Deylendirip”, **525ci Gazete**, Azerbaycan, 1 Ocak 2004
- “Ermenice ve Sırpça’ya Türkçe Sözcük İhracı”, **Posta Gazetesi**, 14 Mart 2005
- GAFFAROV, **Azerbaycan Tarihi XX Asrın 80–90. Yılları**, Qanun Neşriyat, Bakü,1987

- GASIMOV, Musa, **Azerbaycan Beynalhalk Münasibetlet Sisteminde**, Gençlik Neşriyat, Bakü, 1996
- GASIMOV, Musa “Azerbaycan Cumhuriyeti”, Çev: Sadık Sadıkov, **Türkler**, der: Komşyon, Yeni Türkiye Yayınları, ss.121–147
- GAZİGİRAY, Alper, **Ermeni Terörünün Kaynakları**, Gözen, İstanbul, 1982
- GEYBULLAYEV, G, **Azerbaycan Türklerinin Teşekkülü Tarihinden**, Azerneşr, Bakü, 1994
- GUMİLEV, L.N, **Hazar Çevresinde Bin Yıl**, Çev: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2002
- GÜRÜN, Kamuran, **Türkler ve Türk Devletleri Tarihi**, Cilt: 1, Ankara,1981
- HACİYEV, Sani Tofigoğlu, “Ermenilerin Azeri Türklerine Karşı Terör ve Katliamları”, Cev: Elnur Ağaoğlu, **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, ss.181–193
- HALİLOV, H. D, “Karabağ’ın Etnik Tarihinden”, **Azerbaycan SSR İlimler Akademisinin Haberleri**, Tarih Felsefe Hukuk Serisi, no.3, Bakü, 1988, s.170–182
- HESENOV, Taptık, **Azerbaycan Arazilerinin Ermenistan Tarafından İşkalinin Ağır Sosyal-İktisadi Neticeleri**, Çaşoğlu Neşriyat, Bakü, 2002
- HÜSEYİN, Şefika, “Ermeniler ve Karabağ”, **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye kongresi Bildirisi**-Cilt:2, s.313–320
- İLTER, Erdal, “ Ermenistan İddialarından Vazgeçmezse Türkiye- Ermenistan İlişkileri Normalleşmez, **2023**, Nisan 2005, ss.28-33
- “İnanırım ki, Gelen İl Topraklarımızın Xeyli Hissesi (Hüyük Kısmı) Azad Olacak”, [www.525ci.com/ arşiv/29](http://www.525ci.com/arşiv/29) Aralık 2004
- İZZETOV, Elşan, “Ahıska’da Ermeni Mezalimi”, **Ahıska Dergisi**, Sayı 3, Yıl 2, Ocak 2002, s.20–24
- KALAFAT, Yaşar, Mahmut Niyazi Sezgin, “Albanlar tarihi ve Ermeni Kültür Stratejisi”, **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirisi**, Cilt.2, s. 321–334
- KANTARCI, Şenol, “İran Krizi Sırasında Açılan “Karabağ Dosyası”” www.millethabet.com
- KARABEKİR, Kazım, **Ermeni Dosyası**, Emre Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1995
- KARACAKAYA, Recep, “İngiltere’de Ermeni Propagandası ve Osmanlı Devleti’nin Buna Karşı Aldığı Önlemler (1878–1900)”, **Ermeni Araştırmaları**, Cilt:3, Sayı:11, Sonbahar 2003, ss.47–59
- KARAGÜR, Nesrin Sarıahmetoğlu, “Dağlık Karabağ Sorununda Sona Doğru: Muhtariyetmi? Müstakillik Mi?”, **Avrasya Etüdleri**, Sayı:26, İlkbahar- Yaz 2004, ss.77-97
- KASIM, Kamer “Başlangıcından Barış Sürecine Karabağ Çatışması”, [www.eraren.org.tr/ makale/ özel/kom/03.01.2005](http://www.eraren.org.tr/makale/ozel/kom/03.01.2005)
- KASIM, Kamer, “Ermenistan’ın Dış Politikası: Ter- Petrosiyan ve Koçaryan Dönemleri arasındaki Farklılıklar ve Benzerlikler”, **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirisi**, Cilt:2, s.351–355
- KASIM, Kamer, “Ermeni Sorununun Uluslararası İlişkiler Boyutu”, Haz: Komisyon, **SAEMK-ASAM** Ortak Yayını, Ankara,2002, ss.105–125

- KESİNKILIÇ, Erdoğan, “Ermeni Memurlarının Duyun-i Umumiye İdaresindeki İstihdam Meselesi” **Ermeni Araştırmaları**, Cilt:3, Sayı:11, Sonbahar 2003, ss.60–66
- KILIÇ, Davut, “ Ermenistan’ın Kuruluşunda Çarlık Rusya’nın Rolü”, **Ermeni Araştırmaları**, Cilt:3, Sayı:11, Sonbahar 2003, ss.67–83
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, “**Albanlar Tarihi**” **Üzerine**, T.T.K. Yayınları, Ankara, 1994
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, **Dede- Korkut Oğuznameleri**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2000
- KOÇAŞ, Sedi, **Tarihte Ermeniler ve Türk- Ermeni Münasibetleri**, Çev: Şaig Gedimov, N.P.B, Bakü, 1998
- LESSER, Ian O., Grahman E.Fuller, **Türkiye’nin Yeni Jeopolitik Konumu**, çev: Meral Günenç, Alfa, İstanbul, 2000
- LİBARİDİAN, Grard J, **Ermenistan’ın Devletleşme Sınavı**, Çev: Alma Taşlıca, İletişim, İstanbul, 2001
- MAKAS, Zeynel Abidin, **Azerbaycan’ın Tarihi ve Kültürel Coğrafyası**, KÖK Yayınları, Ankara 1990
- “31 Mart Azerbaycanlıların Soygırım Günüdür” AzerTac’ın muhabirinin Azerbaycan Respublikası Milli Siyaset Meseleleri Üzere Devlet Müşaviri Hidayet Orucovla röportajı, **Azerbaycan Gazetesi**, 29 Mart 2005
- METİN, Halil, **Türkiye’nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları**, M.E. B. Yayınları, Ankara, 2001
- MESİMOV, J, “Bir Qetlin Tarixçesi (Tarihçesi)”, **Aydınlık**, Bakü, 4 Ağustos 1990
- MUKABİLOĞLU, Zaur, “Qarabağ Meselesi AŞPA’nın Qış Sesiyaşının Qündeliyine Alındı”, 14 Aralık 2004, www.525ci.com/07.01.2005
- MUTLUER, Mustafa “Türkiye Ermenistan İlişkilerinde Yeni Sorunlar ve Çözümler”, **Ermeni Araştırmaları 1.Türkiye Kongresi Bildirileri**, Cilt:2, s.373–380
- MUSTAFAZADE, T. Tofiq, “18. Y.Y’da Osmanlı-Azerbaycan İlişkilerinin Başlıca Merhaleleri” **Karadeniz Araştırmaları**, Sayı:1, Bahar 2004, ss. 21-37
- REHNEMUN, Şehram “Azerbaycan Coğrafyasının Önemi”,**Azerbaycan Birinci Uluslararası Sempozyumu Bildirileri**, Atatürk Kültür Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s.245-253
- “Rusya Dağlıq Qarabağ Meselesinde İç Üzünü Açır” **Zaman- Azerbaycan**, 21.12.2004
- RÜSTEMHANLI, Sabir, **Karabağ**, Haz: Sabahattin Çağın, Ayşe İlker, Akademi, İzmir, 1993
- ORDUBADİ, Mehmet Sait, **Qanlı İller**, Çev ve Haz: Ekrem Bağirov, Bakı Neşriyatı, Bakı, 1991
- ÖĞEN, Sinan, Hasan Kanbolat, “Kafkasya Terazisinde Yeni Dengeler: Putin’in Azerbaycan Ziyareti”, **Startejik Analiz**, Cilt:1,Sayı:10, Şubat 2001, s.34–40
- ÖĞEN, SINAN, KAMIL AĞACAN, “GÜNEY KAFKASYA’DA YENİDEN BAŞLAYAN VEYA BİTMİYEN SOĞUK SAVAŞ”, STRATEJİK ANALİZ, CİLT:2, SAYI:13, MAYIS 2001, s.25–31
- ÖĞEN, Sinan, “Yüzyılın Dramı, Azerbaycan’da Göçmen (Kaçkın) Sorunu”, **Avrasya Dosyası**, Azerbaycan Özel, Cilt:7, İlkbahar 2001, s.431–452
- ÖKE, Mim Kemal, **Yüzyılın Kan Davası Ermeni Sorunu, 1914–1923**, Aksoy Yayınları, 2001

- SABİR, M. Elekber, **Hophophana**, Turan Neşriyat, Bakü, 2002
- SARAY, MEHMET, **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996
- SELVİ, Haluk “Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Geleceği”, www.stradigma.com/ Türkçe/ özel/ makale/ 03htm/-23k
- SEROPYAN, Sarkis, “1700 Yıl Önce Gerçekleşen Devrim”, **Toplumsal Tarih**, Ağustos 2001, ss.43–46
- SEYİDOV, Miralı, **Azerbaycan Halkının Soy Kökünü Düşünürken**, Yazıcı Neşriyat, Bakü, 1989
- “Tarih Yeniden Yazılmalıdır” Ziya Bünyadov İle Röportaj, **Elm ve Hayat Dergisi**, No:6, Bakü, 1991, ss.1–4
- TÜRKMEN, Fikret, **Türk Halk Edebiyatının Ermeni Kültürüne Etkisi**, Akademi, İzmir, 1992
- URAL, Selçuk, “Rusya’daki Ermeni Propagandasından Bir Kesit: Tiflis Konferansı”, **Ermeni Araştırmaları**, Cilt:3, Sayı:11, Sonbahar 2003, ss.103–113
- URAS, Esat, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, 2.Basım, Belge Yayınları, İstanbul, 1987
- VAHAPZADE, Bahtiyar, **Tavşana Kaç, Taziya Tut**, Çev: Yasin Aslan, Yeni Dönüşüm, Ankara, 1990
- VERDİYEVA, Hacı, “İrevan (Revan) Vilayetindeki Demografik Değişiklikler Üzerine”, Cev: Bilgehan Atsız Gökdağ, **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, ss.175–180
- VEZİR, Mihriban, “Karabağ”, **Azerbaycan Birinci Uluslar arası Sempozyumu Bildirileri**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2002, ss.203-209
- “Yabancı Dillerde 10 Binden Fazla Türkçe Sözcük Var”, **Zaman Gazetesi**, 14 Mart 2005
- YANAR, Savaş, **Türk Rus İlişkilerinde Gizli Güç: Kafkasya**, Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2002
- YILDIRIM, Dursun, Cihat Özönder, **Karabağ Dosyası**, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1991
- YILDIRIM, Uğur, “Avrupa Olmasaydı “Ermeni Meselesi” Olmazdı”, **Tarih ve Düşünce**, Ekim-Kasım-Aralık 2005/ Ocak 2006, ss.36–41
- YUSUBOV, İsmihan “İmparatorluklar Siyasetinde Ermeni Sorununun Yeri: Nedenler ve Sonuçlar”, **Ermeni araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirisi**, Cilt:2, s.357–372
- ZELİNSKİY, S.P, **Yelizavetpol Vilayeti Zengezur Kazasındaki Devlet Köylülerinin Ekonomik Yaşam Tarzı**, (y.e.y.), Tiflis, 1866

ANSİKLOPEDİLER

İnünü Ansiklopedisi

İslam Ansiklopedisi

Meydan Larouss

T.D.V. İslam Ansiklopedisi

GAZETELER

525ci - Azerbaycan
Azerbaycan
Azerbaycan Gençleri
Musavat –Azerbaycan
Komünist
Posta
Türkistan- Azerbaycan
Zaman
Zaman- Azerbaycan

İNTERNET

<http://www.525ci.com/> 07.01.2005
<http://www.anadolu.be/>08.03.2006
[http// www.cnnturk.com/](http://www.cnnturk.com/)08.03.2006
<http://www.eraren.org.tr>
[http//www.stradigma.com/](http://www.stradigma.com/)11.01.2005
[http//www.haberaliz.com/](http://www.haberaliz.com/)13 Ocak 2005
[http// interhaber.com/](http://interhaber.com/)08.03/2006
[http//www.milliyet.com.tr/](http://www.milliyet.com.tr/)14.04.2004
[http//www.millethaber.com/](http://www.millethaber.com/)08.03.2006
[http//www.İmajhaber.com/](http://www.İmajhaber.com/)13.01.2005
[http//www.kafkas.org.tr/](http://www.kafkas.org.tr/)15.03.2001
[http//www.yenimusavat.com/](http://www.yenimusavat.com/) 06.01.2005
[http//www. yeniazərbaycan.com](http://www.yeniazərbaycan.com)